

Edicija
Istorija filma

Izdavač
Filmski centar Srbije
Beograd, Zagrebačka 9

Za izdavača
Miroljub Vučković, v. d. Direktora

Urednik izdavačke delatnosti Filmskog centra Srbije
Miroljub Stojanović

Lektor i korektor
Ratomir Despotović

Recenzenti
Radenko Ranković
Nenad Polimac

Dizajn i prelom
IP Signatura
Hilandarska 24

Štampa
Štamparija Akdemija d. o. o.
Kraljice Natalije, 43

Tiraž
500 primeraka

ISBN 978-86-7227-068-6

Korišćene su fotografije fototeke
Jugoslovenske kinoteke i zbirke autora

Dejan Kosanović

KINEMATOGRAFIJA I FILM
U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI
1918-1941

Filmski centar Srbije
Beograd, 2011

UVOD

Savremena jugoslovenska kinematografija kao celovita, organizovana i kontinuirana delatnost koja obuhvata proizvodnju filmova, reproduktivnu kinematografiju (uvoz i prikazivanje), filmsku kritiku, filmsku štampu, izdavačku delatnost i školovanje za film, nastala je tek 1945. godine, posle kraja Drugog svetskog rata, u izmenjenim društvenim uslovima u novoj, tzv. drugoj Jugoslaviji. Tokom 45 godina postojanja, do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991, ta savremena jugoslovenska kinematografija se razvila i dokazala kao uticajni i značajni deo nacionalne kulture. Ne samo da je nadoknadila ono što je bilo u našoj zemlji propušteno tokom prvih pedeset godina veka filma (1895-1945), već se svojim umetničkim ostvarenjima i proizvodnom aktivnošću svrstala među vodeće kinematografije centralne Evrope. Nastavak tih tradicija kinematografije SFRJ svakako predstavlja delatnost nacionalnih kinematografija novih država - bivših jugoslovenskih republika - koje su se suočile kako sa raspadom prethodnog društvenog i ekonomskog sistema, tako i sa mnogim nedaćama koje je doneo besmisleni i krvavi građanski rat na tlu jugoslovenskih zemalja (1991-1995).

Naša mlada kinematografija - kako je obično prvih godina posle 1945. nazivana delatnost, koja se razvijala uz obilnu pomoć države - smatrala je da počinje od nule, te se nije mnogo osvrtna na prethodne periode i filmsku prošlost jugoslovenskih zemalja. Prethodna, prva (Kraljevina) Jugoslavija, za razliku od mnogih država u regionu, nije imala nacionalnu kinematografiju kao organizovanu delatnost. Bioskopska mreža u zemlji je bila nerazvijena, filmsko tržište u potpunosti prepušteno inostranim distributerima, a na prikazivanje filmova se gledalo kao na isključivo trgovinsku delatnost. Država je bila nezainteresovana za nacionalnu filmsku proizvodnju, pa su malobrojni pioniri domaćeg filma bili prepušteni sami sebi, a domaći film nije mogao da se na tržištu bori protiv konkurencije komercijalnih, dobrih i jeftinih uvoznih filmova. Usamljeni pioniri domaćeg filma su povremeno s oduševljenjem pristupali snimanju filmova, ulagali sopstvena sredstva u proizvodnju i na kraju finansijski propadali. U takvim uslovima, bez kontinuiteta proizvodnje igranih filmova, nije moglo ni biti domaće filmske umetnosti na koju bi se, posle 1945, moglo gledati kao na neku tradiciju. Zbog toga je u očima filmskih stvaralaca nove socijalističke kinematografije predratna Jugoslavija bila diskvalifikovana, a malobrojni predratni filmski radnici, koji su

svoje znanje i iskustvo stavili na raspolaganje *našoj mladoj kinematografiji*, nerado su govorili o svome radu u *starij* Jugoslaviji. Naravno, bilo je tu i političkih razloga: dve Jugoslavije je razdvajao rat i revolucija, društveni sistem je bitno promenjen, a sve što se vezivalo za predratnu *kapitalističku Kraljevinu Jugoslaviju* izgledalo je daleko, nevažno, prevaziđeno, pa čak i politički sumnjivo.

Ipak, uprkos tom zanemarivanju prošlosti u ime budućnosti, ljude koji su se bavili filmom, istorijom ili istorijom kulture oduvek je zanimalo šta je bilo ranije, kada su se i kako pojavile pokretne fotografije na tlu jugoslovenskih zemalja, ko ih je i gde prvi prikazivao ili ko je prvi snimao filmove kod nas. U dnevnim listovima i časopisima između dva rata povremeno su se javljali tekstovi o najranijim filmskim projekcijama kod nas, o prvim bioskopima i snimanjima pred, tokom i posle Prvog svetskog rata. Zasnovani na sećanjima pojedinaca, podacima iz štampe, pa čak i na nekim sačuvanim filmskim materijalima, ti su napisi nedvosmisleno ukazivali da je ubrzo posle prvog prikazivanja *kinematografa braće Limijer (Lumière)* film prodro i u naše krajeve. Time su se bavili neki ambiciozniji novinari i retki filmski kritičari. Čitaocima i ljubiteljima filma su pružana osnovna, tada dostupna saznanja i time je zadovoljavana kulturna radoznalost o našoj filmskoj prošlosti. Nije bilo nikakvih pokušaja da se već tada proučavanju istorije filma u jugoslovenskim zemljama pristupi sistematski – kao što je to bio slučaj sa drugim oblastima umetnosti (književnost, pozorište, muzika, likovne umetnosti). I to je razumljivo, jer je film sve do rađanja savremene jugoslovenske kinematografije bio na samoj margini kulturnog života, nepriznat kao nacionalna umetnost, zapostavljen kao vid domaćeg stvaralaštva, sveden na profitabilnu zabavu za široke slojeve naroda.

Kao početak delatnosti savremene organizovane jugoslovenske kinematografije treba prihvatiti osnivanje *Državnog filmskog preduzeća Demokratske Federativne Jugoslavije* 30. juna 1945, koje je 1946. godine preraslo u *Komitet za kinematografiju Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. Ovaj savezni organ je administrativno rukovodio svim filmskim delatnostima u zemlji i njemu su bile podređene sve republičke kinematografije. Isprva se uopšte nije obraćala pažnja na filmsku prošlost u zemlji, ali se ipak, vremenom, javljala i svest o potrebi da se prikuplja i čuva stari filmski materijal. *Komitet za kinematografiju* je već 1946. poslao uputstvo svim republičkim preduzećima da osnuju svoje filmske arhive radi čuvanja ne samo sopstvenih snimljenih materijala već i radi sakupljanja starih filmova, koje treba proučavati jer bi mogli da budu od koristi filmskim radnicima. Štaviše, početkom 1947. godine je prvi put najavljeno i osnivanje *kinoteke*,¹ ali nema podataka da je ova inicijativa brzo bila ostvarena. Tek je početkom 1949. osnovana *Centralna jugoslovenska kinoteka pri saveznom preduzeću Zvezda film*, na čijem je čelu

1 Bilten broj 2 Komiteta za kinematografiju Vlade FNRRJ, Beograd, 1947.

bio **Milenko Karanović** (1911-1982), pionir filmske arhivistike u Jugoslaviji. Meseca avgusta iste godine ova kinoteka *Zvezda filma* prerasla je u posebnu ustanovu iz koje se razvila današnja *Jugoslovenska kinoteka*.² Odmah po osnivanju otpočela je intenzivna aktivnost na prikupljanju filmske građe značajne za proučavanje istorije filma kod nas i u svetu. Preko republičkih filmskih preduzeća i drugih državnih ustanova sakupljani su ili otkupljivani od pojedinaca stari filmovi ili delovi filmova kako stranih tako i malobrojnih domaćih, zatim svi dokumenti koji se tiču kinematografskih delatnosti – fotografije glumaca, plakati, stara filmska štampa i slično. U dnevnim listovima u svim jugoslovenskim republikama objavljivani su oglasi *Centralne jugoslovenske kinoteke* o otkupljivanju te građe, za šta je, za ono vreme, plaćana veoma pristojna otkupna cena. Već tokom prve dve godine (1949-1950) stvoren je osnov svih fondova Jugoslovenske kinoteke u kojima su se, pored filmova, našli i dokumenti, fotografije, plakati, isečci iz štampe, kamere i drugi tehnički materijal vezan za snimanje i prikazivanje filmova. U *Pravilniku o osnivanju i radu Centralne jugoslovenske kinoteke*, pored ostalog, navedena je kao delatnost i ...*proučavanje i istraživanje u vezi sa sakupljenim materijalom*. Osnivanje *Jugoslovenske kinoteke* i potraga za građom su tada, s jedne strane, skrenuli pažnju na postojanje naše filmske prošlosti pre 1945. godine, dok je to, s druge strane, bio jedan od najvažnijih preduslova za početak sistematskog rada na proučavanju istorije domaćeg filma.³

Na samom početku istraživače i javnost najviše je zanimalo kada su i gde održane prve filmske projekcije na tlu Jugoslavije, kada su snimljeni prvi filmovi i da li su kopije tih ostvarenja sačuvane. O tome je povremeno pisala i jugoslovenska dnevna i periodična štampa između dva rata, a bili su poznati i najosnovniji podaci – da su već krajem XIX veka inostrani putujući prikazivači priređivali projekcije filmova u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i još nekim našim gradovima, da su oni bili vični i snimanju kratkih filmova (žurnala), koje su takođe prikazivali kod nas i da su uz njih zanat učili i neki naši ljudi, koji su još pre Prvog svetskog rata, pored žurnala (dokumentarnih materijala) snimili čak i neke igrane filmove. Znalo se takođe i za *snimanja kinematografom* tokom Prvog svetskog rata – objavljivani su podaci o radu *Filmske sekcije Srpske vojske*, kao i o delatnosti zagrebačke *Croatije*. Na te ranije, povremeno objavljivane podatke nadovezala se građa koju je prikupljala *Jugoslovenska kinoteka* i koja je postala dostupna javnosti, a zatim i tekstovi koji su – uporedo sa tim – objavljivani u jugoslovenskim filmskim časopisima i film-

2 17. avgusta 1949. godine donet je **Pravilnik o osnivanju i radu Centralne jugoslovenske kinoteke** ("Službeni list FNRJ" broj 69). Uporedi – **Kosanović, Dejan: Milenko Karanović, Prvi direktor Jugoslovenske kinoteke, Pionir filmske arhivistike i širenja filmske kulture**, izd. Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 2004.

3 Uporedi – **Kosanović, Dejan: Uvod u proučavanje istorije jugoslovenskog filma**, izd. Univerzitet umetnosti, Beograd, 1976.

skim rubrikama dnevnih listova. Prva oblast interesovanja publicista i istraživača bio je početni period filmskih delatnosti u jugoslovenskim zemljama do kraja Prvog svetskog rata (1896-1918) i o tome je objavljen veliki broj kraćih i zanimljivih članaka, ozbiljnih studija, kao i, nešto kasnije, veći broj knjiga.

Na istraživanja ovog početnog perioda nadovezuju se tokom pedesetih godina radovi koji su se sve češće bavili i kinematografskim delatnostima u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. Mogućnosti proučavanja ovog drugog razdoblja razvoja filma kod nas bile su višestruke. U veoma kratkom periodu Jugoslovenska kinoteka, a kasnije i republički filmski arhivi i druge ustanove, sakupili su obimnu građu – filmski materijal, fotografije, arhivske dokumente, filmske časopise, tekstove iz štampe i slično. Sistematski su snimani (magnetofonom) ili zabeležavani razgovori sa tada još živim pionirima predratnog jugoslovenskog filma, a mnogi od njih su napisali i sećanja na svoj rad. Sve je to postalo dostupno istraživačima, a preko njihovih objavljenih radova i široj javnosti. Pored mnogih novinara i publicista koji su se bavili korisnim poslom – ukazivanjem na postojanje nekih domaćih filmskih tradicija kod nas – javljaju se i prvi domaći istoričari filma koji proučavaju našu filmsku prošlost trudeći se da u tome primene metodologiju naučnoistraživačkog rada. Bili su to profesori visokih umetničkih škola, filmski radnici koje je zanimala prošlost oblasti kojom se bave, saradnici *Jugoslovenske kinoteke* i drugih arhivskih ustanova, kao i novinari i publicisti koji su se bavili filmom. Ovde ću pomenuti samo neke od njih, ne umanjujući time značaj ostalih čija imena sada ne navodim. To su bili **Francè Brenk**, **Ivan Nemanič**, **Lilijana Nedič**, **Zdenko Vrdlovec** i **Stanko Šimenc** (Slovenija), **Vjeko Dobrinčić**, **Ivan Flod**, **Ivo Škrabalo**, **Veljko Vučetić** (Hrvatska), **Boško Tokin**, **Nikola Majdak**, **Marija Marinčić-Majdak**, **Stevan Jovičić**, **Bosa Slijepčević**, **Petar Volk** (Srbija), **Ratko Đurović** (Crna Gora), **Ilindenka Petruševa** (Makedonija). Na ovu prvu generaciju istoričara jugoslovenskog filma nadovezuju se kasniji istraživači, od kojih su mnogi bili učenici ili saradnici prethodno navedenih veterana. Važnu ulogu u proučavanju istorije domaćeg filma, kako početnog tako i međuratnog perioda, imali su filmski listovi i časopisi koji, su skoro redovno objavljivali i pojedinačne tekstove o našoj filmskoj prošlosti: beogradski listovi *Film* (1950-1952) i *Film danas* (1958-1959), zagrebački časopis *Filmska kultura* (1957-1990), koji je imao posebnu rubriku *Građa za historiju jugoslavenkog filma*, beogradski časopis *Filmograf* (1976-1989), ljubljanski *Ekran*, sarajevski *Sineast* i skopski *Kinopis*, koji se razvio iz biltena *Makedonske kinoteke*. Ne treba zaboraviti ni mnoge diplomske i magistarske radove i doktorate na visokim umetničkim školama, koji su se na kvalifikovan način bavili jugoslovenskom filmskom prošlošću. U stvari, veoma obimna građa o periodu kojim će se baviti ova knjiga (1918-1941) objavljivana je tokom decenija u raznim oblicima – ponekad veoma dokumentovano i naučno-kritički obrađena, a ponekad samo kao publicistički površno navedena, na osnovu nesigurnih podataka, prepričanih

sećanja ili pogrešno tumačenih izvora. Međuratni period razvoja jugoslovenske kinematografije obrađivan je na osnovu tada dostupnih podataka i u nekoliko opštih istorija jugoslovenskog filma (vidi bibliografiju na kraju knjige).

I moje zanimanje za istoriju filma prošlo je kroz nekoliko faza, koje u stvari i odgovaraju razvoju ove naučne discipline kod nas u periodu posle 1945. godine. Kao mlad filmski radnik i istoričar umetnosti zainteresovao sam se za prošlost kinematografije na našem tlu i od 1952. počeo sam da objavljujem u dnevnoj i periodičnoj štampi pored filmskih kritika i neke zanimljivosti iz naše filmske prošlosti. Tih svojih prvih tekstova o istoriji filma kod nas, koji su bili namenjeni novinskim čitaocima, ne odričem se, ali ih kritički strogo procenjujem zbog površnosti i nedostatka naučnog pristupa. Tek sam 1970. godine počeo ozbiljno da se bavim izučavanjem filmske prošlosti na tlu jugoslovenskih zemalja, koristeći metodologiju naučnog rada i kvalifikovane izvore (sačuvane filmove, arhivsku građu, verifikovane dokumente), poredeći ih uz kritičko preispitivanje nađenih podataka. Prvo sam se usmerio na početni period razvoja filmskih delatnosti u Jugoslaviji, sistematski sam istraživao podatke iz stare štampe, arhivsku građu i, naravno, gledao sve dostupne filmove iz tog perioda koji se čuvaju u *Jugoslovenskoj kinoteci* i u drugim jugoslovenskim i nekim stranim filmskim arhivima. Došao sam do mnogih otkrića i uspeo da stvorim celovitu sliku tog prvog perioda razvoja filma kod nas, kojim sam se bavio. Rezultate svojih istraživanja sam počeo da objavljujem u zemlji i inostranstvu u stručnim filmskim i istorijskim časopisima kao iscrpnije studije. To je vremenom dovelo do izrade celine, moje doktorske disertacije *Počeci kinematografije na teritoriji Jugoslavije 1896-1918*, koju sam odbranio 1983. na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu. Naravno, i posle toga sam nastavio istraživanja tog prvog perioda kako u zemlji tako i u inostranstvu, te sam došao do velikog broja novih podataka koji mi nisu bili poznati u vreme pisanja doktorata i koje sam nastavio da objavljujem. Istovremeno, obrađujući našu ranu filmsku prošlost, nastavio sam da se bavim i narednim periodom 1918-1941, odnosno kinematografijom i filmom u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. Rezultate svojih istraživanja sam sukcesivno objavljivao u želji da se i sa ostvarenja pionira filma u predratnoj Jugoslaviji skine veo zaborava.

Zašto sada posebna knjiga o kinematografiji i filmu u *Kraljevini SHS/Jugoslaviji*? Iz veoma jednostavnog razloga – dosad nije objavljeno nijedno posebno i celovito izdanje koje obrađuje samo taj period. Baveći se više od četiri decenije istorijom filma na tlu Jugoslavije, primenjujući naučno-istorijsku metodologiju pri proučavanju filmske prošlosti sakupio sam veoma obimnu građu. Jedan deo toga sam koristio pri pisanju knjiga i naučnih studija, objavljujući neke bitne podatke prvi put, dok veliki deo te građe, posebno o međuratnoj Jugoslaviji, dosad nije objavljan. Zato sam i želeo da rezultate moga rada koji se odnose na razdoblje

od 1918. do 1941. godine objedinim u jednoj knjizi i da tako popunim očiglednu prazninu u našoj filmskoj historiografiji. Knjiga se zasniva na sigurnim izvorima i proverenim podacima koje sam želeo da prikažem sažeto, na zanimljiv način i da tako u sistematizovanom obliku pružim čitaocu dosad nepoznata ili delimično poznata saznanja o našoj filmskoj prošlosti. Naravno, ovakva istraživanja nemaju kraja, i zato se nadam da će ova knjiga biti podstrek i da će pomoći nekim mlađim istraživačima da nastave proučavanje istorije filma na našim prostorima i da prodube i dopune saznanja o periodu koji sam ja ovde obradio.

Treba da navedem još jedan bitan razlog: ovom knjigom želim da otrgnem od zaborava stotine filmskih entuzijasta, oduševljenih novim mogućnostima komunikacije putem pokretnih slika i novom umetnošću koja se rađala, zaljubljenika u film, koji su uprkos velikim teškoćama i materijalnim nedaćama želeli da stvore našu, *domaću jugoslovensku kinematografiju*, čime su prethodili generacijama koje su sledile. Zbog toga u knjizi navodim veliki broj imena, želeći da bar na taj način odam priznanje svim tim pojedincima koji svakako zaslužuju naše poštovanje, jer su svoj trud ugradili u savremenu kinematografiju (i televiziju) jugoslovenskih zemalja. Gde god je to poznato navodio sam i godine njihovog rođenja i smrti, kao i poneki detalj iz njihovog života, da bi se potpunije sagledali i shvatili ti naši prethodnici, većinom mladi ljudi ili ljudi u punoj životnoj snazi. Sve filmove koje su oni realizovali, posebno reportaže i dokumentarne, nisam naveo jer ih je bilo mnogo, ali sam, po svojim merilima, naveo najznačajnije, pre svega da bi se stekla celovitija slika o periodu koji obrađujem. Popis malog broja igranih filmova snimljenih ili bar započetih u periodu od 1918. do 1941. čitalac će naći u poglavlju *Prilozi* ove knjige.

Osećam dužnost da se na ovome mestu zahvalim mnogim ustanovama koje su mi tokom decenija omogućavale istraživanja i pregled starih filmova, od kojih moram posebno da izdvojim *Jugoslovensku kinoteku* u Beogradu (Filmski arhiv, fototeku, dokumentaciju i biblioteku), *Hrvatsku kinoteku*, *Kinoteku Makedonije*, *Filmski arhiv Slovenije*, zatim *Arhiv Jugoslavije*, *Arhiv Srbije* i *Arhiv Beograda*, *Narodnu biblioteku Srbije*, *Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu* u Zagrebu. Takođe zahvaljujem i mnogim drugim ustanovama te vrste kako u zemlji tako i u inostranstvu (Velika Britanija, Francuska, Italija, Nemačka, Austrija), u kojima sam istraživao i nalazio dragocenu dokumentaciju koja se tiče naše filmske prošlosti. U knjizi koristim i podatke iz literature, članaka i studija čiji su autori istoričari filma raznih generacija i ja im se najtoplije zahvaljujem. Uvek kada koristim neki izvorni podatak koji je pronašao ili objavio neko drugi, u napomeni navodim izvor.

Beograd, januara 2011. godine

Autor

I

ISTORIJSKA, POLITIČKA I GEOGRAFSKA DEFINICIJA PROSTORA KRALJEVINE SHS/KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Ideje o stvaranju zajedničke države Južnih Slovena javljaju se u prvoj polovini XIX veka u okviru težnji da se slovenski narodi oslobode robovanja pod Austrijskim i Otomanskim carstvom. Naročito snažan uticaj na razvoj tih ideja imao je *ilirski pokret* i tada se prvi put javljaju izrazi *jugoslovenstvo*, *Jugosloveni* i *Jugoslavija* kao sinonimi za *ilirski* i *Ilirija*. U zbližavanju jugoslovenskih naroda veliku ulogu je odigrala oblast kulture, posebno *Književni dogovor o zajedničkom jeziku* (1850 – **Ivan Mažuranić**, **Ivan Kukuljević**, **Dimitrije Demeter**, **Vuk Karadžić**, **Franjo Miklošić**, **Đura Daničić**) i saradnja među vodećim jugoslovenskim intelektualcima u oblasti književnosti, publicistike, pozorišta i slično. U Srbiji, koja je prva stekla potpunu nezavisnost (1867), osnov za stvaranje zajedničke države bilo je *Načertanije*, program srpske spoljne politike koji je 1844. godine napisao **Ilija Garašanin**, a kasnije podržao Knez **Mihailo Obrenović**. *Načertanijem* je bilo predviđeno rušenje Austrijskog i Otomanskog carstva i ujedinjenje srpskog naroda, a potom stvaranje zajedničke države sa drugim jugoslovenskim narodima pod vođstvom Srbije. Ovaj program je bio osnov spoljne politike Kraljevine Srbije sve do Prvog svetskog rata (a njegovi odjeci su se uključivali u politički život i posle raspada SFR Jugoslavije devedesetih godina XX veka). Početkom XX veka u svim jugoslovenskim zemljama ojačala je jugoslovenska misao, a političari i kulturni radnici su sve češće raspravljali o političkim ciljevima i ujedinjavanju svih južnoslovenskih naroda. Na *Prvom jugoslovenskom studentskom kongresu* u Beogradu (1904) učestvovali su predstavnici iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Slovenije i Bugarske. Balkanski ratovi (1912-1913), srpske i crnogorske pobjede, a posebno osvajanje i prisajedinjavanje Srbiji Kosova, Sandžaka i Makedonije, načelo je Otomansko carstvo koje je bilo na izdisaju i nagovestilo promene koje se mogu očekivati tokom druge decenije XX veka.

Po izbivanju Prvog svetskog rata (jula 1914) aktivnosti koje su vodile ka stvaranju jedinstvene jugoslovenske države su ubrzane. Narodna skupština Kraljevine

Srbije je decembra 1914. godine jednoglasno prihvatila da je jedan od ratnih ciljeva Srbije oslobođenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca koji su pod austrougarskom vlašću. Po prethodnom dogovoru sa Vladom Srbije, izvestan broj viđenih jugoslovenskih političara i javnih radnika u emigraciji formirao je u Parizu (aprila 1915) *Jugoslovenski odbor*, čiji je zadatak bio da radi na stvaranju jedinstvene države Južnih Slovena. Iako su od 1916. godine Srbija i Crna Gora bile okupirane od strane Austrougarske i Nemačke, a neki delovi od njihovog saveznika Bugarske, rad na ujedinjenju je nastavljen. Vlada Kraljevine Srbije, koja se nalazila u emigraciji na grčkom ostrvu Krf i predstavnici *Jugoslovenskog odbora* doneli su 30. jula 1917. godine na Krfu *Krfsku deklaraciju* u 14 tačaka, koja je predstavljala politički osnov stvaranja buduće zajedničke države. Posle proboja Solunskog fronta septembra 1918. srpske trupe, uz pomoć saveznika, oslobodile su celu Srbiju i ušle u Beograd 1. novembra 1918. U isto vreme Centralne sile su poražene na svim frontovima, Austrougarsko carstvo se raspalo, došlo je do prekida ratnih operacija i Prvi svetski rat je (zvanično) završen 11. novembra 1918. godine.

U svim jugoslovenskim zemljama vlast su privremeno preuzeli predstavnici dotle porobljenog slovenskog stanovništva. Već je 6. oktobra 1918. u Zagrebu obrazovano *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba* koje preuzima vođstvo naroda, raskida veze sa Austrijskom carevinom i Kraljevinom Ugarskom i 1. novembra osniva *Vladu Narodnog vijeća SHS*. U Ljubljani *Narodni svet* 29. oktobra 1918. proglašava otcepljenje Slovenije od Austrougarske monarhije i ujedinjenje sa braćom Hrvatima i Srbima u jednu državu. Upravu slovenačkih zemalja preuzima *Narodna vlada SHS*. *Narodnu vladu* za Bosnu i Hercegovinu imenovao je 2. novembra 1918. Glavni odbor *Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu*. *Srpski narodni odbor* u Novom Sadu, osnovan 3. novembra 1918, saziva 25. novembra Veliku narodnu skupštinu Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena u Banatu, Bačkoj i Baranji i odlučuje o ujedinjenju tih oblasti sa Srbijom. U Podgorici je 26. novembra 1918. održana *Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori (Podgorička skupština)* koja lišava prestola kralja **Nikolu Petrovića Njegoša** i odlučuje da se ujedini sa Srbijom pod dinastijom Karađorđevića. Delegacije svih ovih foruma su se okupile u Beogradu krajem novembra 1918. godine i prihvatile su *Adresu* o ujedinjenju svih jugoslovenskih oblasti sa Srbijom u jedinstvenu državu u kojoj će vladarsku vlast vršiti dinastija Karađorđević, odnosno u ime **kralja Petra I** regent **prestolonaslednik Aleksandar**. Ova *Adresa* je pročitana i predata regentu **Aleksandru** 1. decembra 1918. godine. On je *Adresu* prihvatio u ime Srbije i dinastije Karađorđevića i proglasio novu državu - *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*. Ovaj prvobitni naziv je odlukom Privremenog narodnog predstavništva (Skupštine) 15. jula 1920. promenjen u *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, da bi 3. oktobra 1929. godine odlukom kralja **Aleksandra I Karađorđevića** tada promenjen u *Kraljevina Jugoslavija*.

Tokom svih dogovora o budućoj zajedničkoj državi, posebno od *Krfske deklaracije* do *ujedinjenja* 1. decembra 1918. godine, bilo je predviđano da to bude ustavna monarhija, a da zemljom upravljaju Skupština i kralj. Tokom pregovora dve koncepcije su se sukobljavale: federalistička, koju su zastupali predstavnici Hrvatske i Slovenije i centralistička, koju su zastupali predstavnici Srbije i kralj i koja je prevladala. Nova država se suočila sa velikim brojem ozbiljnih unutrašnjih političkih problema: nesrazmerom u ekonomskoj razvijenosti pojedinih delova zemlje, nezadovoljstvom siromašnih seljaka i radničke klase, složenim problemima međunacionalnih odnosa itd. Srbija, kao jedna od zemalja pobednica u ratu, smatrala je sebe oslobođiocem ostalih delova zajedničke države, na osnovu čega bi imala i neka posebna prava. Komunistička partija Jugoslavije, osnovana 1919, postepeno je zadobijala sve više pristalica, tako da je na prvim izborima za Narodnu skupštinu novembra 1920. godine bila treća po broju dobijenih glasova i dobila 58 poslaničkih mesta (Demokratska stranka 92, a Radikalna stranka 91 poslanika). Uplašena uspehom KPJ, Vlada, koju je postavio kralj, donela je decembra 1920. *Obznanu* kojom je poništila mandate komunističkih poslanika. To je kodificirano juna 1921. donošenjem *Vidovanskog ustava* kojim su kralju data velika ovlašćenja, a avgusta iste godine usledilo je donošenje *Zakona o zaštiti države* kojim je rad KPJ

potpuno zabranjen, i ona je prešla u ilegalu u kojoj je bila sve do Drugog svetskog rata. Međutim, politički sukobi su nastavljeni, posebno u Skupštini, gde je na čelu opozicije bila Hrvatska seljačka stranka (HSS) i njen vođa **Stjepan Radić**. Godine 1928. poslanik vladajuće većine **Puniša Račić** je u Skupštini pucao na poslanike opozicije i dvojicu ubio, a **Stjepana Radića** teško ranio, tako da je on nešto kasnije umro od posledica ranjavanja. To je bio povod da kralj **Aleksandar** ukine Ustav i da 6. januara 1929. uvede ličnu diktaturu. Teško političko stanje koje je nastalo kao posledica diktature jednog čoveka nije popravljeno ni donošenjem novog ustava koji je kralj proglasio decembra 1931. (*Oktroisani ustav*). Unutrašnje političke sukobe, posebno vezane za položaj Hrvatske u okviru zajedničke države, pojačale su terorističke aktivnosti hrvatske nacionalističke emigracije – ustaša – koji su organizovali oktobra 1934. atentat u Marselju u kome je kralj **Aleksandar** ubijen. Presto je nasledio maloletni **Petar II Karađorđević**, u čije je ime vladalo namesništvo. Sve zategnutiju političku situaciju u zemlji nije moglo da smiri ni ustanovljavanje *Banovine Hrvatske*, ni sporazum koji su avgusta 1939. godine sklopili predsednik Vlade **Dragiša Cvetković** i vođa opozicione Hrvatske seljačke stranke **Vlatko Maček**, koji je nasledio **Radića** na čelu HSS. U Evropi je izbio Drugi svetski rat, a Kraljevina Jugoslavija je bila politički razbijena, a vojno potpuno nespremna da odbrani granice i suverenitet zemlje, koja se za deset dana raspala, posle nemačko-italijanskog napada aprila 1941. godine.

Na međunarodnom planu, posle Prvog svetskog rata, nova država Kraljevina SHS, nije uspela da odbrani nacionalne granice na zapadu, na područjima na kojima su živeli Slovenci i Hrvati. Italija, na osnovu obećanja koja su joj saveznici dali pri njenom stupanju u rat maja 1915. godine, kao jedna od sila pobednica očekivala je da dobije celu Dalmaciju sa ostrvima, Slovenačko primorje i veliki deo Slovenije. Italijanske trupe su 1918. godine, već krajem i po završetku rata, okupirale Istru, Slovenačko primorje i deo Slovenije, iskrcale se i u srednjoj Dalmaciji, a njihove prodore su zaustavili lokalni dobrovoljci uz pomoć nekih jedinica Srpske vojske. Problemi razgraničenja sa Italijom nisu bili rešeni na Mirovnoj konferenciji u Versaju (1919) i tek posle dugog pregovaranja Kraljevina SHS je morala da prihvati nepravično razgraničenje i da 1922. potpiše sporazum sa Italijom (*Rapalski ugovor*), po kome je Italija dobila Slovenačko primorje i deo Slovenije, Istru, Rijeku, ostrva Lošinj, Cres, Lastovo i grad Zadar sa okolinom na dalmatinskoj obali. Kraljevina SHS je imala prema popisu iz januara 1921. godine 11.984.911 stanovnika, a van granica (pod Italijom i u Austriji) je ostalo 560.089 Slovenaca i Hrvata. Prema popisu iz marta 1931. godine država je imala 13.934.038 stanovnika, a van granica zemlje je živelo 599.960 Slovenaca i Hrvata. Prema proračunu *Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije*, država je 1940. godine imala 15.919.000 stanovnika. Na severu zemlje razgraničenje prema Mađarskoj i

Rumuniji je komisijski utvrđeno na osnovu etničkog principa, dok su nekadašnje granice Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore (uglavnom) prihvaćene kao granice novostvorene države.

Geografski prostor države koja je u ovoj knjizi navedena kao *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*, odnosno kasnije preimenovana u *Kraljevina Jugoslavija*, a u istoriografiji ponekad kolokvijalno nazivana i **PRVA JUGOSLAVIJA**, u velikoj meri odgovara prostoru koji nam je bliže poznat kao **DRUGA JUGOSLAVIJA**, odnosno *Federativna Narodna Republika/Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija*, kojoj su posle Drugog svetskog rata bili pripojeni i delovi zemlje okupirani od strane Italije na osnovu *Rapalskog ugovora*.

Radi lakšeg praćenja sadržaja koji razmatramo, u daljem tekstu knjige geografsko-političku celinu koju obrađujem - *Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, odnosno od oktobra 1929. *Kraljevinu Jugoslaviju* - navodiću samo pod nazivom **JUGOSLAVIJA**, osim kada je zbog jasnoće teksta neophodno dati potpuniji naziv.

II

ŠTA JE U OBLASTI FILMA KRALJEVINA SHS NASLEDILA OD ZEMALJA KOJE SU STVORILE ZAJEDNIČKU DRŽAVU

Kinematograf (cinématographe) braće **Limijer (Lumière)** se krajem XIX veka pokazao kao najsavršeniji uređaj za snimanje i prikazivanje pokretnih fotografija. Posle prve projekcije 28. decembra 1895. godine u *Indijskom salonu* „Velike kafane“ u Parizu taj poslednji veliki pronalazak stoleća koje je zabeležilo čitav niz epohalnih otkrića, doživeo je ogroman uspeh. Mogućnost da se fotografski precizno snime i zatim vide u pokretu na ekranu stvarni događaji, predeli, gradovi i ljudi, život koji nas okružuje, veoma brzo je širom sveta privukla stotine hiljada, a ubrzo potom i milione gledalaca. Za svega nekoliko godina iz naučno-tehničkog pronalaska izrasla je značajna industrijska delatnost – *kinematografija*. Putujuće bioskope, koji su prikazivali filmove u šatrama i iznajmljenim prostorima, brzo su zamenile stalne bioskopske dvorane u postojećim ili namenski građenim zgradama, a za svega nekoliko godina kratke dokumentarne filmove *iz prirode*, kako su tada nazivani, potisli su igrani filmovi sa glumcima, snimani u eksterijerima ili u specijalno građenim ateljeima. Iako su u tom prvom periodu to sve bili *nemi filmovi*, veoma brzo su postali najpopularnija zabava širokih slojeva stanovništva u celom svetu. Gledaoci su plaćali srazmerno nisku cenu bioskopske ulaznice, veliki promet je obezbeđivao zaradu, a potražnja je podstakla i izgradnju bioskopa i proizvodnju filmova u razvijenim zemljama Evrope i Sjedinjenim Američkim Državama, a za veoma kratko vreme i u mnogim vanevropskim zemljama. Film nije bio samo razonoda i zabava, već je snažno uticao na tokove svakodnevnog života, postao je škola, novine, pozorište – važno sredstvo masovne komunikacije koje je obeležilo prvu polovinu XX veka i iz koga su nikle sve dalje varijante opštenja pokretnim slikama.

Film – *kinematograf* ili *sinematograf* – je veoma rano prodro i na tle jugoslovenskih zemalja, već 1896. godine. Pokretne fotografije su isprva prikazivali putujući prikazivači koji su dolazili iz inostranstva. Zatim su se javili i naši ljudi koji su prikazivali filmove putujući od mesta do mesta, da bi nešto kasnije mnogi otva-

rali i stalne bioskope, odnosno kinematografe.⁴ Pod uticajem prikazivanja stranih filmova novi medij je zainteresovao i neke domaće ljude koji su relativno brzo nabavili filmske kamere i počeli da snimaju i da prikazuju domaće filmove. Bilo je izvesnih nesrazmera između pojedinih delova jugoslovenskih zemalja, izazvanih istorijskim nasleđem, političkim prilikama i stepenom ekonomskog razvoja. To se svakako odrazilo i na period koji obuhvata ova knjiga. Zbog toga ću, na početku, ukratko prikazati šta je *pionirski period* razvoja kinematografije na tlu jugoslovenskih zemalja (1896-1918) ostavio u nasleđe *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*.

SRBIJA. U Beogradu, prestonici Kraljevine Srbije, nepunih šest meseci posle pariske premijere, 6. juna 1896. godine, u kafani „Zlatan Krst“ na Terazijama predstavnik preduzeća *Braća Limijer Andre Kar (André Carre, 1869-1939)* prikazao je program najstarijih filmova pronalazača *sinematografa*. Bila je to prva projekcija pokretnih fotografija na tlu jugoslovenskih zemalja i na Balkanu. Usledila su mnoga gostovanja inostranih putujućih kinematografa ne samo u Beogradu već i u drugim gradovima Srbije. Javili su se i prvi domaći ljudi koji su kao putujući prikazivači održavali filmske predstave. Krajem 1908. godine beogradski ugostitelj **Svetozar Botorić (1857-1916)**⁵ otvorio je u svome hotelu „Pariz“ prvi stalni bioskop u Srbiji – *Kinematografsko pozorište u hotelu Pariz*. Usledilo je otvaranje mnogih stalnih bioskopa u Beogradu i drugim gradovima, tako da je uoči izbijanja Prvog svetskog rata (1914) u Srbiji bilo oko trideset bioskopa.

Prve filmske kadrove u Srbiji je snimio takođe **Andre Kar** prilikom svog ponovnog boravka u Beogradu marta 1897. godine, ali ti materijali nisu dosad pronađeni. Usledila su mnoga snimanja stranaca, a najstariji sačuvani film je *Krunisanje Kralja Petra I Karađorđevića* koji je 1904. godine snimio Englez **Frenk Moteršo (Frank S. Mottershaw, 1882-1930)**. Od 1911. godine u Beogradu su aktivni najstariji domaći filmski producenti **Svetozar Botorić, braća Savić i Đoka Bogdanović (1860-1914)**. Oni su snimili veliki broj dokumentarnih filmova (žurnala) i tri igrana filma – *Karađorđe, Ulrih Celjski i Vladislav Hunjadi (1911)* i *Jadna majka (1912)*. Uz strance je zanat izučio i prvi srpski filmski snimatelj **Slavko Jovanović (1887-1962)**. Prvi svetski rat je prekinuo aktivnosti domaćih pionira filma u Srbiji, ali je u izbeglištvu na Krfu 1916. godine osnovana *Filmska sekcija Srpske vojske* u okviru koje je svoju delatnost otpočeo **Mihailo Mihailović (zvani Mika Afrika, 1893-1942)**, kasnije značajan pionir filma u *Kraljevini SHS/Jugoslaviji*.

4 U istočnim delovima jugoslovenskih zemalja je prihvaćen i odomaćio se naziv *bioskop*, dok je u zapadnim delovima prihvaćen naziv *kinematograf* ili *kino*. Ja ću u tekstu ravnopravno koristiti i jedan i drugi izraz, prema tome o kojim se delovima zemlje radi (pr. autora).

5 Za sve pionire domaćeg filma i strance koji su delovali na tlu Jugoslavije, kada ih prvi put pomenem, navodiću godine rođenja i smrti ukoliko su poznate (pr. autora).

VOJVODINA je do kraja Prvog svetskog rata bila periferni deo Austrougarskog carstva. Prva filmska projekcija u Vojvodini održana je u Subotici 22. maja 1897. godine. Putujući prikazivač **Andrej Zlinski (Zlinsky)** je u *Hotelu Pošta* prikazivao 20 filmova proizvodnje *Braće Limijer*. Sledećih godina su po vojvođanskim gradovima putujući prikazivači, dolazeći uglavnom iz Mađarske i Austrije, sve češće prikazivali filmove. Uz njih se javio i **Anton Joseph Albach** (1853-1918) iz Vršca, koji je već od 1897. godine održavao projekcije u rodnome gradu i po drugim vojvođanskim mestima. Prvi stalni bioskop *Arena* otvorio je 1906. godine u Somboru **Ernest Bošnjak (Bosnyák Ernő, 1878-1963)**, a ubrzo zatim u svim većim vojvođanskim mestima su počeli da se otvaraju stalni bioskopi.

Godine 1897. zabeleženo je prikazivanje filma *Dolazak železničkog vlaka u Novosadsku stanicu* i to je najstariji podatak o nekom filmu snimljenom na tlu Vojvodine. Od početka XX veka stranci su snimili veliki broj dokumentarnih filmova (žurnala) na tlu Vojvodine, a kamere su nabavili i neki vlasnici stalnih bioskopa. Tako je od 1909. godine **Ernest Bošnjak** snimao u Somboru i sačuvan je njegov film *Otkrivanje spomenika Ferencu Rakociju* (1912). On je 1914. nameravao da podigne filmski studio, prvo u Somboru, a zatim i u Novom Sadu, ali ga je u tome sprečio rat. **Aleksandar Lifka** (1880-1952), vlasnik *Lifka bioskopa* u Subotici, od 1912. godine je snimao *Lifka žurnal* koji je beležio značajne događaje u gradu. **Anton Šisler (Schüssler)** iz Vršca, vlasnik kafane *Kod vinove loze*, u kojoj je od 1908. radio stalni bioskop, i njegov *tehnički urednik bioskopa Zesler (Sessler)* snimili su 1913. i 1914. godine desetak dokumentarnih filmova koji dosad nisu pronađeni.

Za vreme Prvog svetskog rata bioskopi u Vojvodini su radili i bili su osnovni vid zabave za široke slojeve gledalaca kao i u celoj Austrougarskoj monarhiji. U Novom Sadu se 1915. godine pojavio još jedan pionir filma, **Vladimir Totović** (1898-1917), koji je sa nepunih dvadeset godina snimio dva igrana filma: *Spasilac* (1915) i *Lopov kao detektiv* (1916). Zatim je otišao u Beč i glumio u nekoliko filmova, ali je mobilisan i kao austrougarski vojnik podlegao je posledicama ranjavanja na frontu na Soči krajem 1917. godine.

HRVATSKA. Prva filmska projekcija u Zagrebu održana je 8. oktobra 1896. godine u dvorani kulturnog i sportskog društva *Kolo*. Program filmova preduzeća *Braća Limijer* prikazivao je **Samuel Hofman (Hoffman)** iz Beča. Usledila su gostovanja velikog broja putujućih kinematografa u drugim većim mestima Hrvatske, tako da je film veoma brzo postao omiljena zabava gradskog stanovništva. Godine 1906. otvoreni su prvi stalni kinematografi u Hrvatskoj – *Union* u Zagrebu i *Internacional* u Puli. Sledećih godina su skoro svi veći gradovi u Hrvatskoj imali stalne kinematografe, a neki i više njih (Zagreb, Rijeka, Pula, Osijek). Film je za svega nekoliko godina postao najprivlačnija zabava gradskog stanovništva.

Godine 1897. stranci su snimili i prve filmske kadrove na tlu Hrvatske. Putujući prikazivači iz Trsta **Anton Permè** i **Josip Stančić** snimili su *Buru na moru kod Opatije* i *Ruski ples u Zagrebu* (ovi filmovi nisu pronađeni), a snimatelj preduzeća *Braća Limijer Aleksandar Promio (Alexandre)* snimio je 1898. u Puli i Šibeniku *Manevre austrougarske mornarice* i to su najstariji sačuvani filmski kadrovi snimljeni u Hrvatskoj. Vlasnici nekoliko putujućih kinematografa su, počev od 1899. godine, snimili mnoge *lokalne filmove* u Rijeci, Puli, Zagrebu, Zadru, Osijeku, ali ti filmovi nisu dosad pronađeni. **Josip Karaman**, knjižar i vlasnik prvog stalnog kinematografa otvorenog 1907. u Splitu, nabavio je 1910. godine filmsku kameru i snimio je veći broj dokumentarnih filmova koji su delimično sačuvani. Pionir hrvatskog filma **Josip Halla**, koji je filmom počeo da se bavi u Berlinu, po povratku u Hrvatsku (1909) kraće je vreme prikazivao filmove, da bi se od 1911. godine posvetio snimanju, čime se kao profesionalac bavio do kraja karijere. Pulski fotograf **Rudolf Marinković** je 1913. osnovao preduzeće *Adrija film* i do izbijanja Prvog svetskog rata snimio je veći broj dokumentarnih reportaža.

Za vreme Prvog svetskog rata (1914-1918) filmske delatnosti u Hrvatskoj su se i dalje razvijale. U ratnim uslovima kinematografi su bili najpogodniji vid razonode i zamenili su druge vrste zabave. Zbog rata je prekinut uvoz filmova iz protivničkih zemalja koji su dotle dominirali bioskopskim repertoarom, te je potražnja stimulisala domaću proizvodnju u svim delovima Austrougarskog carstva. Tako su u Zagrebu avgusta 1917. godine **Hamilkar Bošković** i **Julije Bergmann** osnovali *Prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće Croatia*, sa ciljem da snimaju *zabavne (igrane) filmove*, oslanjajući se pre svega na zagrebačke glumce. Prvo njihovo ostvarenje bila je komedija *Brcko u Zagrebu* (1917, režija **Arsen Maas**), da bi zatim realizovali film *Matija Gubec* (1917, režija **Aleksandar Binički**), *...historijsku tragediju iz prošlosti...* po romanu **Augusta Šenoa** i scenariju književnice **Marije Jurić Zagorke**. Do kraja rata *Croatia* je snimila još pet igranih filmova, uglavnom adaptacija popularnih pozorišnih komada. Nažalost, nijedan od ovih filmova nije sačuvan.

SLOVENIJA. Prvu filmsku projekciju u Sloveniji održao je 24. oktobra 1896. godine u Mariboru Holanđanin **Šarl Krase (Charles Crassé)** koji je u pivnici *Götz* prikazivao filmove preduzeća *Braća Limijer*. Zatim je isti program *živećih fotografija* prikazao u Celju i u Ljubljani. Posle toga su u slovenačkim gradovima gostovali mnogi putujući prikazivači, isprva održavajući projekcije po zakupljenim prostorima, a tokom prve decenije XX veka i u sopstvenim velikim šatrama. Godine 1906. se javlja prvi Slovenac koji se bavio prikazivanjem filmova – ljubljanski fotograf **Davorin Rovšek**, koji je naredne 1907. otvorio i svoj stalni kinematograf. Prvi stalni kinematograf u Sloveniji otvoren je u Ljubljani 26. maja

1907. godine i nazvan je *Edison*. Trgovac iz Pule **Anton Degengi (Deghenghi)** je prilikom projektovanja zgrade, koju je sagradio u Ljubljani, predvideo i prostor za projekcionu salu i to je bila prva namenski sagrađena kinematografska dvorana na tlu jugoslovenskih zemalja. Od 1907. godine su počeli da se otvaraju stalni kinematografi i u drugim gradovima Slovenije (Gorici, Ptuju, Jesenicama, Mariboru itd).

Prvo filmsko snimanje u Sloveniji zabeleženo je maja 1899. godine. Putujući prikazivač Nemač **Johan Blezer (Jochann Bläser)** snimio je *Panoramu Ljubljane (Razgled po Ljubljani)*, koju je prikazivao u svome *Bioskopu* – šatri koju je podigao na Lattermannovom šetalištu u Ljubljani. Tršćanski pionir filma **Salvatore Spina** je po narudžbini snimio 1909. godine film *Svečana proslava slovenačkog radničkog pevačkog društva Slavec (Slavnostni dnevi slovenskega delavskega pevskega društva Slavec)* i veći deo ovoga filma je sačuvan. U Sloveniji su snimali dokumentarne reportaže i mnogi stranci, od kojih je posebno aktivan bio grof **Aleksandar Saša Kolovrat (Alexander Sascha Kolowrat)**, vlasnik bečkog preduzeća *Sascha Film*. Prvi Slovenac koji je snimao filmskom kamerom bio je **dr Karol Grossmann**, advokat i fotoamater iz Ljutomera. On je 1905. godine nabavio kameru neuobičajenog formata 17,5mm i snimio tri filma koji su sačuvani: *Izlazak sa mise u Ljutomeru (Odhod od maše v Ljutomeru)*, *Sajam u Ljutomeru (Sejem v Ljutomeru)* i *U vrtu (Na domačem vrtu)*.

Za vreme Prvog svetskog rata, kada pozorišta nisu radila, a drugih vidova zabave skoro da i nije bilo, u Sloveniji, kao i u drugim zemljama sa obe strane frontova, zabeležen je porast broja gradskih kinematografa, kao i organizovanje rada frontovskih (vojnih) kinematografa. Tokom teških borbi na frontu od Soče do Pijave ratni snimatelji obe zaraćene strane (Austroougarske i Italije i njihovih saveznika) snimili su veliki broj reportaža i dokumentarnih filmova koji su dobrim delom sačuvani.

BOSNA I HERCEGOVINA. Prva filmska projekcija na tlu Bosne i Hercegovine održana je u Sarajevu 27. jula 1897. godine. U drvenoj baraci na Cirkuskom trgu **Anđelo Kurijel (Angelo Curiel)** iz Trsta prikazivao je desetak filmova proizvodnje *Braće Limijer*. Usledilo je gostovanje mnogih inostranih putujućih bioskopa, koji su uglavnom dolazili iz Austrije. Filmovi su prikazivani u skoro svim većim bosanskohercegovačkim gradovima – Sarajevu, Mostaru, Trebinju, Bihaću, Bijeljini itd. Decembra 1907. u adaptiranom prostoru u centru Sarajeva je proradio prvi stalni *Edision Amerikan Bioskop* koji je otvorio dotadašnji putujući prikazivač **Džon Roland Milhaus (John Roland Mülhaus)**. Ubrzo zatim počeli su da se otvaraju stalni bioskopi u Mostaru, Tuzli i drugim gradovima. U Sarajevu

je 1912. godine, uz veliku reklamu, građevinski preduzimač **Albert Metz** otvorio *Apolo kino* u posebnoj, namenski sazidanoj zgradi za bioskop.

Najstariji podaci o filmskim snimanjima u Bosni i Hercegovini potiču iz 1898. godine. Putujući prikazivač **Franc Jozef Ezer (Franz Josef Oeser)** snimio je i prikazivao *Nove sarajevske snimke (Neue Sarajevoer Aufnahmen)*. Tokom prve decenije XX veka mnogi snimatelji poznatih stranih filmskih preduzeća su snimali po Bosni i Hercegovini – pomenuću samo neke. Godine 1902. fotograf *Naučno-prosvetnog društva Urania* iz Budimpešte **Bela Zitkovski (Béla Zitkowsky)** snimio je film *Bosna i Hercegovina*. Ekipa londonskog preduzeća *Čarls Urban (Charles Urban)* u sastavu **Hari De Vint (Harry De Windt)**, novinar i reditelj, i **Makenzi (McKenzie)**, snimatelj, snimili su 1906. godine 10 dokumentarnih reportaža koje su bile sastavni deo filma *Hercegovina, Bosna i Dalmacija (Herzegovina, Bosnia and Dalmatia)*. Jedini potpuni i pravi domaći pionir filma u Bosni i Hercegovini bio je **Antun Valić**, sestrić **Alberta Metza**, vlasnika *Apolo kina*, koji je u Beču izučio zanat kinooperatera i snimatelja. On je 1913. godine nabavio filmsku kameru i snimio je nekoliko filmova – *Svečano otvaranje Napretkovog doma u Sarajevu (1913)*, *Ustoličenje Reis-Ul-Uleme, Socijalistička proslava 1. maja u Sarajevu i Demonstracije i demoliranje srpskih radnji posle Sarajevskog atentata (1914)*.

Za vreme Prvog svetskog rata bioskopi su radili u Sarajevu (4 dvorane) i u većim gradovima Bosne i Hercegovine – u Mostaru (3), u Tuzli i Banja Luci (po 2) itd. Na repertoaru su bili pretežno nemački i austrijski *patriotski* filmovi i ratni žurnali, a u Sarajevu je maja 1918. godine prikazan i hrvatski film *Matija Gubec*. Prvih godina rata (1914. i 1915) snimljeno je i prikazivano dosta austrijskih filmskih žurnala o borbama protiv Srpske vojske na Drini i Drinjači, a bečko preduzeće *Müllerfilm* snimilo je 1915. godine *putopisnu studiju u sedam delova Bosna i Hercegovina*.

CRNA GORA. Preciznih podataka o prvim filmskim projekcijama u Crnoj Gori nema, iako je verovatno da je neki putujući bioskop već krajem XIX veka dospelo do Cetinja ili Kotora, koji je tada bio u okviru Austrougarskog carstva. Najstariji siguran podatak je da je u Beču 1902. putujući bioskop *Urania* prikazivao film *U crnim brdima, na knjaževskom dvoru crnogorskom (In den Schwarzen Bergen, am Fürstenhoffe von Montenegro)*, što znači da je vlasnik *Uranije* Mađar **Ferdinand Šomođi (Somogyi)** boravio i snimao na Cetinju. Putujući bioskopi su krajem prve decenije XX veka najčešće dolazili u Kotor, ali su zalazili i do Cetinja i Nikšića. Cetinjski trgovac **Petko Pajević** je 1908. godine otvorio prvi stalni bioskop u Crnoj Gori, u jednoj manjoj sali kafane *Lovćen*, a u Kotoru je 1913. godine **Marko Karaman** otvorio stalni bioskop. Filmovi su u Crnu Goru stizali

preko Dalmacije, tako da je repertoar crnogorskih bioskopa bio veoma sličan onom u Austrougarskoj.

Posle **Šomođija** na tlu Crne Gore je 1903. godine snimao **Bela Zitkovski**, koji je nekoliko sekvenci snimljenih u Bokokotorskom zalivu uključio u svoj film *Dalmacija*. Za londonsko preduzeće *Charles Urban* već pomenuti **De Vint** i **Makenzi** su 1906. godine snimili film *Crna Gora i Albanski Alpi (Montenegro and Albanian Alps)*. Inostrane snimatelje su posebno privukle svečanosti proglašavanja Crne Gore za kraljevinu avgusta 1910. godine. Snimali su italijanski, austrijski i mađarski filmski reporteri, a pored njih i splitski pionir filma **Josip Karaman**. Sačuvana je izvesna količina materijala o tom događaju, ali nije tačno utvrđeno njihovo poreklo. Za vreme Prvog balkanskog i Prvog svetskog rata, veliki broj stranih filmskih reportera je snimao u Crnoj Gori. Bile su to žurnalske storije ili celoviti dokumentarni filmovi, od kojih su neki delimično sačuvani, pored ostalih *Opsada Skadra* (1913), *Odbrambeni položaji se postavljaju na najviše planinske vrhove Crne Gore* (1915), *Pobedonosni put kroz Crnu Goru (Siegerich durch Montenegro, 1916)* i slično. Domaći pioniri filmskog snimanja u Crnoj Gori do kraja Prvog svetskog rata nisu zabeleženi.

MAKEDONIJA. O prvim filmskim projekcijama u Makedoniji nema sigurnih podataka. S obzirom na to da je Makedonija do 1912. godine bila deo Otomanskog carstva, film je na te prostore najsporije prodirao. Najstariji (usmeni) podatak pominje gostovanje Italijana **Pjetra Činezija (Pietro Cinesi)**, koji je 1906. godine u hotelu *Sark* u Bitolju prikazivao filmove. Posle njega su povremeno u Makedoniji gostovali strani putujući bioskopi. Prvi domaći putujući prikazivač bio je **Milan Golubovski**, koji je od 1907. do 1909. godine u Skoplju i po drugim mestima Makedonije i Albanije prikazivao filmove. Posle Prvog balkanskog rata 1912. godine i priključivanja makedonskih teritorija Srbiji, počelo je i otvaranje stalnih bioskopa u Makedoniji. U Skoplju je 1912. godine otvoren bioskop *Vardar*, a braća **Taško** i **Kostadin Čomu**, vlasnici bitoljske kafane *Širok sokak*, u kojoj su od 1909. godine povremeno prikazivani filmovi, zakupili su zgradu pozorišta i u njoj otvorili stalni bioskop.

Ilindenski ustanak 1903. godine skrenuo je pažnju cele Evrope na Makedoniju. Snimatelj londonskog preduzeća *Čarls Urban* **Čarls Rajder Nobl (Charles Rider Noble)** snimao je krajem te i početkom 1904. reportaže o ustanicima u jugoistočnoj i Pirinskoj Makedoniji. Ti filmovi su prikazivani u Engleskoj i mnogim zemljama Evrope. Balkanski ratovi (1912-1913) bili su prvi ratovi na evropskom tlu u epohi kinematografa i privukli su filmske reportere zemalja u kojima se već ustalilo snimanje i prikazivanje filmskih žurnala, tako da su gledaoci mogli da vide ratna zbivanja na ekranima kinematografa. Burni događaji tokom Prvog svetskog

rata doveli su do otvaranja Solunskog (makedonskog) fronta i od 1916. do 1918. borbe su se vodile na jugu Makedonije. Ratni reporteri saveznika i Centralnih sila su snimali sa obe strane fronta i tada je realizovan veliki broj filmova kao što je francuski *Napredovanje ka Bitolju (Avancement vers Monastère)*, 1916, *Sa Istočnom vojskom (Avec l'Armée d'Orient)*, 1917, austrijski *Desetodnevna bitka kod Bitolja (Die 10-Tageschlacht bei Monastier)* i mnogi drugi koji su velikim delom sačuvani.

Posebno mesto u istoriji filma u Makedoniji imaju braća **Janaki** i **Milton Manaki** koji su u Bitolju 1905. godine otvorili fotografski atelje. **Janaki** je 1907. sa svog putovanja po Evropi doneo filmsku kameru, koju je preuzeo **Milton** i sa kojom je on avgusta iste godine snimio svoje prve filmove – *Prelje, Vlaška škola u Avdeli, Panađur* i zatim, do kraja Prvog svetskog rata, blizu stotinu filmskih reportaža u Bitolju i okolini, Solunu i mnogim drugim mestima u Makedoniji. Najveći deo filmova koje je snimio **Milton Manaki** je sačuvan, a on se ubraja u najznačajnije pionire početnog perioda razvoja kinematografije na Balkanu.

Očigledno je da je film veoma brzo prodirao na teritorije jugoslovenskih zemalja, kako u oblasti reproduktivne kinematografije, tako i u oblasti filmske proizvodnje. Uz strance koji su donosili, prikazivali i snimali pokretne slike, javljaju se i domaći pioniri filma – zainteresovani ne samo za prikazivanje filmova kao perspektivnu delatnost koja je omogućavala dobre prihode, već i za snimanje filmova kao dokaza nacionalnog identiteta i prestiža u jednoj novoj oblasti stvaralaštva. U tome pogledu najviše je postignuto u Hrvatskoj, u Srbiji je početni razvoj kinematografskih delatnosti prekinuo rat, dok su se u ostalim jugoslovenskim zemljama te delatnosti razvijale sporije, zavisno od političkih uslova i ekonomskih mogućnosti. Domaćih pionira filma je, ipak, bilo svuda, a zajednička im je bila zainteresovanost za novi medij i svi su oni očekivali, posle 1. decembra 1918. godine, da će u novoj ujedinjenoj državi imati bolje uslove i veće mogućnosti da razvijaju svoje delatnosti.

III

HRONOLOŠKA PODELA RAZVOJA KINEMATOGRAFSKIH DELATNOSTI U JUGOSLAVIJI OD 1918. DO 1941. GODINE

U svetskoj kinematografiji u ovome periodu je došlo do bitne promene: 27. septembra 1927. godine u Njujorku je prvi put prikazan zvučni film,⁶ što je dovelo do velikih promena kako u filmskoj industriji tako i u filmskoj umetnosti. Prelazak sa nemog na zvučni (tonski, govorni) film trajao je nekoliko godina i u oblasti filmske proizvodnje i u oblasti reproduktivne kinematografije. Zbog toga se u istoriji svetskog filma kao kraj *epohe nemog* i početak *epohe zvučnog* filma često navode različite godine – 1927, 1928, 1929, pa čak i 1930. Otpora prema zvučnom filmu je bilo mnogo: troškovi proizvodnje su bili daleko veći nego za neme filmove, mnogi afirmisani umetnici nemog filma nisu mogli da se prilagode novom sistemu izražavanja zvučnim pokretnim slikama, veliki broj zvezda nemog filma nije umeo da govori, za prikazivanje zvučnih filmova bioskopima je bila potrebna nova i skupa oprema, a pojavila se i jezička barijera, koja je sprečavala gledaoce jednog jezičkog područja da prate i da razumeju filmove snimljene u drugoj sredini. Međutim, filmska publika je bez rezerve prihvatila zvučni film i to je svakako bilo odlučujuće. Prelazak sa nemog na zvučni film je zavisio od stepena razvoja ukupnih kinematografskih delatnosti u pojedinim zemljama. Tu su prednjačile bogatije i filmski razvijene zemlje – Sjedinjene Američke Države, Nemačka, Francuska, Velika Britanija, Španija, a za njima su postepeno sledile i druge evropske zemlje. U drugim regionima (Azija, Južna Amerika, Afrika) nemi film se u velikom broju zemalja zadržao sve do druge polovine tridesetih godina. U Jugoslaviji je epoha zvučnog filma započela tek početkom tridesetih godina, a prelazni period je trajao nekoliko godina, što će kasnije biti detaljnije prikazano.

Osim navedene podele na *epohu nemog* i *epohu zvučnog filma*, u Jugoslaviji se period koji razmatramo istovremeno deli i na dve faze: **a)** fazu nesređenih odno-

⁶ *Džez pevač (The Jazz Singer)*, proizvodnja *Braća Vornera (Warner)*, režija **Alan Krosland (Crosland)**, glavna uloga **Al Jolson**, tonski sistem *Vitaphone*.

sa u reproduktivnoj kinematografiji i spontanih pokušaja pokretanja proizvodnje domaćih filmova (1918-1931) i **b**) fazu donošenja i primene *Zakona o uređenju prometa filmova*, sređivanja odnosa na tržištu i pokušaja organizovanja kontinuirane domaće filmske proizvodnje (1931-1941). Pored srazmerno malo sačuvanih filmova, koji su svakako najsigurniji izvor kada se razmatra razvoj domaće filmske proizvodnje, prva faza postavlja posebne probleme za istraživanje, jer nema sređene arhivske građe te su dostupni samo neki slučajno sačuvani dokumenti i izvori podataka drugostepene vrednosti koji su prilično nesigurni (dnevna i periodična štampa, memoarska građa, plakati, prospekti i malobrojne fotografije). Što se tiče druge faze, posle donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* i osnivanja *Državne filmske centrale* (1932) stanje je nešto bolje, iako je veliki broj filmova i znatan deo originalne arhivske građe iz tog vremena nestao – najverovatnije je uništen tokom Drugog svetskog rata. Ipak, sačuvani su mnogi zvanični izveštaji, a u periodu od 1933. do 1939. godine su objavljivani filmski almanasi i godišnjaci u kojima se nalaze i tekstovi zasnovani na zvaničnim podacima.

IV

ZAKON O UREĐENJU PROMETA FILMOVA IZ 1931. GODINE I OSNIVANJE DRŽAVNE FILMSKE CENTRALE

Donošenje pomenutog *Zakona o uređenju prometa filmova* bio je prelomni trenutak u razvoju i organizaciji kinematografije *Kraljevine Jugoslavije*. Do 1931. godine kinematografska delatnost u zemlji nije posmatrana jedinstveno, niti su postojali celoviti propisi za ovu oblast. Na pitanja raznih stranih konzularnih predstavništava kako je uređena oblast kinematografije u *Kraljevini SHS*, *Umetničko odeljenje Ministarstva prosvete* odgovaralo je (1920. i 1924. godine) da u zemlji ne postoje posebni zakonski propisi koji se odnose na film. Jedino su postojale, od 1919. pa nadalje, razne uredbe o cenzuri filmova, što je bilo u lokalnoj nadležnosti organa *Ministarstva unutrašnjih poslova*. Pitanja prometa i prikazivanja filmova su regulisana odgovarajućim opštim zakonskim propisima, *Zakonom o radnjama* i slično. Bilo je, povremeno, čak i veoma čudnih naredbi kao, na primer, kada je *Ministarstvo unutrašnjih poslova* zabranjivalo (u Sarajevu) prikazivanje filmova u vreme kada se održavaju pozorišne predstave.

Sem toga, bilo je sve više i više razloga da se pitanja vezana za celokupnu kinematografiju – prikazivanje, promet i proizvodnju filmova – zakonski celovito reše. S jedne strane zbog prilične anarhije koja je vladala na jugoslovenskom tržištu filmova, bez obzira na domaću filmsku proizvodnju, što bismo mogli nazvati *organizaciono-administrativnim razlozima*, a s druge strane zato što je postojala potreba da se pomogne i zaštiti domaća filmska proizvodnja, što bismo mogli nazvati *produkciono-kulturnim razlozima*.

U to vreme – dvadesetih godina prošlog veka – u mnogim zemljama Evrope, kao odgovor na sve veći pritisak agresivne holivudske kinematografije, donose se zakonski propisi kojima se, pre svega, štiti domaća filmska proizvodnja. Među prvima Britanski parlament 1923. otpočinje debatu o nacrtu zakona o filmu, da bi konačno 1927. doneo *Zakon o filmu (Film Act)*, kojim je uvedena takozvana *kvota*, obaveza bioskopa da prikažu određeni procenat domaćih filmova uz one uvezenne. Približno u isto vreme slične zakonske propise o zaštiti domaćeg filma donose

narodne skupštine Francuske, Čehoslovačke i još nekih drugih zemalja. Tako su stvarani uslovi za razvoj domaće filmske proizvodnje.

Inicijativa za donošenje prvog jugoslovenskog zakona o filmu je potekla od *Ministarstva trgovine i industrije (MTI)*, ali do danas nisam uspeo tačno da utvrdim na koji je način pripreman konačni tekst toga zakona. Prema arhivskim dokumentima, tokom 1930. i početkom 1931. godine intenzivno je rađeno da donošenju zakonskih propisa koji bi regulisali delatnosti u oblasti kinematografije. Koordinator celog postupka bio je **dr Avgust Pavletić**, inspektor *MTI*, čiji se potpis nalazi na mnogim dokumentima i koji je u tekstove predloga otkucane na pisačoj mašini rukom unosio izmene i dopune. Isprva (1930) pripremani su predlozi više raznih zakona i to: 1) *Zakona o uvozu i raspolaganju filmova za upotrebu u kinematografima*; 2) *Zakona o pravu prodavanja filmova i izdavanju pod zakup*; i 3) *Zakona o merama za zaštitu, unapređenje i organizovanje domaće filmske proizvodnje*. Ovaj poslednji je zanimljiv jer u paragrafu 2 navodi: *Ministarstvo trgovine i industrije osnovaće Privilegovano akcionarsko društvo za proizvodnju domaćih i raspačavanje dobrih filmova, dijapozitiva, propagandnih slika i ilustracija, te za organizovanje i snabdevanje seoskih, školskih, sokolskih, vojničkih i propagandnih kinematografa*. Priložen je i *Statut Privilegovanog filmskog akcionarskog društva Kraljevine Jugoslavije*. Očigledno je da su predlagači zamišljali dobro organizovanu nacionalnu kinematografiju u kojoj bi delovalo i državno *Privilegovano filmsko akcionarsko društvo*. Tekstovi svih ovih nacрта su išarani predlozima i dopunama, priložena su i neka pisma sa sugestijama, a po datumima se vidi da je rad na pripremanju trajao oko godinu dana.⁷ Međutim, nije jasno kada su i kako svi ti predlozi sažeti u jedan jedinstveni *Zakon o uređenju prometa filmova* koji je proglašen 5. decembra 1931. godine,⁸ a obnarodovan u uobičajenoj formulaciji *Mi, Aleksandar I, milošću Božijom i voljom narodnom Kralj Jugoslavije...* i tako dalje. Poznato je da je **Aleksandar Karađorđević** 6. januara 1929. godine izveo državni udar i zaveo monarhističku ličnu diktaturu, ukinuo tada važeći *Vidovdanski ustav* i raspustio Narodnu skupštinu. Diktatura u najneposrednijem vidu je trajala skoro tri godine, a tada je kralj, da bi ublažio unutarnje političke otpore i veoma oštre kritike iz inostranstva, proglasio septembra 1931. novi (oktroisani/nametnuti) ustav. Na osnovu toga ustava, posle nedemokratskih izbora održanih javnim glasanjem 8. novembra 1931, dve novoosnovane režimske stranke – *Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS)* i *Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ)* formirale su novu Narodnu skupštinu, koja je svoju prvu konstitucionu sednicu održala 7. decembra – znači dva dana posle proglašenja *Zakona o uređenju prometa filmova*. Prema tome, *Zakon* nije mogla da donese Narodna skupština redovnim postupkom, kao što

7 Dokumenti u Arhivu Jugoslavije, Beograd, Fond MTI (65), fascikla 54, jedinica 277.

8 Objavljen u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije*, br. 285-XCIII, od 5.12.1931, str. 1913.

se ranije pretpostavljalo,⁹ već ga je proglasio Ministarski savet (vlada) na čijem je čelu bio general **Petar Živković**. To je bio uobičajeni način za vreme diktature da zakone donosi vlada koju je imenovao kralj, kada Skupštine nije bilo. Brzina kojom je zakon donet verovatno je doprinela tome da ceo postupak nije ostavio za sobom gotovo nikakav trag – u zapisnicima sa sednica Ministarskog saveta od januara 1929. do decembra 1931. ovaj zakon se nigde ne pominje. Verovatno je da su traženi uzori u inostranim zakonskim propisima o filmu, jer možemo da otkrijemo mnoge sličnosti poredeći tekst jugoslovenskog zakona sa odgovarajućim britanskim, a posebno francuskim zakonskim propisima. Inicijativu za donošenje zakona je, kao što smo videli, pokrenulo *Ministarstvo trgovine i industrije*, a inicijatori su bili, pored drugih, i **dr Ivan Čok**, advokat, funkcioner tog *ministarstva* i kasnije član prvog odbora *Državne filmske centrale* i **Milan Marjanović**, šef *Centralnog presbiroa Vlade Kraljevine Jugoslavije*. Celovit tekst Zakona objavljujemo na kraju ove knjige (vidi Priloge).

U Zakonu o uređenju prometa filmova postoje dva osnovna područja koja je trebalo da budu regulisana: **a)** poslovi vezani za uvoz filmova iz inostranstva i **b)** poslovi vezani za proizvodnju filmova u zemlji i prikazivanje domaćih filmova po bioskopima. To je trebalo da se reguliše određivanjem obaveznog procenta domaćih filmova (*kvote*) koje svaki bioskop mora da prikaže u odnosu na prikazane strane filmove. Za sve te poslove određena je nadležnost *Ministarstva trgovine i industrije* u saradnji sa *Ministarstvom unutrašnjih poslova*, radi čega je Zakonom (paragraf 2) predviđeno osnivanje *Državne filmske centrale* kao samostalne ustanove pri *Ministarstvu trgovine*.

Zadaci *Državne filmske centrale* definisani u paragrafu 3 su bili:

- 1) da uređuje i nadzire uvoženje i proizvođenje, kao i promet filmova;
- 2) da unapređuje domaću filmsku proizvodnju;
- 3) da pomaže vaspitnu i korisnu propagandu filmova.

Takođe je predviđeno da se svi filmovi namenjeni prometu – i domaći i strani – moraju registrovati kod *Državne filmske centrale*, preko koje se i daju na cenzuru (paragraf 6).

Posebno značajnu novost za tadašnju jugoslovensku kinematografiju predstavljao je prvi pokušaj da se zakonskim putem zaštiti domaći film: paragraf 7 je određivao da svaki bioskop u Jugoslaviji mora da prikaže (ili da proizvede) na svakih 1.000 metara uvezenog filma 70 metara domaćeg filma (7%), s tim što je taj odnos važio samo za 1932, kao prelaznu godinu. Od 1933. svaki bioskop je mo-

⁹ Tako sam i ja, zbog nedovoljnih podataka, to netačno naveo u svome članku *Jugoslovenski zakon o filmu iz 1931. godine*, „Filmska kultura“, br. 103-104, Zagreb 1976.

rao da prikaže (ili proizvede) na svakih 1.000 metara uvezenog filma 150 metara domaćeg filma (15%).

Paragraf 8 je predviđao kazne, i to da bioskop mora da plati za svaki neprikazani metar domaćeg nemog filma po 50 dinara, a za svaki neprikazani metar domaćeg zvučnog filma po 100 dinara u kasu *Državne filmske centrale*.

Paragraf 9 je obavezivao bioskope da *...kod svake predstave prikažu i po jedan ili više filmova kulturne sadržine...* (dokumentarnih filmova), od čega treba da bude najmanje 50% domaćeg filma.

Ovim delom *Zakona o uređenju prometa filmova* – posebno paragrafima 7 i 8 – bio je dobro rešen položaj domaće filmske proizvodnje. To nam potvrđuju i statistički podaci koji pokazuju da je tokom 1932. godine, jedine kada je *Zakon* u celini bio na snazi, domaća filmska proizvodnja višestruko povećana, o čemu će biti više reči u narednim poglavljima ove knjige. Međutim, zaštita domaćeg filma je izazvala velike otpore kako vlasnika bioskopa tako i predstavnika inostranih filmskih distributera, posebno američkih. Njihovi interesi i prihodi su bili ozbiljno ugroženi u korist domaćeg filma. U Zagrebu je 3. marta 1932. godine održan Kongres *Saveza bioskopa Kraljevine Jugoslavije* na kome su se vlasnici bioskopa založili za opozivanje paragrafa 7 i 8 *Zakona*, a to su podržali i predstavnici američkih filmskih distributera, koji su čak doneli odluku o povlačenju svojih filmova sa jugoslovenskog tržišta. Pod dvostrukim pritiskom i prikazivača i distributera, nezainteresovane za razvoj domaće filmske proizvodnje kao celine, a posebno filmske umetnosti kao dela nacionalne kulture, nadležne vlasti su prihvatile izmene *Zakona o uređenju prometa filmova*. Tako su u *Finansijskom zakonu za 1933/1934. godinu* u tački 7 paragrafa 57 ukinuti paragrafi 7 i 8 godinu dana ranije donetog *Zakona o uređenju prometa filmova*. Time je taj zakon izgubio svoju progresivnu snagu i funkciju zaštite domaćeg filma i sveden je na administrativno-upravni akt kojim se reguliše promet i prikazivanje uvezenih filmova. Od 1933. proizvodnja domaćih filmova naglo opada, a o tome će biti više reči u narednim poglavljima ove knjige.

Državna filmska centrala (DFC), kao centralna jugoslovenska državna ustanova nadležna za kinematografiju, na osnovu *Zakona* otpočela je da radi već početkom 1932, iako je *Uredba o sastavu i radu Državne filmske centrale* doneta tek 30. jula 1932. godine, a kasnije neznatno izmenjena. U 17 opširnih paragrafa su tačno utvrđeni zadaci i način poslovanja *Državne filmske centrale* (celoviti tekst konačne verzije ove *uredbe* objavljujemo u Prilozima na kraju knjige). Opšte društvene prilike nisu omogućile da *DFC* tokom svog devetogodišnjeg postojanja uradi mnogo na ostvarivanju 2. i 3. tačke gore navedenog paragrafa 3 *Zakona o uređenju prometa filmova*, ali je svakako veoma značajno što nam je *DFC* ostavila odlično sređene podatke o kinematografiji u Jugoslaviji od početka tridesetih godina do 1940. godine. *DFC* je prestala da radi posle Aprilskog rata 1941. i, nažalost, celokupna originalna arhiva *DFC* je uništena, tako da je pronađeno veoma malo dokumenata koji su nekada pripadali ovoj prvoj jugoslovenskoj centralnoj filmskoj ustanovi. Srećom, obrađeni podaci *Državne filmske centrale* su objavljeni u *Jugoslovenskom filmskom almanahu* za 1933. godinu, koji je uredio sekretar *DFC* **Vojin M. Đorđević** i u *Filmskim godišnjacima* za 1936, 1937/38. i 1938/39, koje je uredio **Vasilije Zarić**, takođe sekretar *DFC*.

V

BIOSKOPI, PROMET FILMOVA I GLEDAOCI U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

U *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, odnosno od oktobra 1929. *Kraljevini Jugoslaviji* kinematografske delatnosti su se veoma sporo i neravnomerno razvijale. Sporo – jer je privredna moć zemlje bila slaba, a država uglavnom nezainteresovana za razvoj kinematografskih delatnosti uopšte, a u okviru toga i za razvoj domaćeg filma. U oblasti filmske proizvodnje inicijativa je bila prepuštena pojedincima, usamljenim pionirima filma koji su ulagali svoj trud i sredstva da bi nešto ostvarili. Neravnomerno – jer su pojedini delovi nove zajedničke države imali neke skromne filmske tradicije i razvijeniju bioskopsku mrežu (Hrvatska, Srbija, Vojvodina, Slovenija), dok su dugi delovi zemlje bili u oblasti kinematografije relativno (Bosna i Hercegovina) ili potpuno zaostali (Makedonija, Crna Gora, Kosovo).

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je, prema popisu od 31. januara 1921, imala ukupno 11.984.911 stanovnika, a van granica zemlje živelo je još 560.089 stanovnika slovenske etničke pripadnosti, najviše Slovenaca i Hrvata na teritorijama koje su po *Rapalskom ugovoru* pripale Italiji. Prema istom popisu procenat nepismenih stanovnika u zemlji je tada iznosio 52%. Deset godina kasnije, prema popisu od 31. marta 1931, *Kraljevina Jugoslavija* je imala 13.934.038 stanovnika, dok je van granica živelo 599.962 Jugoslovena. Procenat nepismenog stanovništva je opao na 33%.¹⁰ Po broju bioskopa i bioskopskih sedišta u odnosu na broj stanovnika međuratna Jugoslavija se nalazila na pretposlednjem mestu u Evropi (samo ispred Albanije).

S druge strane, uprkos takvome stanju, film je kao najpopularniji vid zabave širokih slojeva naroda nezadrživo prodirao, osvajao gledaoce i znatno uticao na promene i modernizaciju života u zemlji, delujući pre svega u gradskim i ekonomski razvijenim seoskim sredinama. Do početka tridesetih godina i osnivanja *Državne filmske centrale* statistički podaci o bioskopima u Jugoslaviji su

¹⁰ Podaci prema *Enciklopediji Jugoslavije*, izdanje Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb

nesređeni i nesigurni. Poseban problem za utvrđivanje broja bioskopa je tadašnja podela na banovine. Tom podelom su neke jugoslovenske zemlje – kasnije federalne republike, čije je razgraničavanje u drugoj Jugoslaviji *uglavnom* bilo zasnovano na etničkim principima – bile podeljene na više banovina. Stoga su u pregledu broja bioskopa, koji će slediti, moguće i neke minimalne greške koje, ipak, ne narušavaju sliku celine.

Mnogi bioskopi, osnovani pre i za vreme Prvog svetskog rata, nastavili su svoju delatnost i posle 1918. godine, dok je u novoj državi otvoren i veći broj novih dvorana. S jedne strane treba imati u vidu da je prikazivanje filmova bilo privlačna delatnost jer je bioskop svojim vlasnicima obezbeđivao sigurne prihode, posebno ako se uzme u obzir stalni rast popularnosti filma kao zabave, a s druge da je u doba nemog filma, otvaranje bioskopa bilo srazmerno jednostavno: trebalo je obezbediti projekcionu aparaturu za nemi film koja nije bila skupa, zatim pogodnu prostoriju koja je ispunjava uslove za prikazivanje filmova, pre svega uslove protivpožarne zaštite, i obezbediti dozvolu za rad kod lokalnih vlasti. U takvoj situaciji su otvaranje, zatvaranje, preprodaja projekcionih aparature i promena mesta delatnosti tokom dvadesetih godina prošlog veka bili česta pojava.

Prema jednom izveštaju Odeljenja za javnu bezbednost Ministarstva unutrašnjih dela *Kraljevine SHS* za 1926. godinu, u zemlji su bila registrovana 344 bioskopa. To se uglavnom poklapa sa popisom aktivnih bioskopa koji su radili tokom 1928. godine, objavljenom u *Filmskom almanahu za 1929*, koji je uredio novinar **Mihailo Beli Gregorić**, a objavio beogradski časopis *Nedelja*. Podaci o bioskopima su dati na osnovu obrazaca – upitnika koji su bili razaslani svim bioskopima u zemlji, uz molbu da ih vrate uredništvu *Nedelje*. Stoga je verovatno da nisu najpotpuniji, zbog pretpostavke da se neki od bioskopa oglušio o molbu da dostavi podatke o svome radu. Prema ovome popisu u *Kraljevini SHS* je 1928. radio 341 bioskop i to je, prema regionima, izgledalo ovako:

Srbija	81
Vojvodina	90
Hrvatska	68
Slovenija	37
Bosna i Hercegovina	25
Crna Gora	8
Makedonija	12
<u>Neutvrđena pripadnost</u>	<u>20</u>
Ukupno.....	341

Međutim, kada se detaljnije analiziraju objavljeni podaci možemo da utvrdimo da je svega 49 bioskopa u zemlji radilo svakodnevno (nešto manje od 15%), a i od tog broja samo desetak njih, po većim gradovima, održavalo je više predstava dnevno.

Razdoblje između 1928. i 1932. bilo je veoma važno za razvoj bioskopske mreže i u svetu i kod nas – tada se postepeno, negde brže a negde sporije, prešlo sa prikazivanja nemih na prikazivanje zvučnih filmova. Opremanje starih i otvaranje novih zvučnih bioskopa iziskivalo je znatna ulaganja. Trebalo je nabaviti skupu projekcionu aparaturu, pojačala i zvučnike, a takođe i zvučno izolovati dvorane u kojima su prikazivani filmovi. Evropske firme koje su proizvodile opremu za prikazivanje zvučnih filmova utrkivale su se u borbi za osvajanje jugoslovenskog tržišta (*Klang, Tobis, Erneman, Philips, Western Electric, Siemens, Zeis-Ikon* i drugi). U borbi za gledaoce i prihode bioskopi su bili prinuđeni da pređu na prikazivanje zvučnih filmova. Na osnovu preciznih podataka *Državne filmske centrale*¹¹ možemo da sagledamo razvoj bioskopske mreže u Jugoslaviji od 1932. do 1937. godine. Ovde ćemo dati tabelarni pregled tog razvoja:

GODINA	BROJ KINEMATOGRAFA			
	zvučni	nemi*	ukupno	ukupan broj sedišta
1932.	184	154	338	92.028
1933.	174	145	319	89.951
1934.	246	90	336	95.549
1935.	263	55	318	92.905
1936.	301	48	349	105.924
1937.	330	53	383	113.971
1938.	?	?	370	?
1939.	?	?	405	?

*Napomena: U broj kinematografa koji prikazuju neme filmove ubrojani su i putujući bioskopi, kojih je 1937. godine bilo 40.

Nažalost, sređena dokumentacija *DFC* za godine posle 1937. nije sačuvana, a podaci za 1938. i 1939. su dati na osnovu manje preciznog *Statističkih godišnjaka Kraljevine Jugoslavije*, ali svakako možemo da smatramo verodostojnim podatak da je u *Kraljevini Jugoslaviji* uoči sloma u Aprilskom ratu 1941. radilo više od 400 bioskopa, od čega je samo 8 prikazivalo neme filmove. Isto tako možemo

11 Objavljenih u *Filmskim godišnjacima* za 1936, 1937/38. i 1938/39.

Bijele sjene (White Shadows in the South Sea)

da zaključimo da procenat bioskopa koji su radili svakodnevno nije bio veći od 20%. Takođe je očigledno srazmerno brzo opadanje broja bioskopa koji prikazuju neme filmove u korist zvučnih. Uoči Aprilskog rata 1941. prikazivanje nemih filmova je zabeleženo jedino u nekoliko stalnih bioskopa po malim mestima, dok su samo putujući bioskopi češće prikazivali neme filmove. U nerazvijenim delovima zemlje bioskopska mreža praktično nije postojala. Na primer, uoči Drugog svetskog rata, na *Kosmetu* je radilo samo pet bioskopa i od njih nijedan nije radio svakodnevno. Takođe treba podsetiti da su sopstvene bioskope u *Jugoslaviji* otvarala i sokolska društva, vatrogasna društva, ogranici *Društva crvenog krsta* i poneka fabrika ili rudnik, da bi privukli građanstvo ili obezbedili razonodu svojim radnicima. Filmske projekcije je isto tako, kao i u mnogim zemljama zapada, koristila i u *Jugoslaviji* Katolička crkva kao pomoćno sredstvo uz versko vaspitanje ili za prikazivanje misionarske delatnosti crkve. Na teritorijama pod italijanskom okupacijom (Istra, Slovenačko primorje i druge), u nastojanju da italijaniziraju i odrode većinsko slovensko stanovništvo, vlasti su pomagale razvoj kino-mreže. Po gradovima su otvarani novi i lepo uređeni kinematografi, prikazivani su pretežno italijanski igrani i dokumentarni filmovi i filmski žurnali, a u pulskoj Areni su tridesetih godina organizovane i revije italijanskog filma.

Prva projekcija jednog zvučnog igranog filma u Kraljevini Jugoslaviji održana je u *Olimp kinu* u Zagrebu 11. novembra 1929. godine. U 11 sati pre podne

...održan je generalni pokus na koji je bio pozvan veliki broj uglednih ličnosti i novinara, a iste večeri u 9 sati održana je svečana premijera. Bio je prikazan film *Bijele sjene* (*White Shadows in the South Sea*, 1928), proizvodnja Metro Goldwin Mayer, režija **Vilijam van Dajk** (**William Van Dyke**). Egzotični dugometražni film koji prikazuje ...razorno djelovanje „civilizacije“ na otocima Južnog Mora, snimljen na Tahitiju, uz havajsku muziku, lokalne plesove i razgovetne i jasno snimljene dijaloge (iako na engleskom) ostavio je snažan utisak na gledaoce koji su prvi put videli pravi zvučni i govorni film, za razliku od mnogih prethodnih, ozvučanih muzikom sa ploča. Kao predigra prikazan je i kratak zvučni film u kome **Titto Ruffo** peva jednu ariju iz opere *Afrikanka* (*La Africana*). Komentari u

Dama sa trotoara
(*Lady of the Pavements*)

štampi ove prve projekcije su isticali ne samo sinhronitet dijaloga već i ...veliku čistoću i mekoću zvuka, što je postignuto zahvaljujući aparaturi *Biophon* koja je prethodnih nekoliko dana instalirana u *Olimp kinu*. Interesovanje gledalaca je bilo veliko, pa su i posle premijere sve tri dnevne predstave (u 16,45, 19 i 21,45) bile rasprodate. Oko mesec dana kasnije, 20. decembra 1929, i u Beogradu je u bioskopu *Koloseum* prikazan prvi zvučni film – *Dama sa trotoara* (*Lady of the Pavements*, 1929), proizvodnja *United Artists*, režija **Dejvid Grifit** (**David Griffith**). U 9,20 časova uveče bila je organizovana ...svečana premijera epohalnog noviteta – *prvog ton filma u Beogradu*, što je najavljivano oglasima u štampi, uz reklamnu poruku ...videćete i čućete slavnu Meksikanku **Lupe Velez** kako peva, plače, raduje se i kako ljubi. Gledaoce je, prema kasnijem pisanju štampe, oduševio epohalni novitet, iako je već tada bilo postavljeno i pitanje razumevanja dijaloga na engleskom jeziku. Ipak, publika je prihvatila ovaj epohalni novitet i vlasnici bioskopa, da bi opstali, morali su da nabave uređaje za prikazivanje zvučnih filmova. Ubrzo u Beogradu, Zagrebu i drugim gradovima *Kraljevine* mnogi postojeći bioskopi počinju da prikazuju zvučne filmove, a tokom tridesetih se otvaraju i neke nove dvorane, namenski građene ili raskošno uređene u novogradnjama (bioskop *Beograd* u Beogradu, *Union* u Ljubljani, *Palas* u Banja Luci, *Uranija* u Skoplju itd.). Godine 1932. u Jugoslaviji je već više od polovine bioskopa prikazivalo zvučne filmove, a 1937. od 383

registrovana bioskopa svega 53 je prikazivalo neme filmove, što je odgovalo evropskom proseku srednje razvijenih zemalja.

Prikazivanje filmova u Jugoslaviji (kao i u drugim delovima sveta) smatralo se za unosnu trgovinsko-uslužnu delatnost koja je donosila značajne prihode. Uporedo sa porastom interesovanja za film rastao je i broj bioskopskih gledalaca, a po manjim mestima bila je to i jedina vrsta zabave dostupna širem sloju stanovništva. Zbog toga su bioskopi i od strane vlasti – državnih, banovinskih, lokalnih – smatrani za siguran izvor prihoda koje je država ostvarivala kroz nametanje poreskih dažbina (*državna, banovinska i opštinska taksa* na kinematografske ulaznice). Tokom dvadesetih godina dažbine koje su vlasnici bioskopa plaćali u nekim delovima države iznosile su skoro 40% bruto prihoda. U gradovima je, pored ostalog, posebno naplaćivan i *pozorišni dinar* u korist pozorišta, koja su uvek bila u deficitu, a bioskopi su očigledno uticali na smanjenje broja pozorišnih gledalaca. Posle donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* stanje je ujednačeno u celoj državi, ali su bioskopi i dalje bili opterećeni dažbinama. Prihodi od prikazivanja filmova su lako kontrolisani uvođenjem obaveznih numerisanih *državnih ulaznica* koje su bioskopi u blokovima preuzimali od finansijskih organa vlasti. Na osnovu broja prodatih *državnih ulaznica* tačno su utvrđivani prihodi i razrezivane takse. Uz te *državne ulaznice* gledaoci su na kasi bioskopa dobijali i karte sa označenim mestima u dvorani (*plac-karte*), a nije bila retkost da u pauzi između predigre (žurnala) i filma finansijski inspektor uđe u dvoranu i zatraži od gledalaca da pokažu državne ulaznice koje su kupili.

Radi zaštite svojih interesa vlasnici bioskopa su se organizovali, prvo u zapadnim delovima zemlje (nastavljajući tradiciju takvog organizovanja u Austro-ugarskoj monarhiji), da bi 1927. godine bio osnovan jedinstveni *Savez bioskopa Kraljevine SHS* (kasnije *Kraljevine Jugoslavije*). *Konstituirajuća skupština* je održana u Beogradu, ali je ubrzo zatim sedište ovoga saveza preneto u Zagreb. *Savez* je stupio u akciju za smanjenje taksi koje su plaćane od bruto prihoda: 20% državne takse, 1% kontrolne takse, 10% opštinske i 4% oblasne takse. Kada pregovori sa vlastima nisu uspeali, svi bioskopi u Kraljevini su stupili u jednonedeljni štrajk (1928), što je nateralo Ministarstvo finansija na ustupke koji su kasnije kodificirani, posle donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova*. S druge strane, nezadovoljni uslovima rada i niskim primanjima, kinooperateri i drugo bioskopsko osoblje su takođe povremeno štrajkovali – na primer u Zagrebu 1919, u Beogradu 1928. Tada su kinovlasnici u Beogradu preuzeli kinoprojektore kako zbog štrajka osoblja ne bi gubili prihode, ali su štrajkači upozorili javnost i vlasti da su time gledaoci životno ugroženi zbog opasnosti od požara, jer vlasnici bioskopa nisu kvalifikovani za rad u projekcionoj kabini. Na kraju su delimično prihvaćeni zahtevi štrajkača. *Savez bioskopa Kraljevine Jugoslavije* uspeo je tridesetih godina da

smanji poreske obaveze bioskopa tokom letnjih meseci, s obzirom na to da je tada broj gledalaca bio znatno manji od godišnjeg proseka.

Početak dvadesetih godina na repertoaru jugoslovenskih bioskopa je dominirao nemački i austrijski film, čija se proizvodnja razvila tokom Prvog svetskog rata. Francuski film, čija je proizvodnja u istom periodu opala, skoro je nestao sa jugoslovenskog bioskopskog repertoara, dok je američki film početkom dvadesetih godina veoma brzo osvajao i jugoslovensko filmsko tržište. Broj uvezenih američkih (holivudskih) filmova je neprekidno rastao i postepeno potiskivao sa repertoara ostvarenja drugih kinematografija. U Zagrebu su 1926. godine otvorena stalna predstavništva *Foxa* kao *Fox Film Corporation Jugoslovensko d.d.* i *Metro-Goldwyn-Majera* kao *Metro-Goldwin jugoslovensko društvo za promet filmova*, da bi nešto kasnije, takođe u Zagrebu, bilo osnovano i *Paramount Film Jugoslavensko d.d.* i *Warner Bros First National Jugoslovensko d.d.* Ova američko-jugoslovenska preduzeća su svakako bila most za brz prodor američkog filma u Jugoslaviju. (I, da ne zaboravimo, ova „jugoslovenska“ preduzeća su bila u jesen 1932. značajan činilac u procesu ukidanja paragrafa 7 i 8 *Zakona o uređenju prometa filmova*, te su tako doprinela onemogućavanju domaće filmske proizvodnje u Jugoslaviji). Glavna borba za tržište se vodila između američkog i nemačkog filma: godine 1935. od filmova prikazanih u Jugoslaviji 55% su bili američki, 22,5% nemački, a sledili su austrijski 7%, francuski 6,5%, engleski 4,5% itd. Godine 1937. stanje se delimično promenilo – američki filmovi su i dalje bili na prvom mestu sa 45,35%, sledili su nemački sa 28,84%, francuski 12,24%, austrijski 7,03%, engleski 3,60% itd. Stižu i prvi uvezeni sovjetski filmovi. Međutim, ovi su podaci dati na osnovu ukupne metraže prikazanih filmova. Ovde se neću baviti statistikom, ali po ukupnom broju gledalaca (prodatih ulaznica) američki filmovi su bili najuspešniji jer ih je videlo skoro 70% gledalaca.

Strane filmove su u Jugoslaviji distribuirali *uvozni filmski zavodi* (zvaničan naziv) – ovlašćena preduzeća koja su se bavila ovom vrstom spoljnotrgovinske delatnosti. Njihov ukupni broj u periodu koji razmatramo varirao je između dvadeset i trideset, a najviše ih je bilo sa sedištem u Zagrebu, približno dve trećine, a ostatak u Beogradu i nekim drugim gradovima. Uz velike *zavode*, američko-jugoslovenske i još neke koje nisam posebno pomenuo, i preko kojih je obavljano skoro 90% uvoza i prometa stranih filmova, postojala su manja preduzeća te vrste koja bi uvezla i eksploatisala svega nekoliko filmova. Time su se bavili i neki vlasnici bioskopa, kao i neki proizvođači domaćih filmova (vidi u prilogu spisak jugoslovenskih *uvoznih filmskih zavoda* tokom tridesetih godina). Najstarije jugoslovensko preduzeće za uvoz filmova bilo je *Bosna Film*, osnovano u Zagrebu nekoliko godina pre Prvog svetskog rata, koje je bilo aktivno sve do 1941. Vlasnici ovih uvoznih preduzeća su 1925. godine osnovali *Savez filmskih preduzeća*

sa sedištem u Zagrebu (isprva kao sekciju *Udruženja trgovaca za grad Zagreb i Dugo Selo*). Ovaj *savez* je bio tokom tridesetih godina veoma aktivan u borbi za zaštitu interesa svojih članova i postizao je uspehe pri izradi podzakonskih akata koji su se odnosili na promet filmova.

Promet filmova (distribucija) obavljan je tako što su bioskopi, na osnovu prospekata i reklamnog materijala, ugovarali sa *zavodima* (distributerima) odabrane filmove za određeni termin. Posle prikazivanja, bioskop bi, prema uputstvu distributera, kopiju filma prosledio sledećem bioskopu koji je imao ugovoren isti film. Filmovi su obično iznajmljivani bioskopima *na procenat*, ali se za reprizne filmove ili manje bioskope primenjivala i *fiksna cena* koja je ugovarana za određeni rok, odnosno za broj dana prikazivanja. Bez obzira na to što su na osnovu državnih ulaznica prihodi od prikazivanja pojedinih filmova bili tačno utvrđivani, neki veliki distributeri su imali sopstvene kontrolore koji su proveravali promet u pojedinim bioskopima. Veliki distributeri su koristili sve mogućnosti za reklamu kako bi privukli gledaoce za *svoje* filmove. Mali distributeri su preživljavali kupujući jednu ili dve kopije manje poznatih filmova koje bi, često, uz izvestan procenat, ustupali velikim distributerima da ih puste u promet. Ponekad se radilo i o značajnim filmovima koji bi tako stizali do gledalaca. Na primer, jedan mali distributer iz Pančeva koji je veoma kratko radio (zvao se **Ljašenko**), kupio je klasična dela umetnosti nemog filma *Kabinet dr Kaligarija* (*Das Kabinet des Dr. Caligari*, 1919, r. **Robert Wiene**) i *Vampir Nosferatu* (*Nosferatu, eine Symphonie des Grauens*, 1922, r. **F. W. Murnau**) i reklamirao ih je kao *filmove strave i užasa*.

Uvozni filmski zavodi su obezbeđivali kopije uvezenih filmova za iznajmljivanje jugoslovenskim bioskopima. Prema proceni o interesovanju gledalaca za određeni film, oni bi kupovali jednu, dve ili više kopija, a ponekad bi – ali veoma retko – nove kopije kratkometražnih filmova izrađivali i u domaćim laboratorijama. Distributeri su obezbeđivali i prevod stranih filmova. Dok se radilo o nemim filmovima, bilo je to srazmerno jednostavno: međunatpisi na stranom jeziku bi se zamenjivali prevedenim međunatpisima koje bi veća preduzeća izrađivala u sopstvenim pogonima, ili bi se obratila specijalizovanim radionicama. Kada se pojavio zvučni (govorni) film, *titlovanje* – ispisivanje prevoda dijaloga u donjem delu kadra bilo je znatno složenije, jer je tekst prevoda trebalo da se pojavi (približno) istovremeno sa govorom glumca ili spikerskim komentarom. Tekst prevoda se mehanički utiskivao pomoću zagrejanih metalnih klišeja neposredno u kopiju filma, što je oštećivalo sliku. Ponekad bi strani dokumentarni filmovi, a redovno strani filmski žurnali, bili puštani u promet sa spikerskim komentarom snimljenim na našem jeziku. Dubliranje inostranih igranih filmova (*nahsinhronizacija*) bio je veoma skup postupak koji nije bio isplativ za malo tržište kakvo je

bila *Kraljevina Jugoslavija*. Zabeležio sam samo jedan, nedovoljno dokumentovan, podatak da je italijanski igrani film *Samo za muškarce* (*Per uomini soli*, 1938, r. **Guido Brignone**, scenario **Aldo Vergano**) bio nahsinhronizovan na srpskohrvatski, ali da nije imao poseban uspeh kod gledalaca.¹² U beogradskom dnevniku *Politika* objavljena je vest da je uvozno preduzeće *Jugoslavija film* ugovorilo sa mađarskim producentom da grupa od 17 naših glumaca ode u Budimpeštu radi nahsinhronizacije dijaloga u filmu *Kočijaš Milioner*, koje je na srpskohrvatski preveo književnik **Todor Manojlović** (1883-1968), ali nema podataka da je to i obavljeno. Jezik prevoda je bio često predmet kritika i polemika u dnevnoj i periodičnoj štampi, kako u doba nemog, tako i u doba zvučnog filma. To je bilo najčešće zbog jezičke rogovatnosti, grešaka i nepoznavanja jezika sa koga je prevedeno (to su obično radili službenici *zavoda* koji je kupio film), ali su polemike takođe izazivale i srpska, odnosno hrvatska varijanta zajedničkog jezika kada bi film preveden u jednom delu zemlje bio prikazivan u drugom. Sigurne podatke o broju uvezenih filmova u doba nemog filma nemamo i tek za period od 1932. do 1939. imamo tačne podatke o uvozu, prema evidenciji *Državne filmske centrale* i prema *Statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije* (za 1939. i 1940):

BROJ UVEZENIH STRANIH FILMOVA (isključivo zvučnih)
dužih od 1.500 metara i do 1.000 metara (aktualiteta/ dokumentarnih)

Godina	Zabavnih (program- skih)	Zabavnih malih	Žurnala	Kulturnih
1932.	203	43	116	72
1933.	235	77	140	58
1934.	214	125	129	79
1935.	250	128	135	47
1936.	262	119	197	39
1937.	286	92	168	55
1938.	329	125	188	65
1939.	271	70	199	49

S obzirom na to da je u datom periodu u svetu godišnje snimano oko 1.000 bioskopskih igranih filmova, proizilazi da je Jugoslavija uvozila približno 25%

¹² Podatak mi je dao pok. **Kosta Carina**, filmski publicista i prevodilac.

godišnje svetske filmske proizvodnje. Treba imati u vidu da je licenca za prikazivanje nekog filma trajala po nekoliko (do pet) godina, pa je, prema tome, u godišnjem prometu u bioskopskoj mreži Jugoslavije bilo daleko više filmova nego što je uvezeno tokom godine. Na repertoaru su se dosta dugo zadržali i nemi filmovi, a bio je čest slučaj da mali bioskopi koji su imali samo projektore za nemi film, prikazuju i starije kopije zvučnih filmova bez tona, prepuštajući gledaocima da prate sadržaj samo na osnovu titlova.

Uvoznici filmova su bili obavezni da svoje filmove, radi odobrenja za javno prikazivanje, podnesu na pregled *Komisiji za cenzuru kinematografskih filmova (Cenzurnoj komisiji)*. Do donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* za filmsku cenzuru su bile nadležne upravne vlasti, banovinske ili državne. Tako je u novoj državi ban Hrvatske i Slavonije već 11. januara 1919. doneo *Bansku naredbu o cenzuri kinematografskih filmova*, koja je kasnije menjana i dopunjavana. Filmovi su se *cenzurirali s gledišta ćudoređa i prosvjete, te državnog redarstva i narodne odbrane*. Kasnije je cenzurne komisije formiralo *Ministarstvo unutrašnjih poslova* u saradnji sa *Ministarstvom prosvete*. Sedište im je bilo u gradovima u kojima su bili registrovani *uvozni filmski zavodi* (Zagreb i Beograd). Njihove odluke su važile za celu državu, ali su lokalne (prvostepene) vlasti mogle da privremeno zabrane i prikazivanje nekog filma koji je imao cenzurno odobrenje. Pri Upravi grada Beograda, uz Odeljenje javne bezbednosti radila je tokom dvadesetih godina *Niža cenzurna komisija*. Posle proglašenja *Zakona o uređenju prometa filmova* donet je februara 1932. jedinstveni *Pravilnik o cenzuri filmova*¹³ koji u 35 članova detaljno obrađuje ceo postupak cenzurisanja uvezenih i domaćih filmova. Time su prestali da važe svi dotadašnji propisi o cenzuri filmova na teritoriji Kraljevine. U *Pravilniku* je definisano šta se smatra *javnim prikazivanjem*, a cenzura se vrši *...sa gledišta morala, prosvete, nauke, jezika, pismenice, umetnosti, propagande, turizma, javnog poretka i bezbednosti i nacionalnih i državnih interesa*. Bilo je predviđeno da se filmovi neće odobriti ako pregled pokaže da *...vredjaju plemenska ili verska osećanja... smetaju ugledu naroda i države, a naročito u njenim odnosima prema inostranim državama, ili ako su filmovi ...bez ikakve vrednosti etičke ili estetičke*. Posebno je predviđeno da se mladeži ispod 16 godina *...ne sme odobriti prisustvovanje javnim prikazivanjima i onim filmovima, čije bi gledanje štetno uticalo na njihov moralni, duhovni ili zdravstveni razvitak ili bi prouzrokovalo kod njih suviše pojačan rad mašte*. Viša cenzurna komisija je imala sedište u Beogradu, a dve potkomisije u Beogradu i Zagrebu. Članove ovih komisija su delegirala ministarstva – prosvete, socijalne politike i narodnog zdravlja, vojske i mornarice, unutrašnjih poslova, trgovine i industrije, finansija, zatim Centralni presbiro i Državno tužilaštvo. Cenzuri su morali biti podneti i reklamni materijali, fotografije, plakati i sl. Svaki film (svaka kopija) morao je da ima odgovarajuću cenzurnu knjižicu i cenzurni

13 Objavljen u *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije*, br. 46-XVIII, od 27.02.1932, str. 132.

karton bez kojih bioskopi nisu smeli da ih prikazuju. Filmovi su podnošeni na pregled preko *Državne filmske centrale* koja je organizovala rad cenzurnih komisija.

Sačuvani su podaci o broju i nacionalnosti zabranjenih filmova od 1933. do 1937, ali (zasad) ne znamo njihove naslove – da li se radilo o igranim ili dokumentarnim filmovima, kao ni razloge zabrane. Ipak, i ovi delimični podaci pružaju sliku rada jugoslovenskih cenzurnih komisija:

GODINA	ZABRANJENO ZA PRIKAZIVANJE
1933.	12 filmova (5 američkih, 3 nemačka, 2 sovjetska, 2 domaća)
1934.	17 filmova (8 nemačkih, 5 američkih, 2 sovjetska, 1 mađarski, 1 domaći)
1935.	14 filmova (7 nemačkih, 2 američka, 2 holandska, 1 francuski, 1 mađarski i 1 švedski)
1936.	5 filmova (1 francuski, 1 sovjetski, 1 austrijski, 1 nemački, 1 američki)
1937.	9 filmova (3 nemačka, 2 američka, 2 francuska, 1 sovjetski, 1 mađarski)

Što se tiče domaćih ostvarenja, cenzura je posebnu pažnju obraćala na moguću političku nepodobnost nekog filma, što je u *Pravilniku* bilo formulirano kao ugrožavanje ... *javnog poretka i bezbednosti i nacionalnih i državnih interesa*. Najstariji poznati primer iz *Kraljevine SHS* je odluka županijskog *Povjerenstva za cenzuru kinematografskih filmova* u Zagrebu, kojom je krajem 1920. godine zabranjeno prikazivanje filma *Zbor Stjepana Radića*, proizvodnja *Jugoslavija d.d., Zagreb*, po naređenju *Stjepana Radića*. Zbor je održan 8. decembra 1920. u Zagrebu i snimio ga je pionir filma u Hrvatskoj *Josip Halla*. Kopija ovog filma nije sačuvana te o njegovom sadržaju možemo samo da nagađamo, budući da je to bilo vreme oštrog sukoba između Radićeve HRSS (*Hrvatske republikanske seljačke stranke*) i regenta *Aleksandra Karađorđevića*. Producent *Jugoslavija d.d.* je novčano kažnjen,

a protiv **Halle** je podneta krivična tužba, koja je kasnije povučena. Takođe je poznata i cenzurna zabrana posebnog izdanja filmskog *Fox Movieton žurnala* u kome je prikazan atentat na **kralja Aleksandra** u Marselju 9. oktobra 1934. (koji je bio delimično snimljen i tonski). Naime, u jednom kadru se video kralj kako leži na zadnjem sedištu otvorenog automobila bez svesti, u komi, a iz daljine pritrčava tadašnji ministar spoljnih poslova **Bogoljub Jeftić**. Tako je, na osnovu filma, bilo očigledno da umirući kralj nije mogao da kaže **Jeftiću** „*Čuvajte mi Jugoslaviju*“, izmišljenu mitsku rečenicu koja je kasnije korišćena u političke svrhe. Cenzura je marta 1940. zabranila i domaći dugometražni dokumentarni film o Prvom svetskom ratu *Golgota Srbije* (proizvodnja *Artistik film*, Beograd, režija **Stanislav Krakov**) zbog sekvenci koje negativno prikazuju *...bivše neprijateljske vojske*, a posebno bugarski napad na Srbiju (1915) i borbe sa Bugarima tokom Prvog svetskog rata i zahtevano je da se one izbace iz filma. Bilo je to vreme kada je, početkom Drugog svetskog rata, Jugoslavija izbegavala da se zamera silama Osovine, a posebno je htela da se zbliži sa Bugarskom, te se u ovom slučaju cenzurne zabrane radilo o *...odnosima prema inostranim državama*. Film je prikazan tek kada su avgusta 1940. obavljene tražene intervencije.

Ako pretpostavimo da je tokom dvadesetih godina, u periodu nemog filma, uvoženo manje filmova nego tokom tridesetih godina u periodu zvučnog filma, mogli bismo da prihvatimo da je od 1919. do 1940. u proseku uvezeno u *Jugoslaviju* po 200 dugometražnih igranih filmova godišnje, odnosno za 22 godine oko 4.400 filmova. To je svakako impozantan broj filmskih ostvarenja koja su mogli da vide jugoslovenski filmski gledaoci, a na osnovu bioskopskih oglasa u dnevnoj štampi bilo bi moguće i sačiniti spisak uvezenih filmova. Repertoar su formirali pre svega distributeri, koji su odlučivali o ponudi (a nudili su sve čime su raspolagali), zatim vlasnici bioskopa, koji su iznajmljivali (*ugovarali*) filmove za prikazivanje i, najzad, gledaoci, koji su bili osnovni činilac potražnje na jugoslovenskom filmskom tržištu. Umetničke i estetske vrednosti filma nisu bile presudne pri izboru filmova za tržište. Odnos prema filmu kao robu na tržištu masovne zabave dobro oslikava u jednom svom tekstu iz 1928. godine jedan od naših prvih teoretičara filma i filmskih kritičara **Boško Tokin**:

... sezona dobro počinje ali se slabo nastavlja; to će reći da na repertoaru imamo naizmenično dobre i rđave filmove, više rđave nego dobre. Jer zaista dobri, po svemu, zanimljivi, ili umetnički filmovi spadaju u retkost. Krivica ne leži do vlasnika bioskopa ili domaćih filmskih preduzeća za plasiranje filmova; krivica je do opšteg stanja filma, koji u poslednje vreme pruža, na žalost, malo što bi se izdiglo iznad prosečnog. Krivica do vlasnika preduzeća i bioskopa samo je u tome što svaki film, bio dobar, ili sasvim slab, reklamiraju kao da je najbolji. I tako iz nedelje u nedelju, iz programa u program, imamo,

Boško Tokin

Ivan Goran Kovačić

sudeći prema reklamama i plakatima, sve samo „najbolje“ filmove, „najveće“, i razume se „najskuplje“, što se naročito uvek ističe. Sve sami „šlageri“!...¹⁴

O takvom odnosu prema filmskom repertoaru pisao je desetak godina kasnije (1937) i zagrebački književnik, publicista i filmski kritičar **Ivan Goran Kovačić**:

... Filmska poduzeća i kinematografi smatraju film u prvom redu poslom. Ne želimo nabrajati sva sredstva, kojima oni nastoje učiniti filmsku umjetnost trgovinom. (...) Kupac ide u kino, kao u dućan, gdje će kupiti svilenu košulju ili čarape, poigrava nogama slušajući neki „jazz“, step, šlager, smješka se zadovoljno i ne bole ga uši od cvileža i tutukanja saksofona. Ide i po dva put na stanovitu predstavu, samo da nauči neku novu pjesmu od **Jeanette MacDonald**, naravno na engleskom ili njemačkom jeziku, koji inače niti govori niti razumije. (...) Filmska poduzeća radi nekritičnosti našeg općinstva, koju je povećala i utvrđivala plaćena štampa, stvorila su ovdje dobro tržište. – Tako dobro, da uza sve opomene koje se posjetiocima dobacuju (od strane filmske kritike) oni još više grnu u kino-kazalište, gdje se prikazuje štetna stvar. Tako dobro tržište da vlasnik ili vlasnica kinematografa izjavljuje otvoreno: „Svejedno mi, loša ili dobra kritika“. Tako dobro tržište, da će se nesvijesna publika buniti protiv oštre kritike filma u kojem joj je uspjelo spustiti nekoliko suza i dobro se zabavljati jedno veče...¹⁵

14 Tokin, Boško: *Novi filmovi*, „Letopis Matice srpske“, Novi Sad, 1928.

15 Ivan Goran Kovačić: *Veliki neprijatelj kulture malih naroda*, „Hrvatski dnevnik“, Zagreb, 24.10.1937. i *Film i kritika*, „Hrvatski dnevnik“, Zagreb, 21.11.1937.

Među naslovima filmova koje je jugoslovenska bioskopska publika mogla da gleda od 1919. do 1941. godine nalaze se skoro sva značajna umetnička ostvarenja epohe nemog i epohe zvučnog filma. U ovoj knjizi ih neću redom nabrajati i nije moguće da ih sve pomenem, ali ću ilustracije radi navesti neke primere: *Kabinet dr Kaligarija* (*Das Kabinet des Dr. Caligari*, 1919, r. **Robert Wiene**), *Optužujem* (*J'accuse*, 1919, r. **Abel Gance**); *Nibelunzi* (*Das Nibelungenlied*, 1925, r. **Fritz Lang**), *Potera za zlatom* (*The Gold Rush*, 1925, r. **Charlie Chaplin**), *Kralj kraljeva* (*The King of Kings*, 1927, r. **Cecil B. DeMille**); *Na zapadu ništa novo* (*All Quiet on the Western Front*, 1930, r. **Lewis Milestone**); *Velika iluzija* (*La grande illusion*, 1937, r. **Jean Renoir**); *Dobra zemlja* (*The Good Earth*, 1937, r. **Sidney Franklin**); *Snežana i sedam patuljaka* (*Snow White and the Seven Dwarfs*, 1937, r. **Walt Disney**) itd. U filmovima koji su imali umetničke vrednosti svakako su uživali malobrojni ljubitelji *sedme umetnosti* iz intelektualnih krugova, dok je najveći deo bioskopskih gledalaca gledao filmove da bi se kulturno zabavio, što je bio osnovni razlog odlaska u bioskop. Odnos gledalac - film - bioskop spada u oblast sociologije kulture, te se time nećemo u ovoj knjizi baviti više nego što je neophodno. Ali, kao svuda u svetu, i kod nas su filmske zvezde imale odlučujuću ulogu u procesu vezivanja publike (kupaca) za igrane filmove:

... Privlačnost filma za bioskopskog gledaoca oslikavala se u imaginarnom svetu. Poput pozorišta i film je preko glumaca stvarao estetsku iluziju koja je bila udvostručena zbog realnog odsustva glumca. Da bi se estetski ostvario, film je računao na to da gledalac ima potrebu da veruje u ono što se dešava na bioskopskom platnu. Imaginarni doživljaj prilikom gledanja filma postajao je jak, a bioskopski gledalac je težio da se identifikuje sa nekim likom, ili nekim posebnim situacijama u kojima su imali učešće filmski likovi. Filmska priča imala je važnu ulogu u prenošenju filmske iluzije, tako što je omogućavala vezivanje za određene likove u zavisnosti od mašte bioskopskog gledaoca. Zadovoljstvo filmom nastajalo bi onda kada bi se film poklopio sa nekim ego idealom gledalaca, ili sa njihovim neostvarenim maštanjima. U tom procesu uverljivost glume bitno je uticala na vezivanje bioskopskog gledaoca za određenog glumca, kao i njegovu želju da ga ponovo vidi u nekom drugom filmu, u nekoj drugoj filmskoj situaciji. Na taj način, zahvaljujući svom talentu i načinu glume, određeni filmski glumci su se izdvojili od drugih i za bioskopskog gledaoca postali oličenje njegovih neostvarenih snova i ideala. A američki sistem proizvodnje filmova, filmske glumce kao stvaralačke ličnosti ukalupio je u čvrste šablone na kojima je počivao star sistem. (...) Ovaj termin odnosio se na celokupnu proizvodnju jedne filmske kompanije, a kasnije i čitave nacionalne kinematografije bazirane na određenom broju filmskih zvezda ili starova. One su, svojom prethodno dokazanom privlačnošću, garantovale odziv publike, a samim tim i sigurniji finansijski uspeh filmo-

va. U okviru star sistema na filmu stvarale su se muške i ženske filmske zvezde, deca, pa čak i životinje.¹⁶

Prve filmske zvezde su se javile u evropskom filmu još pre Prvog svetskog rata. Bile su to glumice **Asta Nilzen (Nielsen)**, **Frančeska Bertini (Francesca)**, **Heni Porten (Henny)**, glumac **Maks Linder (Max)** i mnogi drugi, čija je popularnost rasla na tlu jugoslovenskih zemalja srazmerno brzini prodiranja pokretnih slika. Njihova imena su privlačila bioskopske gledaoce, pojavile su se fotografije-dopisnice poznatih filmskih glumaca i glumica koje su cirkulisale među ljubiteljima filma, o njima je sve više pisano u dnevnoj štampi i zabavnim časopisima. Posle 1919. godine, sa prodorom holivudskog filma, popularnost evropskih filmskih zvezda postepeno potiskuju američki *filmski starovi*, a za gledaoce se na ekranima i u reklamnim publikacijama bore američki, nemački, francuski, italijanski i drugi filmski glumci. U početku se na vrhu popularnosti nalazio **Šarlo** – kako je prema francuskom izgovoru nazivan **Čarli Čaplin (Charlie Chaplin)** – komičar koji je u svojim *ozbiljnim komedijama* osvajao gledaoce simboličnim likom malog čoveka koji pobeđuje sve nedaće svakodnevnog života. Uz njega i desetine drugih filmskih zvezda nemog i zvučnog filma, koje bi zasijale, privukle pažnju gledalaca, sijale godinama, čak decenijama, ili pak vrlo brzo padale u zaborav. Samo *podsećanja radi*, navešću neka imena bez hronološkog redosleda i uz ogradu da se ne radi o izboru prema kvalitetu dostignuća ili glumačkim vrednostima: **Greta Garbo**, **Ivan Možuhin (Mosjoukine)**, **Meri Pikford (Mary Pickford)**, **Daglas Ferbanks (Douglas Fairbanks)**, **Tajron Pauer (Tyrone Power)**, **Erol Flin (Errol Flynn)**, **Nelzon Edi (Eddy)**, **Dženet Mek Donald (Jeanette Mac Donald)**, **Bet Devis (Bette Davis)**, **Simona Simon (Simone)**, **Šarl Boaje (Charles Boyer)**, **Paul Muni**, **Mišel Morgan (Michèle)**, **Zara Leander (Zarah)**, **Žan Gaben (Jean Gabin)**, **Marlen Ditrh (Dietrich)**, **Klerk Gebel (Clark Gable)**, deca – filmske zvezde **Širli Tempel (Shirley Temple)** i **Traudl Štark (Starck)**, pas filmska zvezda **Rin-Tin-Tin** itd. itd. Dobro smišljena i uhodana reklamna mašinerija filmskih proizvođača i distributera uz svako glumačko ime nudila je ljubiteljima filma privlačnu biografiju zvezde, životne priče obojene romantikom i ponekim skandalom, uz stalnu tvrdnju da se u filmu koji se preporučuje radi o *dosad najboljoj kreaciji* zvezde o koju se otimaju i gledaoci i producenti. I kada se radilo o ozbiljnim i odličnim glumcima, oni su morali biti uklopljeni u reklamni sistem koji je privlačio najšire slojeve gledalaca i tako svima obezbeđivao velike prihode – bioskopima, distributerima i proizvođačima. Kao svuda u svetu, tako je i u Jugoslaviji samo mali broj zainteresovanih gledalaca koji su posedovali *filmsku kulturu* u toj džungli *industrije zabavnog spektakla* mogao da sagleda i prave vrednosti *sedme umetnosti*. Tvorci umetnički najvrednijih ostvarenja, reditelji i scenaristi, ostajali su

16 Vidi knjigu – **Ana Daleore: Značaj star sistema u holivudskoj produkciji do pojave govornog filma**, izdao Niški kulturni centar, Niš, 2009.

u drugom planu i daleko ređe su pominjani u reklamama čak i kada se radilo o filmskim *šlagerima sezone* (ili, kako bi se danas kazalo – *hitovima*).

Od 1919. do 1941. godine u *Kraljevini SHS/Jugoslaviji* izlazilo je skoro stotinu raznih filmskih časopisa ali, nažalost, precizna bibliografija filmskih publikacija objavljivanih u ovom periodu ne postoji. Jedino je hrvatski istoričar filma pok. **Vjekoslav Majcen** u svojoj knjizi *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine* sistematizovao i obradio filmsku periodiku u Hrvatskoj koristeći naučnoistraživačku metodologiju.¹⁷ Filmske časopise i slične publikacije mogli bismo da podelimo na nekoliko kategorija: na časopise i biltene koje su izdavali distributeri (*uvozni filmski zavodi*) ili njihove organizacije (*Savez poduzeća za iznajmljivanje filmova* i sl.), od kojih su neki izlazili veoma kratko, svega nekoliko brojeva, a neki pak godinama. U njima su objavljivani pohvalni tekstovi o filmovima koji su se nudili bioskopima, najavljuvani su novi *šlageri* koji će uskoro biti stavljeni u promet, nuđeni su bioskopima *...veliki kasa filmovi za vaš posao*, pisano je o briljantnim ostvarenjima *starova* koji su igrali u tim filmovima, opisivan je njihov talenat i privatni život – sve na osnovu reklamnih materijala (tekstova i fotografija) koji su stizali iz inostranstva i prethodili filmovima. Ovi časopisi i bilteni, štampani u manjem tiražu, bili su namenjeni prvenstveno vlasnicima bioskopa i dnevnoj i periodičnoj štampi u zemlji, koja je iz njih preuzimala i delimično reprodukovala tekstove. Pored reklamnih tekstova u njima su objavljivani i članci o problemima struke, uključujući i povremene članke o problemima domaćeg filma. Prvi takav časopis u *Kraljevini* bio je *Kinematografski glasnik – Organ za zaštitu i promicaje interesa jugoslavenske kinematografije*, koji je izašao u Zagrebu 1919. godine, a ubrzo promenio naziv u *Film*. U ovu kategoriju se mogu svrstati i bilteni/časopisi koje su izdavali i neki kinematografi i filmska proizvodna preduzeća, ali koji su se srazmerno brzo gasili. Veći značaj su imali filmski tiražni časopisi (koji su izlazili sedmično, petnaestodnevno ili jednom mesečno), koji su se bavili na širem planu problemima kinematografije i filmske kulture, namenjeni velikom broju čitalaca i ljubitelja filma. Njih su uređivali i u njima su objavljivali tekstove publicisti, novinari i filmofili, od kojih su mnogi ne samo tokom ove dve decenije koje razmatramo nego i kasnije dali veliki doprinos širenju filmske kulture i razvoju domaćeg filma. Navešću samo neka imena: **Boško Tokin**, **Josip Đuka Berkeš**, **Franjo Ledić**, **Ivan Flod**, **Milutin Ignjačević**, **Bratko Kreft**, **Marijan Mikac**, **Dragutin Dragan Aleksić** i mnogi drugi. Bez mogućnosti i bez želje da u ovome radu čitaocima pružim obrađene bibliografske podatke, navešću samo, primera radi, naslove nekih značajnijih filmskih časopisa koji su izlazili dvadesetih i tridesetih godina: u Zagrebu – *Kinofon*, *Film*, *Kino*, *Cinema*, *Filmska revija*, u Beogradu – *Kroz film*, *Kinematograf*, *Film*, *Filmska zvezda*, u Sarajevu – *Filmska*

17 **Majcen, Vjekoslav**: *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, izd. Hrvatski državni arhiv – Hrvatska kinoteka, Zagreb, 1998.

revija itd. Pojedini časopisi koji su se bavili pozorištem i (ili) drugim umetnostima takođe su pisali i o filmu, na primer, beogradsko-zagrebačka *Comoedia* ili zagrebačka *Kulisa*. Najpopularniji i najrasprostranjeniji bili su filmski časopisi zabavnog karaktera, kao zagrebački *Jugoslavenski film-kurir*, beogradski *Film i moda*, *Holivoud*, *Filmski žurnal*, koji su izlazili uglavnom sedmično i prodavali se na kioscima za novine. Neki od njih su imali rubrike preko kojih su kontaktirali sa čitaocima (*Naša pošta* i slično), odgovarali na pitanja o filmovima, davali adrese filmskih zvezda kako bi obožavaoci mogli da im pišu, objavljivali su priloge i crteže (portrete filmskih zvezda) koje bi im slali čitaoci itd. Time je šireno interesovanje za film kao spektakl, održavana je iluzija o *čarolijama sa ekrana*, ali je, u krajnjoj liniji, širena i filmska kultura gledalaca. Pored takve *indirektne reklame*, skoro u svim periodičnim publikacijama objavljivani su oglasi i reklame za pojedine filmove. Uz pisanje o inostranim filmovima srazmerno je često pisano i o domaćim filmskim pokušajima i problemima pokretanja nacionalne kinematografije, a posebno o našim glumcima i stvaraocima koji su uspeli da se proslave u inostranstvu – **Ita Rini**, **Svetislavu Petroviću**, **Slavku Vorkapiću**, **Voji Džordžu** i drugima (o kojima će kasnije biti više reči u ovoj knjizi).

Dnevni listovi su postepeno, tokom dvadesetih godina, posvećivali sve više pažnje filmu. Isprva su samo objavljivali bioskopske programe i poneki kraći prikaz filma koji je bio na programu, da bi početkom tridesetih godina skoro svi dnevni listovi u Jugoslaviji imali svoje redovne filmske rubrike. *Jugoslovenski filmski almanah* navodi 23 jugoslovenska dnevna i nedeljna lista koji imaju stalne filmske rubrike (u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Novom Sadu, Subotici, Splitu, Skoplju, Celju, Mariboru i Osijeku). Neki od urednika ovih rubrika bili su vrhunski poznavaoi kinematografije i filmske umetnosti svoga vremena – **Eugen Dabac** (*Novosti*, Zagreb), **Dušan Duda Timotijević** (*Politika*, Beograd), **Dragan Aleksić** (*Vreme*, Beograd), a o filmu su i u dnevnim listovima pisali poznati intelektualci i umetnici kao **Ivan Goran Kovačić**, **Josip Kulundžić**, **Milutin Nehajev** (*Cihlar*) i drugi.

Jugoslovenska filmska štampa ili jugoslovenska štampa o filmu danas predstavlja dragoceni i još uvek nedovoljno iskorišćeni izvor podataka o kinematografskim delatnostima u našoj zemlji između dva svetska rata. Čitajući te stare tekstove stičemo sliku o sociologiji kulture u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* i o mestu filma u kulturnom, javnom i zabavnom životu. Zemlja nije bila kinematografski razvijena ni u oblasti prikazivanja filmova niti u oblasti filmske proizvodnje, ali 22 godine njenog postojanja (1918-1941) svakako su u sferi zabave i kulture bile i pod uticajem filma, najsnažnijeg sredstva vizuelne masovne komunikacije prve polovine XX veka.

Prema nepotpuno sačuvanim podacima *Državne filmske centrale*, u *Kraljevini Jugoslaviji* je godine 1932. prodato ukupno 11.834.300 bioskopskih ulaznica. Pet godina kasnije, 1937, prodato je oko 15.000.000 bioskopskih ulaznica. *Kraljevina* je tada imala blizu 15 miliona stanovnika, što znači da je statistički zabeležena jedva jedna poseta bioskopu po stanovniku. Međutim, sačuvani su precizniji podaci za gradove Beograd (blizu 300.000 stanovnika) i Zagreb (oko 250.000 stanovnika) – u Beogradu je 1937. prodato 3.031.800 bioskopskih ulaznica, a u Zagrebu 2.564.600, što predstavlja desetak poseta bioskopu godišnje po stanovniku. Slično je stanje bilo i u drugim većim gradovima *Kraljevine*, dok je istovremeno bilo malih mesta i regiona u koje film do kraja Drugog svetskog rata nikada nije dopro (Kosovo, istočna Srbija, planinski delovi Crne Gore, Lika, Dalmatinska Zagora i drugi pasivni krajevi u koje nisu zalazili ni putujući bioskopi). U gradovima je bioskop postao najdostupnija i najpopularnija zabava širokih slojeva stanovništva. Od 1919. do 1941. godine povećavao se broj bioskopa, a uporedo sa time i broj gledalaca. Iako je *Kraljevina* u tom pogledu zaostajala za zemljama centralne i zapadne Evrope, prikazivanje filmova je bilo unosan posao. Vlasnici bioskopa i distributeri su se borili za publiku, a pored sve intenzivnije reklame korišćene su i mnoge druge mogućnosti da se privuku gledaoci. U nekim bioskopima su prikazivani dupli programi, a u nekima su krajem dvadesetih godina prikazivane serije filmova u epizodama (engl. *serial*), obično *kaubojskih filmova*. U mnogim gradskim bioskopima u pauzama između žurnala, *kulturnog filma* i glavnog (igranog) filma nastupali su razni artisti: ekvilibristi, žongleri, mađioničari, muzičari, pevači, plesači, step-igrači i imitatori. Česta tačka je bila imitacija **Šarla**, što je još jedan pokazatelj velike popularnosti filmske zvezde **Čarli Čaplina**. Tridesetih godina u Beogradu i Zagrebu je bilo organizovano i nekoliko svečanih premijera uvezenih *filmskih šlagera*, uz prisustvo nekog glumca ili drugog učesnika u snimanju filma. Omiljeni su bili kratki crtani filmovi i njihovi junaci kao *Miki Maus*, *Šilja*, *Popaj mornar*, *Beti Bup*, a posebnu senzaciju je izazvao dugometražni crtani film u boji *Snežana i sedam patuljaka* (*Snow White and the Seven Dwarfs*, 1938, r. **Volt Dizni/Walt Disney**). Krajem tridesetih godina na jugoslovenskim ekranima su se pojavili i prvi igrani filmovi u boji, što je posle pojave zvučnog filma predstavljalo novi korak u približavanju filma realnom životu. Dobro organizovana reklama iza koje su stajali veliki svetski filmski producenti i distributeri, novinski napisi i veliki oglasi, plakati i fotosi kadrova iz filmova po izlozima bioskopa, leci kojima su najavljivani programi, sve je to privlačilo gledaoce. Ne smemo zaboraviti da je bioskop bio osnovni i jedini vid pristupačne masovne zabave u Jugoslaviji – radio je tek bio otpočeo da širi svoj uticaj, prijemnici su bili skupi, a televizija je retko pominjana kao neko tehničko čudo koje će se tek pojaviti u dalekoj budućnosti. U tom svetu filmskih čarolija, zanimljivih, privlačnih i odlično realizovanih

američkih, nemačkih, engleskih, francuskih i drugih filmova, sa poznatim zvezdama, lepom muzikom koja se pamtila, svirala i zviždala, nije bilo mesta za domaći film, koji bez podrške države nije mogao ni da se razvija ni da konkuriše uvezenim ostvarenjima (o čemu će biti više reči u drugom delu ove knjige).

Film je veoma ubedljivo nametao gledaocima svoju (idealizovanu - ?) sliku života u *velikom svetu* i tako je u znatnoj meri uticao na promene u svakodnevnom životu gradskog stanovništva manje razvijenih zemalja kao što je tada bila Jugoslavija. Na prvom mestu bila je moda - devojke i mlade žene su imitirale frizure i šminku filmskih zvezda, nosili su se šeširi *à la Dina Derbin*, majke su oblačile devojčice i puštale im viseće lokne da bi ličile na **Širli Templ**, muškarci su vezivali marama oko vrata i oblikovali brkove tako da liče na **Klerka Gebla** ili **Erola Flina** itd. Tokom tridesetih godina po jadranskim letovalištima devojke su nosile *pidžame za plažu*, onakve kakve su viđane u filmovima. Filmsku muziku su preuzimali mali zabavni orkestri i ona je izvođena po kafanskim baštama i restoranima. Mit o Holivudu i lakom uspehu u svetu glume, gde talente samo treba da otkrije neki producent, navodio je mlade ljude da pokušavaju da nađu sreću u *fabrici snova*. Jugoslovenska štampa je u više navrata pisala o adolescentima koji su bežali od kuće u želji da stignu do Holivuda. Policija ih je uvek nalazila, nekad na samoj državnoj granici, i vraćala ih je roditeljima. Filmovi koji su prikazivali socijalne probleme tadašnjeg sveta - ukoliko ih nije zabranjivala cenzura *zbog uznemiravanja javnosti* - imali su daleko manji odziv gledalaca. Bleštavi i praznjikavi *šlageri* su za gledaoce (ne samo u Jugoslaviji) uvek bili privlačniji od filmova koji su zahtevali da se razmišlja o nekim pravim problemima. Ipak, neki od njih, kao na primer **Plodovi gneva** (*The Grapes of Wrath*, 1940, r. **Džon /John/ Ford**), prikazivan kod nas uoči samog naleta ratnog vihora, imali su uspeha i kod gledalaca i kod kritike. Mnogi filmovi su u sebi nosili i političke poruke i stavove zemalja proizvođača, a ne samo producenata i autora. U vreme uspona Nacionalsocijalističke partije Nemačke, ova je stranka krajem 1930. godine organizovala u Nemačkoj i Austriji demonstracije protiv prikazivanja američkog filma *Na zapadu ništa novo* (*All Quiet on the Western Front*, 1930, r. **Luis Majlston/Lewis Milestone**), snimljenog po romanu **Eriha Marije Remarka** (**Erich Maria Remarque**). Bilo je pokušaja da se prikazivanje tog filma spreči i u Jugoslaviji, ali je film prikazan i to sa velikim uspehom. Posle Španskog građanskog rata u jugoslovenskim bioskopima su konfrontirana dva filma: američki **Blokada** (*Blockade*, 1938, r. **Vilijam Diterle/William Dieterle**), koji je kroz svoju priču zastupao stavove republikanaca i italijanski **Alkazar** (*L'assedio del'Alcazar*, 1940, r. **Augusto Genina**), koji je glorifikovao borbu fašističkih pobunjenika - frankista. S obzirom na to da je i jugoslovensko društvo bilo u političkom previranju, demokratski orijentisana javnost i levičari su gledanjem **Blokade** iskazivali svoj antifašistički stav, dok su,

s druge strane, demonstrirali protiv prikazivanja *Alkazara*, pa je čak dolazilo i do razbijanja bioskopskih vitrina sa fotosima iz filma. Kada je, krajem tridesetih godina počelo prikazivanje sve većeg broja sovjetskih filmova, levičarski nastrojen deo javnosti je gledanjem tih filmova iskazivao svoj politički stav. U senci igranih filmova bili su dokumentarni (*kulturni*, kako su tada nazivani), crtani i kratki igrani filmovi (kratke šale i slično). Zbog obaveze prikazivanja tih vrsta filma u periodu od 1932. do 1939. godine uvoženo je u proseku 155 takvih filmova godišnje. Preciznim podacima o tim filmovima ne raspolažemo, ali znamo da je među njima bilo dosta filmova čehoslovačke proizvodnje, zatim i znatan broj francuskih i nemačkih filmova. Sudeći po sačuvanim naslovima, radilo se o filmovima koji su prikazivali lepote dalekih krajeva, prirodu i životinjski svet, industriju, tehnologiju proizvodnje i slično. O tim filmovima veoma je retko pisano u štampi, ali su i oni svakako doprinosili upoznavanju gledalaca sa svetom koji nas okružuje. Broj uvezenih filmskih žurnala (*aktualiteta*) je iz godine u godinu rastao, posebno kada su se pojavili tonski žurnali sa komentarom na našem jeziku, koji su uglavnom snimani (sinhronizovani) u inostranstvu. Veliki filmski proizvođači kao *Fox*, *Paramount*, *MGM*, *UFA*, *Gaumont*, *Pathé* su se nadmetali u izradi zanimljivih filmskih novosti sa storijama o političkim, a potom i o ratnim zbivanjima. Filmski žurnali su obično završavani nekom reportažom o sportskim događajima ili nekom posebnom zanimljivošću. Proizvođači su se takođe trudili da u svoje žurnale ubace i poneku storiju snimljenu u Jugoslaviji. Gledaoci su bili veoma zainteresovani za žurnale - snimljene govorne novine, kao poseban oblik informisanja. Godine 1939. uvezeno je u *Kraljevinu Jugoslaviju* 199 inostranih filmskih žurnala, ali su tridesetih godina sve češće na ekranima i domaći filmski žurnali (o čemu će biti više reči u drugom delu knjige).

Tokom dvadesetdvogodišnjeg perioda koji razmatramo film je postao sastavni deo svakodnevnog života jugoslovenskog građanina. Odlazak u bioskop postao je značajni deo kulturnih navika a ne samo razonode. Srazmerno niske cene ulaznica, čime je bioskop ugrožavao pozorište, velike mogućnosti izbora filmova koji se mogu videti, odlično realizovani i zanimljivi uvezeni filmovi, sve je to privlačilo gledaoce u bioskop. Svaki sloj bioskopske publike je mogao da pronađe nešto za sebe, a posebno intelektualci vredna ostvarenja sedme umetnosti i adaptacije klasičnih književnih dela, ljubitelji istorije - filmske interpretacije prošlosti, ljubitelji muzike - veliko zadovoljstvo za sluh, a najširi slojevi lepu i *kulturnu* zabavu. Neki filmovi (*šlageri*) su gledani i po nekoliko puta, o viđenim filmovima se razgovaralo i sve je to vremenom stvaralo generacije filmofila. U bioskop se išlo i porodično i pojedinačno. Dobra deca su za nagradu vođena u bioskop ili bi dobijala pare za neki filmski *matine*. Loši đaci su bežali iz škole da bi videli neki kaubojski film. Mladići su vodili devojke u bioskop, gde je ljubavnim

parovima zamračena dvorana pored filma pružala i mogućnost razmene ponekog poljupca i drugih nežnosti, posebno ako bi galantni kavaljer zakupio celu ložu. U nerazvijenim delovima zemlje, gde su seoski bioskopi najčešće bili uzgredna delatnost nekog kafedžije i radili samo jednom ili dva puta sedmično (ali su statistički bili uključeni u ukupan broj bioskopa u Jugoslaviji), *ruralno stanovništvo* je pre svega privlačio sam fenomen pokretnih slika. Mogućnosti da biraju šta će gledati u takvim uslovima nije bilo. Odlaskom u bioskop, ili na predstave putujućih bioskopa, ta kategorija gledalaca je ipak osećala da se uključuje u tokove savremenog života i interesovanje za film je stalno raslo. Posebno pozitivu ulogu u tim sredinama imali su filmovi iz oblasti zdravstvenog prosvetavanja koje su prikazivali regionalni higijenski zavodi,¹⁸ Crveni krst, Savez sokola Jugoslavije ili druge slične organizacije. Do nepismenog ili polupismenog dela stanovništva daleko su lakše dopirale obrazovne poruke i primeri ispričani pokretnim slikama preko ekrana, negoli na neki drugi način (ta iskustva su svakako bila jedan od razloga za insistiranje na *kinofikaciji* zemlje posle 1945. godine).

Uprkos nerazvijenoj bioskopskoj mreži film se od 1918. do 1945. godine postepeno utkao u javni i kulturni život *Kraljevine Jugoslavije* i predstavljao je sastavni deo modernizacije zemlje. Pored ostalog, veliki broj dobrih stranih filmova je kod naših ljudi, naročito u umetničkim i intelektualnim krugovima, nametao sam po sebi pitanje šta je sa domaćom filmskom proizvodnjom, posebno kada su se na našim ekranima prikazivali, sa više ili manje uspeha, i filmovi čehoslovačke, poljske ili mađarske proizvodnje. Bile su to zemlje sa kojima je Jugoslavija u drugim oblastima bila izjednačena i dobro sarađivala, ali su one očigledno u oblasti kinematografije bile daleko ispred nas. Povećanje broja gledalaca i ljubitelja filma u Jugoslaviji nije samo stvaralo naviku odlaska u bioskop, već je svakako i pripremalo gledalište za prihvatanje domaćeg filma – što se dogodilo posle 1945. godine, kada je stvorena savremena organizovana jugoslovenska kinematografija. Reproductivna kinematografija između dva svetska rata, bioskopi i distributeri, sastavni je deo naše filmske i kulturne prošlosti koja tek treba da bude detaljnije proučena.

18 O delovanju *Škole narodnog zdravlja Higijenskog zavoda* u Zagrebu i *Higijenskog zavoda* u Skoplju biće više reči u drugom delu ove knjige.

VI

DOMAĆA FILMSKA PROIZVODNJA I PIONIRI FILMA U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI

Pioniri domaće filmske proizvodnje u jugoslovenskim zemljama, pre svega u Hrvatskoj, Srbiji i Vojvodini, koji su ličnim naporima i sopstvenim sredstvima do 1918. godine snimali mnoge dokumentarne i realizovali desetak igranih filmova, sa velikim nadama su dočekali stvaranje nove zajedničke države. Još pre Prvog svetskog rata bilo je jasno da u malim zemljama, kao što je tada, na primer, bila Srbija, nije moguće snimati igrane filmove bez pomoći države. Meseca septembra 1911. godine, kada se vlasnik beogradskog *Modernog bioskopa*, novinar **Boža Savić** (1862-1927), pripremao da otpočne proizvodnju igranih filmova, u njegovom „Mali žurnal“ je objavljen članak programskog karaktera posvećen filmu (verovatno je on bio i autor teksta), u kome se navodi: *...Produkcija filmova danas je velika industrijska grana u svim zemljama. Sa tih razloga postoji jedna snažna konkurencija koja se može pobediti samo izradom lepih ideja i umetničkom igrom. (...) Za sada ostavljamo na stranu da drugom prilikom progovorimo šta bi se moglo učiniti, da bi se ova industrijska grana (kod nas) pomogla...*¹⁹. Ovaj znalčki pisan članak uočio je, s jedne strane, kulturne vrednosti kinematografa, ali, s druge strane, i osnovne probleme bavljenja filmskom proizvodnjom u tako maloj sredini kao što je tada bila Srbija. Takođe, posle premijere filma *Karađorđe*, oktobra 1911, uz vest o prikazanom prvom srpskom domaćem igranom filmu napisano je i *...Ne bi bilo rđavo kada bi se i nadležni malo zainteresovali za ovu stvar da je potpomognu, kako bismo mogli gledati živu našu istoriju...*²⁰. Međutim, delatnost pionira domaćeg filma u Srbiji naglo je prekinulo izbijanje Prvog svetskog rata. U Hrvatskoj, koja je bila deo Austrougarske monarhije, stanje je bilo nešto drugačije – zahvaljujući praznini koja je nastala na filmskom tržištu sa koga su uklonjeni francuski, britanski i italijanski filmovi, našao se pred kraj rata prostor za domaći film. U tim uslovima je niklo i razvilo se u Zagrebu prvo domaće filmsko proizvodno poduzeće *Croatia*. Od 1917. do kraja 1918. godine, pored dokumentarnih, realizovano je u kontinuitetu

¹⁹ „Mali žurnal“, Beograd, 25.09.1911.

²⁰ „Večernje novosti“, Beograd, 11.10.1911. (po starom kalendaru).

sedam igranih filmova. Producenti i autori su verovali u svrsishodnost svoga rada i budućnost domaće filmske proizvodnje, te su od nove države očekivali bolje uslove za rad, verujući da će Zagreb ubrzo postati značajan filmski centar. Malobrojni pioniri filma u drugim delovima zemlje – u Sloveniji i Vojvodini – takođe su očekivali da će u novoj *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* biti više prostora i razumevanja za njihov rad. Te njihove nade se nisu ostvarile.

Posle ujedinjenja, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenca* je, pored mnogih političkih, imala i složeni problem ujednačavanja administrativnog i fiskalnog sistema. Isprva su postojale velike razlike između onih delova *Kraljevine* koji su bili u sastavu Austrougarske monarhije i istočnih delova zemlje, odnosno Srbije i Crne Gore, koje su prošla kroz ratne strahote, okupaciju Centralnih sila, izbeglištvo u zemlje van jugoslovenskih granica, a zatim borbe za oslobođenje od inostrane okupacije svih jugoslovenskih teritorija. Nova država se posle 1918. trudila da zakonskim i podzakonskim aktima stvori jedinstvenu organizaciju zemlje, koja se u velikoj meri zasnivala na sistemskim rešenjima *Kraljevine Srbije*. Reproductivna kinematografija – uvoz i prikazivanje filmova – svrstani su u trgovinsku delatnost, a filmska proizvodnja je tretirana kao privredna delatnost koja je potpadala pod *Ministarstvo trgovine i industrije*. Film kao proizvod, bilo da se radilo o uvezenom ili o domaćem snimljenom filmu, bio je istovremeno i u nadležnosti *Ministarstva prosvete*, ali je takođe spadao i u sferu interesovanja *Ministarstva unutrašnjih poslova* zbog mogućnosti da ugrozi *javni poredak i bezbednost i nacionalne i državne interese* (kao što smo videli kada smo govorili o cenzuri). U okviru nadležnosti *Ministarstva prosvete* film (igrani film), kao umetničko ostvarenje, potpadao je pod *Umetničko odeljenje*, čiji je načelnik početkom dvadesetih godina bio književnik **Branislav Nušić**. On je verovatno shvatao važnost domaće filmske proizvodnje kao sastavnog dela kulture, ali je, kao državni službenik, imao čvrst i rezervisani stav prema tada još nepriznatoj nacionalnoj umetnosti, dajući u svakom pogledu prednost pozorištu. Trebalo je više od deset godina da se odnos tadašnje države prema kinematografiji iskristališe, ujednači i kodificira donošenjem *Zakona o uređenju prometa filmova*.

Za razliku od vlasnika bioskopa i distributerskih preduzeća, koji su bili zainteresovani za film kao robu, a za promet i prikazivanje kao trgovinsku delatnost i priliku za dobru zaradu, pionire domaće filmske proizvodnje u Jugoslaviji film je privlačio iz drugih razloga. Za njih je to pre svega bila mogućnost izražavanja novim sredstvom komunikacije – pokretnim slikama. Gledanje sve većeg broja uvezenih igranih filmova navodilo je prave ljubitelje filma i novorođene sedme umetnosti na misao: *mogli bismo i mi to da radimo*. Za film su se u prvom trenutku, još pre i za vreme Prvog svetskog rata, zainteresovali ljudi iz pozorišnih krugova – glumci, reditelji i organizatori, uvereni da imamo teme iz naše prošlosti ili

književnosti pogodne za snimanje filmova i zanimljive za domaću publiku. Da se podsetimo – prvi domaći igrani filmovi u Srbiji i Hrvatskoj bili su realizovani na istorijske teme, *Karađorđe* (1911) i *Matija Gubec* (1917), na inicijativu pozorišnih ljudi. Tada i kasnije, u periodu koji razmatramo, u proizvodnju igranih filmova su se pored glumaca i reditelja upuštali i neki (malobrojni) vlasnici bioskopa i distributeri, sigurni da će verovatne gubitke pokriti prihodima od eksploatacije uvezenih filmova. A sve mnogobrojniji pravi filmofili, odgajeni na gledanju dobrih inostranih umetničkih filmova, obavešteni o razvoju filmske umetnosti u svetu, imali su želju da stvore domaću filmsku umetnost, pa su to pokušavali organizujući se u razne klubove i društva ili osnivajući svoja proizvodna preduzeća. Snimanjem dokumentarnih filmova i žurnala, čija je proizvodnja bila jednostavnija i manje koštala, bavili su se i mnogi fotografi, za koje su *žive slike* bile jedan savršeniji oblik njihovog zanata. Zbog očiglednog uticaja i snažnog delovanja filma na najšire slojeve gledalaca, odgovarajuće domaće organizacije i ustanove su snimale i prikazivale zdravstveno-prosvetne, poučne, etnografske, turističke, propagandne i druge slične filmove. Za svoje potrebe filmove je snimala i Jugoslovenska kraljevska vojska. I, najzad, krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina u Jugoslaviji se razvio kinoamaterizam, kako u okviru nekih fotoklubova, tako i kao individualna delatnost pojedinaca. Kinoamateri su koristili kamere formata 35mm, 16mm, 9,5mm i 8mm i snimali porodične filmove, sportske događaje, putovanja i slično. Sve ovo što sam naveo spada u filmsku zaostavštinu *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije*, koja je, nažalost, samo delimično sačuvana, ali koja predstavlja značajne dokumente o našoj filmskoj, kulturnoj i društvenoj prošlosti. Tokom više decenija bavljenja istorijom našeg filma, saradujući sa filmskim arhivima (kinotekama) Srbije, Makedonije, Hrvatske i Slovenije, kao i sa nekim inostranim filmskim arhivima, imao sam prilike da vidim najveći deo sačuvanog materijala snimljenog između 1918. i 1941. godine i to su bili *primarni izvori* za pisanje ovog poglavlja. O filmovima koji nisu sačuvani saznao sam mnogo proučavajući *sekundarne izvore* – arhivsku građu, dnevnu i periodičnu štampu i druge pisane dokumente. Bez obzira na status i namere proizvođača, autora i snimatelja ili na obim sačuvane filmske građe i drugih podataka, pokušaću da ukažem na sve vrste filmova snimljenih u Jugoslaviji od 1918. do 1941. godine.

Iako se bavimo kinematografijom jedne celovite državne zajednice – *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* – za razliku od reproduktivne kinematografije, koja je obuhvatala celu zemlju pod približno istim uslovima, jugoslovenska filmska proizvodnja se odvijala u filmskim centrima (regionima) među kojima je bilo izvesne razlike. To je uslovalo i metodologiju izlaganja u ovom poglavlju. Građa je podeljena na odeljke, od kojih svaki obuhvata jedan region, koji otprilike odgovara kasnijim republikama ili pokrajinama u *drugoj Jugoslaviji*,

odnosno današnjim *jugoslovenskim zemljama*, bivšim republikama posle raspada SFR Jugoslavije. U okviru svakog odeljka prikazan je široki raspon domaće filmske proizvodnje – od pokušaja profesionalnog organizovanja i realizacije dokumentarnih i igranih filmova do rada i ostvarenja kinoamatera. Jedino nisu obuhvaćena filmska snimanja stranaca na tlu jugoslovenskih zemalja, čemu će biti posvećeno posebno poglavlje.

HRVATSKA²¹

Razmatranje razvoja filmske proizvodnje u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* počinjemo od Hrvatske, pre svega zato što je tu postojao kontinuitet u radu domaćih pionira filma, koji su svoju delatnost započeli i razvili poslednjih godina Prvog svetskog rata, da bi je odmah nastavili i u novostvorenoj državi. Ponekad je čak i teško utvrditi da li neki film pripada periodu koji razmatramo ili periodu koji mu je prethodio (do 1918. godine). U takvim slučajevima osnovno merilo nije kada je film započet i kada je sniman, već kada se prvi put pojavio na ekranima. Domaću filmsku proizvodnju u Hrvatskoj su pokrenuli polovinom 1917. godine u Zagrebu tajnici Kraljevskog hrvatskog zemaljskog kazališta **Hamilkar Bošković** i **Julije Bergmann** kada su osnovali *Prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće Croatia*.²² Oni su okupili oko *Croatije* veliki broj zagrebačkih glumaca i reditelja, isprva su angažovali i bečke tehničke stručnjake, a zatim prvog hrvatskog snimatelja **Josipa Hallu** koji je snimio skoro sve filmove koje je proizvelo to preduzeće. *Croatia* je do kraja 1918. realizovala sedam igranih i šest dokumentarnih filmova, od kojih neke u kratkom razdoblju između raspada *Austrougarske monarhije* i stvaranja nove zajedničke države (oktobar-novembar 1918). To su *Manifestacije za jugoslavensku državu* (oktobra 1918, tačan naslov nepoznat), *Oslobođenje Jugoslavije* (novembar 1918), *Srpske čete u Zagrebu* (novembar 1918) i *Novosti* (prikazan decembra 1918). Nijedan od *Croatijinih* filmova nije sačuvan, a o njihovom sadržaju znamo samo na osnovu sekundarnih izvora. **Bošković** i **Bergmann** su svoje preduzeće krajem 1918. prodali sa svim pravima eksploatacije snimljenih filmova preduzeću *Hermes*, koje je početkom 1919. osnovalo i registrovalo novu *Croatiju D.D.* kao *dioničarsko društvo*, na čijem je čelu bio grof **Josip Bombelles** (?-1941).

21 Period kojim se bavim u ovoj knjizi detaljno je obradio **Ivo Škrabalo** u knjizi: *101 godina filma u Hrvatskoj 1896-1997*, Zagreb, 1998.

22 Čitaocze zainteresovane za početke kinematografskih delatnosti u Zagrebu upućujem i na odličan magistarski rad **Sretena Jovanovića**: *Metodološki pristup istoriji jugoslovenske kinematografije sa posebnim osvrtom na kinematografiju u Zagrebu 1917-1923*, Fakultet dramskih umetnosti, Beograd, 1976. (rukopis).

Nova Croatia je svoju delatnost otpočela snimanjem dokumentarnih filmova koji nisu sačuvani, ali čije naslove znamo na osnovu oglasa u dnevnoj i u periodičnoj filmskoj štampi. Međutim, nije poznata njihova tačna dužina niti ko ih je snimio. Najčešće je pominjan i reklamiran film *Prijenos kostiju Zrinskog i Frankopana*, snimljen aprila 1919. godine kada su posmrtni ostaci boraca za hrvatsku nezavisnost **Petra Zrinskog i Krste Frankopana**, pogubljenih 1671. godine u Bečkom Novom Mestu, preneti u Zagreb i sahranjeni u crkvi na Kaptolu. Navode se tri dela filma: I – *Prijenos kostiju narodnih mučenika Petra Zrinskog i Krste Frankopana u domovinu*, II – *Svječani doček u Zagrebu* i III – *Sahrana kostiju P. Zrinskog i K. Frankopana u Prvostolnoj crkvi u Zagrebu*, tako da nije sasvim jasno da li se radilo o jednom ili o tri posebna filma. Pored toga Croatia je snimila *Zaprisegnuće Akademijske garde u Zagrebu*, *Doček članova Hrvatskog kazališta u Celju*, *Grad Ozalj*, *Proslava rođendana Regenta Alexandra* (17. decembar 1918), *Proslava badnjaka srpskih četa u Zagrebu* (snimljeno 6. januara 1919), *Od Beograda do Zemuna* i *Nogometna utakmica između engleskog kluba Lancaster i Zagrebačkog građanskog kluba*. Nema podataka da je ova Croatia pokušavala da snimi igrane filmove, niti da je u drugoj polovini 1919. nastavila da snima reportaže. Juna 1919. posleratna Croatia je želela da ostvari inicijativu prethodne Croatije, koja je januara 1918. tražila dozvolu za otvaranje *Škole za kinematografsku glumu*, ali se ispostavilo da je prva (privremena) koncesija za tu školu bila izdata na ime **Hamilkara Boškovića**, koji je 1919. osnovao preduzeće *Jugoslavija K.D.* – te je škola bila osnovana pri tome preduzeću, o čemu će biti reči kasnije u posebnom poglavlju o filmskim školama i školovanju za film. Grof **Josip Bombelles** je polovinom 1920. napustio Croatiju koju je dotle vodio i svoj kapital je preneo u konkurentsko preduzeće *Jugoslaviju K.D.* tako da je delatnost *Croatije D.D.* praktično prestala 1920, iako je njena sudska likvidacija obavljena tek 1923. godine.

Početakom 1919. **Hamilkar Bošković** je sa **Teodorom pl. Milićem-Žumberkim**, posebnikom, osnovao *Jugoslaviju, kinematografsko poduzeće* za snimanje filmova *Bošković i Milić, komanditno društvo*²³, uneto u sudski registar 29. juna 1919, da bi početkom naredne godine bilo pretvoreno u *dioničarsko* (akcionarsko) *društvo*, uneto u sudski registar 25. aprila 1920. kao *Jugoslavija, tvornica filmova D.D.* Glavnica *Društva* je iznosila 3.000.000 kruna, podeljenih na 6.000 dionica od po 500 kruna. U pravilima je navedeno da će se baviti *...proizvodnjom i prometom kinematografskih filmova, prodajom, posuđivanjem vlastitih i tuđih proizvoda i prometom kinematografskih potreština*. Bez obzira na reorganizaciju i izmene punog naziva,

23 *Komanditna društva* su zatvoreni oblik udruživanja kapitala kojim upravljaju unutarnji članovi kao najveći akcionari, a spoljni članovi samo učestvuju svojim kapitalom; *akcionarska (dioničarska) društva* su širi oblik privlačenja kapitala jer svi akcionari imaju ista prava, srazmerno broju akcija u vlasništvu.

ja ću ovo preduzeće u tekstu navoditi samo kao *Jugoslavija* bez dodavanja *K.D.* odnosno *D.D.* Među spoljnim članovima su bili i glumci *Zemaljskog kazališta Alfred Grünhut* (1882-1946), koji je režirao dva i igrao u više filmova prethodne *Croatije*, **Tito markiz Strozzi** (1892-1970) i **Dragutin Horvat**. Na osnovu poslovanja prve (ratne) *Croatije* koja je 1918. godinu završila finansijski pozitivno, sa dobitkom koji je **Bošković** uložio u novo preduzeće, osnivači i deoničari *Jugoslavije* su računali da će se posao i dalje razvijati, kako na domaćem tako i na međunarodnom planu, uz podršku nove države. *Jugoslavija* je imala veoma ambiciozne planove koji su sažeto izloženi u razgovoru koji je jedan saradnik zagrebačkog *Jutarnjeg lista* obavio sa neimenovanim ...*stručnjakom o uvojetima uz koje bi se mogla naša kino-industrija razviti...* (verovatno **Boškovićem**).²⁴ Bila je najavljena izgradnja ateljea za snimanje filmova, nabavka tehnike i laboratorijske opreme, angažovanje glumaca i drugih stvaralaca, izvoz domaćih filmova itd. Naziv novoosnovanog preduzeća *Jugoslavija*, s jedne strane, bio je odraz ambicija da se deluje na teritoriji cele države, dok je, s druge strane, bio i dokaz *jugoslovenstva* pri traženju saradnje sa novom državom. *Jugoslavija* je stupila u kontakt sa *Filmskom sekcijom Srpske vojske* radi dobijanja filmske građe za realizaciju serije *Srpski ratni filmovi* koja je najavljivana u štampi. *Vrhovna komanda* je prihvatila saradnju i uputila snimatelja *Filmske sekcije* potporučnika **Mihaila Mihailovića (Miku Afriku)**, koji je aprila i maja 1919. boravio u Zagrebu o trošku *Jugoslavije* radi nadzora nad korišćenjem arhivskog materijala. Međutim, od najavljene serije nastao je samo jedan kratak dokumentarni film. **Teodor Milić** je aprila 1919. godine boravio u Parizu i od preduzeća *Pathé* kupio kamere i druga tehnička sredstva, a takođe ugovorio i kupovinu filmske trake. Tom prilikom je, verovatno, **Milić** kupio od *Pathéa* i film *Wilson u Parizu* koji je zatim *Jugoslavija* prikazivala kao svoj film.

Tokom 1919. i 1920. godine *Jugoslavija* je realizovala 9 dokumentarnih filmova, 11 brojeva *Tjednika* i 5 igranih filmova, ali se očigledno suočila sa finansijskim teškoćama, što je i bio razlog za njeno pretvaranje u *dioničarsko društvo* radi privlačenja većeg broja akcionara i povećavanja kapitala. Pored realizovanih ostvarenja – koja ću navesti kasnije – najavljivano je i planirano snimanje igranih filmova po delima **Branislava Nušića** (*Tragedija srpskog naroda*, *Prolaz kroz Albanske gore*, *Noć u liftu*, *Utrka šešira*), **Pecije Petrovića** (*Ruška*), **Milana Ogrizovića** (*Hasanaginica*) i još nekih, ali do njihove realizacije nije došlo. Februara 1920. godine *Jugoslavija* je uputila *Umjetničkom odeljenju Ministarstva prosvete* u Beogradu pismo u kome je tražila:

... *podupiranje našeg poduzeća u pogledu reklame u stranom svijetu, time, da nam omogućuje snimanje jednog prvorazrednog filma, u kojem bi se imala prikazati bioša drama kraljevine Srbije sa veličanstvenim porodom države SHS.*

²⁴ *Jutarnji list*, Zagreb, 24. aprila 1919.

Naime, molili smo za dejstvo, da ministarstvo prosvete već sada u svome dijelokrugu i kod drugih oblasti učini sve, da mi za taj film dobijemo dozvolu upotrebe vojske, besplatna putovanja na željeznicama u državi SHS i druge slične potpore, kao što subvenciju za to delo etc.

Umetničko odeljenje Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, čiji je načelnik bio **Branislav Nušić**, na ovo pismo odgovara negativno meseca aprila, a pored ostalog navodi sledeće argumente:

1. Molioci imaju najpre podneti ovome odeljenju tekst i sklop zamišljene drame te da bi se ministarstvo moglo opredeliti hoće li i treba li pomoći ga;

2. Ministarstvo nalazi da se ne može u proleće snimati ono što se zimi, za vreme velikih snegova, dešavalo;

3. Besplatne karte za putovanja po celome Kraljevstvu radi snimanja nečega što se dešavalo samo u jednom delu Kraljevstva nemoguće je dati, utoliko pre što molioci čak ne određuju broj karata;

4. Pošto je Jugoslavija privatno preduzeće i ovaj film misli raditi radi svoje spekulacije, ne može računati na državnu subvenciju, ali bi se, docnije, prema uspehu filma, mogao za državne muzeje otkupiti jedan broj filmova, o čemu može biti reči samo u slučaju, ako filmu bude cilj istorija događaja a ne i kinematografska senzacija.

Ovo odbijanje je za Jugoslaviju bio očigledan pokazatelj da ne može računati na državnu pomoć u svome radu na snimanju filmova. Ipak, snimljen je državotvorni film *Putovanje Njegovog veličanstva Regenta iz Beograda u Zagreb i Ljubljanu* (1920), a Jugoslavija je tražila od Ministarstva prosvete da izda naredbu o obaveznom prikazivanju ovog filma u svim školama na teritoriji Kraljevine SHS.

Najznačajniji deo proizvodnje Jugoslavije su svakako bili igrani filmovi, ne samo po ulozenim sredstvima, već i kao doprinos panorami kulturnih zbivanja prvih godina Kraljevine SHS. Zbog toga ću ih ovde navesti hronološkim redosledom i ukratko opisati, na osnovu sekundarnih izvora, jer nijedan od tih filmova nije sačuvan.

Prvi i veoma ambiciozni projekat Jugoslavije bio je film *Brišem i sudim*, grandiozno zamišljena melodrama za koju je scenario napisao slovenački i hrvatski pozorišni glumac i reditelj **Ignjat (Ignacij) Borštnik** (1858-1919) koji je u filmu tumačio i glavnu ulogu. Reditelj je bio **Arnošt Grund** (1866-1929), češki pozorišnog glumac i reditelj, koji je od 1895. živeo i radio u Zagrebu, a snimatelj jedan od pionira austrijskog filma **Ljudevit Šašek (Ludwig Schaschek)**. Scenograf filma je bio zagrebački slikar **Otto Antonini** (1849-1937), koga je Jugoslavija angažovala kao slikara dekoracija i klišēja. On je crtao ukrase za plakate i međunatpise u filmovima, a izradio je i zaštitni znak preduzeća – tri devojke koje drže grbove Srba, Hrvata

Kadar iz filma Brišem i sudim

i Slovenaca. Pored **Borštnika** u filmu je nastupila čitava plejada najpoznatijih zagrebačkih glumaca – u dvostrukoj ulozi majke i ćerke **Milada Tana-Grund** (ćerka **A. Grunda**), **Ivo Badalić** (1890-1937), **Tošo Lesić** (**Teodor**, 1866-1949), **Kara Negri** (**Cara Negri-Petrović**, rumunska baletska igranica, tada član baleta Hrvatskog narodnog kazališta), **Tito Strozzi** i drugi. U filmu su igrali i vlasnici preduzeća **Teodor Milić** i **Hamilkar Bošković**, kao i njegova supruga **Ruža Bošković**.²⁵ O filmu je dosta pisano, tako da znamo sadržaj i tok melodramske priče, tipične za evropsku kinematografiju onoga vremena: penzionisani oficir **Toman Osojski** zbog kockarskih dugova prisiljava ćerku **Mariju Anu** da se uda za brutalnog veleposednika **Zala** koga ne voli. Razočarana, pošto otkriva da njen muž ima ljubavnicu, ona se vraća ocu, a posle jednog kratkog susreta sa svojom mladalačkom ljubavlju **Egonom Kamenskim** ostaje trudna i rađa ćerku, dok njen ljubavnik odlazi u Ameriku. Godine prolaze, **Marija Ana** umire, a pre smrti ostavlja svome ocu pismo u kome je kazala istinu o rođenju svoje kćeri **Vande**, ali je **Toman Osojski** zaturio to pismo. **Kamenski** se vraća iz Amerike i slučajno, u šetnji, spasava **Vandu**, ćerku njegove preminule ljubavi **Marije Ane**, od nekog napasnika. Ona ga neguje, jer je tom prilikom dopao rana. Njihove međusobne simpatije prerastaju u ljubav i on

²⁵ Od gospođe **Ruže Bošković** Jugoslovenska kinoteka je 1950. godine otkupila dve knjige blagajne i mnoge druge dokumente iz zaostavštine **Hamilkara Boškovića** vezana za rad Jugoslavije, koji se čuvaju u *Filmskom arhivu Jugoslovenske kinoteke* u Beogradu.

se ženi *Vandom*, pošto u župnom uredu dobija podatke koji otklanjaju njegove sumnje da bi mu *Vanda* mogla biti ćerka. Ali, posle svadbe *Toman Osojski* pronalazi zatureno pismo i neka druga istina izlazi na videlo. U programskom opisu filma piše: *...Kratko vrijeme poslije svadbe dopane davno zaboravljeno pismo Marije Ane pukim slučajem opet Tomanu u ruke. Užasne se. Tajna strašne obiteljske sudbine stvori se najednom pred njim. Kao lud on bježi u dvor Kamenskog, da oda strašnu tajnu. Ali precenjivao se je. Kad ih spazi zagrljene u ljubavi – ne smaže snage da razori tu sreću. U gori, među divljim i samotnim klisurama, pod krstom briše svjedoka... i sudi! – sam sebi, jer se na kraju filma ubija.*

Film je sniman na Bledu jula i avgusta 1919, a meseca septembra su izrađene dve kopije sa hrvatskim međunatpisima i jedna sa nemačkim. Premijera je bila u Zagrebu polovinom meseca oktobra, film je bio dug 1.700 metara, što znači da je projekcija trajala nešto manje od 90 minuta. Iako je film *Brišem i sudim* bio naveliko reklamiran, dosad nisam naišao na podatke o tome kako je publika ili kritika prihvatila ovo ostvarenje o kome danas možemo teško da sudimo, s obzirom da kopija filma nije sačuvana. Scenarista i protagonista filma **Ignjat Borštnik** nije doživeo premijeru jer je iznenada umro u Ljubljani 23. septembra 1919. godine. *Jugoslavija* je snimila reportažu (žurnal) *Sprovod Ignjata Borštnika*, koja je prikazana u Zagrebu oktobra, možda istovremeno sa premijerom filma, ali o tome nema tačnih podataka.

Uz premijeru filma *Brišem i sudim* bila je prikazana i kratka burleska *Jeftina košta*, po scenariju i u režiji **Arnošta Grunda**, koju je takođe snimio **Šašek**. *Jugoslavija* je ovaj film realizovala meseca avgusta 1919, odmah posle snimanja prethodnog filma. Sadržaj nije poznat, a u filmu su igrali pored **Grunda** još **Alfred Grünhut**, **Stjepan Bojničić** (1884-1927), **Tonka Savić** (1861-1932) i **Little Paul** (neidentifikovan). Pretpostavljam da je ovaj kratki film bio samo proba kako će gledaoci reagovati na filmove komičnog sadržaja – podsetimo se da je i prvi film **Boškovićeve** i **Bergmannove Croatije** 1917. godine bila kratka komedija *Brcko u Zagrebu*.

Snimanjem scena u cirkusu *Renlow i Kočka* 4. septembra 1919. godine otpočela je realizacija filma *U lavljem kavezu*, po scenariju i u režiji **Arnošta Grunda**. Snimatelj je bio **Ljudevit Šašek**, a scenograf **Otto Antonini**. Uloge su tumačili **Milada Tana-Grund**, **Tito Strozzi**, **Stjepan Bojničić**, **Alfred Grünhut**, **Teodor Milić**, **Kočka** (suvlasnik cirkusa) i drugi. Otisnuto je 3.000 letaka kojima se građani Zagreba pozivaju da prisustvuju snimanju i u kojima se, pored ostalog, kaže:

... Snimanje filma Jugoslavije tvornice filmova k.d. u Cirkusu

Budući da u novom filmu, što ga snima Jugoslavija kinematografsko poduzeće za proizvod filmova k.d. u Zagrebu, dolazi nekoliko prizora iz cirkusa, snimat će se dotični

prizori u četvrtak 4. rujna od 10 sati prije podne do 2 sata po podne u cirkusu Renlow i Kočka. Osobito zanimljivo prizor izvodati će Zagrebčanka

Milada Tana u Lavljem kavezu opkoljena sa 7 lavova.

Općinstvu je dozvoljeno prisustvovati tomu još do sada u Zagrebu ne viđenom prizoru

... Ulazne cijene: kao kod večernjih predstava u Cirkusu...

Tačan sadržaj filma nije poznat. Pretpostavlja se da je boravak cirkusa iskorišćen da se snimi scena kako glavnu junakinju spasava glavni junak iz lavljeg kaveza, pa je zatim oko toga iskonstruisana filmska priča. Snimanje je nastavljeno krajem septembra u Crikvenici, a početkom oktobra u zagrebačkom Botaničkom vrtu. Međutim, nema podataka da je film prikazivan, a samim tim se dovodi u sumnju i da li je završen. U računovodstvenim knjigama *Jugoslavije* je ostalo zabeleženo da je za film *U lavljem kavezu* utrošeno 1.190 metara negativa, ali nema podataka o izradi kopija.

Naredni film *Jugoslavije* bio je *Kovač raspela*, čije je snimanje započeto krajem septembra, a završeno početkom decembra. Scenarista i reditelj toga filma bio je **Hajnc Hanus (Heinz, 1882-1972)**, austrijski glumac i reditelj, koji je režirao 1908. prvi austrijski igrani film *Korak po korak (Von Stufe zu Stufe)*. On je bio angažovan od strane *Jugoslavije* već nešto ranije i prisustvovao je snimanju filma *Brišem i sudim* na Bledu, možda kao konsultant. Film je snimio **Ljudevit Šašek**, a glavne uloge su tumačili **Borivoj Rašković (1870-1925)** i **Elga Bek (Beck)**, češka filmska glumica koja je igrala u nemačkim, austrijskim i mađarskim filmovima. Ostale uloge su tumačili **Cara Negri, Ivo Badalić, Stjepan Bojničić, Alfred Grünhut, Arnošt Grund, Tito Strozzi** i drugi.

O sadržaju filma se malo zna, u štampi je navedeno da *...se u njemu obrađuje legenda o seoskom kovaču i njegovoj pustolovini sa lijepom cigankom Marfom. Jurić, zvan „Kovač raspela“ jer se bavio izradom raspela, zaljubio se u neku ciganku, koju je hteo da uzme ciganski starješina Josip. Za same gozbe ovoga uapse radi krađe, a kovač Jurić ukrade tom prilikom Marfu i učini je svojom ženom. No Jurićev kalfa zavoli Marfu, a kada ga ova odbije, osveti joj se time, što ju je izdao kovaču, kada se ona na čas sastala sa svojim nekadašnjim drugom i ciganinom sviračem Petrom. Kovač ubije Petra i Marfu, koju na sam dan otkrića raspela razapne na križ na mjestu, gde se je imao obaviti čin otkrića raspela. Kad procesija sa župnikom dođe do mete, nađe tamo poludelog kovača i Marfu razapetu u raspelu.*²⁶

Film je bio najvećim delom snimljen u okolini Zagreba i u Podsusedu, gde je bio izgrađen objekat „Kovačnica“. Premijera u Zagrebu je bila održana krajem marta ili početkom aprila (nema tačnih podataka), a nisu zabeležena ni reagovanja

26 Časopis *Zabaonik*, Zagreb, broj 6, 26.03.1920.

gledalaca i kritike. Film je prikazivan jula 1920. i u Beogradu u bioskopu *Kolarac*, a u novinskoj vesti o tom prikazivanju navedeno je da je *Kovač raspela ...prikazan i na dvoru Nj. V. Prestolonaslednika*.²⁷

O filmu *Grička vještica*, koji je, sudeći po nekim podacima, *Jugoslavija* preuzela od *Croatije Josipa Bombellesa* pa ga je dovršila (ili su ga zajednički dovršili) malo se zna. Postoji verovatnoća da je rad na filmu započela prethodna *Croatia* još pre 1918. godine. U finansijskoj dokumentaciji *Jugoslavije* taj se film ne pominje, ali ga kasnije u više mahova *Jugoslavija* navodi kao svoje ostvarenje. Film je počeo da se prikazuje u zagrebačkom kinu *Metropol* 26. aprila 1920, a prikazivanje je nastavljeno i početkom maja. Scenario za film *Grička vještica* napisala je po svome popularnom romanu hrvatska književnica **Marija Jurić Zagorka** (1879-1957), reditelj je bio zagrebački glumac i pedagog **Hinko Nučić** (1883-1970), snimio ga je bečki snimatelj **Breitner** (pravo ime Ing. **Klein**), glavnu žensku ulogu je tumačila **Melita Bohinec (Bohinec-Polak)**, ćerka glumice **Irme Polak**, a glavnu mušku ulogu **Božo Miler**.

Jugoslavija K.D. je od aprila 1919. do početka 1920. godine proizvela veći broj dokumentarnih filmova. Prvi je bio sopstvena verzija *Prijenosa kostiju Zrinskog i Frankopana*, pored one koju je snimila *Croatia*, što bi značilo da su taj događaj aprila 1919. snimale dve kamere. Zatim *Srpske ratne filmove* (prikazani maja 1919), *Protestna skupština* (maj 1919 – moguće je da se radi o istom naručenom filmu *Zbor Stjepana Radića* koji je kasnije cenzura zabranila), *Povratak na ognjište* (septembar 1919), *Sokolski sabor* (septembar 1919), *Bled na jezeru* (septembar 1919), *Vindgar na Bledu* (septembar 1919) i već pomenuti *Sprovod Ignjata Borštnika* (oktobar 1919). Ovde ne ubrajam preuzeti film *Wilson u Parizu*. Od aprila 1919. do januara 1920. prikazano je i 11 brojeva *Jugoslavijinog Tjednika*. O sadržaju ovih filmova samo možemo suditi prema naslovima, a ponekad i na osnovu retkih opisa u štampi. Ove je filmove, najvećim delom, snimio **Josip Halla**.

Jugoslavija je takođe stavljala u promet i filmove koje nije sama proizvela. To je bio slučaj sa austrijskim filmovima na bosanske teme koji su snimljeni u Bosni i Hercegovini 1918. Meseca septembra 1919. godine u Zagrebu su prikazani u kinu *Metropol* filmovi *Vila od Neretve* i *Kopač blaga od Blagaja*, o čemu su objavljeni veoma oskudni podaci u *Jugoslavijinom* oglasu štampanom u zagrebačkom distributerskom časopisu *Film* (15. septembra 1919). Navedeno je da je filmove proizvelo preduzeće *Jugoslavija GmbH* iz Beča, posestrima zagrebačke *Jugoslavije*. Naime, na inicijativu austrijskog književnika **Roberta Michela** (1876-1957) najveće bečko preduzeće *Sascha-Film* je u leto 1918. snimilo ove filmove po njegovim scenarijima, ali je uoči raspada Austrougarske monarhije odustalo od

²⁷ *Politika*, Beograd, 29. jula 1920.

njihove završne obrade i distribucije. **Michel** je od *Sascha-Filma* otkupio snimljene materijale, te je u zajednici sa bečkim trgovcem **Miljanom Obuljenom** (rođenim u Dubrovniku) osnovao u Beču preduzeće *Jugoslavija GmbH* i početkom 1919. završio filmove. Nema podataka kako je stupio u vezu sa zagrebačkom *Jugoslavijom*, koja je prihvatila da bude *posestrima* bečkoj firmi i da film distribuira u *Kraljevini SHS*. Sačuvani su podaci da je *Jugoslavija* uložila izvesna sredstva u izradu hrvatskih međunatpisa i kopija filmova. Pomenuti oglas za prikazivanje u kinu *Metropol* navodi da je *Vila od Neretve* snimljena na osnovu *sižea koji je napisao poznati pjesnik i ravnatelj Burgtheatra u Beču Robert Michel*, a da prikazivanje filma prati *glazba Blagoslava Berse*, što se, verovatno, odnosilo i na film *Kopač blaga od Blagaja*. Hrvatski kompozitor **Blagoje Bersa** (1873-1934) je veliki deo svog radnog veka proveo u Beču, njegova dela je objavljivalo **Obuljenovo** preduzeće *Edition slave*, te je tako bio angažovan i za pisanje muzike za *Vilu od Neretve*. Osim projekcije u Zagrebu, nema podataka da su ovi filmovi prikazivani u drugim jugoslovenskim gradovima.²⁸

Posle pet igranih filmova, osam dokumentarnih i jedanaest brojeva *Tjednika* realizovanih za godinu dana, *Jugoslavija* je očigledno zapala u finansijsku i produkcionu krizu. To je bio jedan od razloga pretvaranja preduzeća u *dioničarsko društvo* radi povećavanja kapitala. S obzirom na obimnu i zapaženu proizvodnju i dobru reklamu, akcije *Jugoslavije* su dobro prodavane i broj akcionara je rastao. Među novim akcionarima bilo je mnogo imućnih i uglednih ličnosti, a akcijski kapital je od početnih tri miliona kruna za svega nekoliko meseci (do generalne skupštine 10. aprila 1920) narastao na osam miliona kruna (kruna je u *Kraljevini SHS* još uvek bila u prometu uz dinar, u odnosu 4:1). U izveštaju ravnatelja Društva **Teodora Milića** iznetom na generalnoj skupštini bilo je optimistički rečeno da *...bi postepenim razgranjivanjem poslovanja društva tvornica filmova mogla zapremiti ne samo prvo i isključivo mjesto u Jugoslaviji, već uspješno nastupiti i na svjetskom tržištu.*²⁹ Bez obzira na promenu strukture, povećanje kapitala i optimizam, *Jugoslavija* je finansijsku 1920. godinu završila sa gubitkom, što je bila posledica prenapregnute proizvodnje u prethodnom periodu, nedostatka mogućnosti eksploatacije filmova u zemlji i inostranstvu, kao i izostanka državne podrške i pomoći. Ubrzo posle generalne skupštine, polovinom 1920. godine, **Hamilkar Bošković** i **Teodor Milić** su se povukli iz posla (i prestali baviti filmom), a na čelo *Jugoslavije D.D.* je kao ravnatelj došao

28 O ovim filmovima detaljnije u člancima **Kosanović, Dejan**: *Kopač blaga od Blagaja ili iskopavamo iz zaborava jedan stari film*, Hrvatski filmski ljetopis, Zagreb, br. 35, listopad 2003, i *Kopač blaga od Blagaja, drugi put*, Hrvatski filmski ljetopis, Zagreb, br. 52, prosinac 2007.

29 *Izveštaj Uprave društva*, Historijski arhiv u Zagrebu, Zbirka dokumenata 54/20, citirano prema navedenom radu **Sretena Jovanovića**.

Marcel Kolin, Dubrovčanin, koji je izvesno vreme tokom Prvog svetskog rata proveo u Južnoj Americi i napisao knjigu *Jugoslaveni u Južnoj Americi u radu za svoj narod*.

Novo rukovodstvo je ponovo pokušalo da izdejstvuje državnu pomoć, o čemu je već bilo reči, ali bez uspeha. Kupljena su prava eksploatacije izvesnog broja engleskih i američkih filmova i oni su pripremljeni za prikazivanje kod nas (izrađeni su hrvatski međunatpisi). Otpočelo je traženje naručilaca za snimanje turističkih i sličnih filmova. Godine 1922. su osnovane podružnice *Jugoslavije* u Splitu i u Beogradu, od kojih je od posebnog značaja bila ona splitska na čijem je čelu bio filmski snimatelj **Stanislav Noworyta** (1880-1963), po rođenju Poljak, koga je *Jugoslavija* angažovala sredinom 1921. godine. Splitska podružnica *Jugoslavije* je radila uspešno i nadživela je svoju centralu (prestala je sa radom tek 1926). Imala je *Odio za snimanje*, *Kino-laboratorij* (crtež u časopisu *Jadranska straža* prikazuje kako se negativni na ramovima razvijaju u posebnim kadama), *Kino-tehnički odio* itd. **Noworyta** je snimio veliki broj dokumentarnih filmova i reportaža, od kojih ću navesti samo neke – *Split i okolica* (1922), *Solin i njegove starine* (1922, deo materijalasačuvan), *Naša ratna mornarica* (1923, 500 metara, snimljen po narudžbini *Jadranske straže*) i drugi. Beogradska podružnica se bavila iznajmljivanjem filmova i prodajom *Krupp-Erenmanovih* projektora, za koje je bilo dobijeno zastupništvo. Podružnica je verovatno organizovala i snimanje filmova *Kumanovska proslava* i *Venčanje Njegovog veličanstva Kralja Aleksandra i Kraljice Marije* (1922) koji je izrađen u većem broju kopija, da bi se ubrzo posle svečanog događaja prikazivao u Beogradu, Zagrebu i drugim jugoslovenskim gradovima.

Jugoslavija je obnovila staru inicijativu (prve, ratne *Croatije*) za otvaranje *Škole za kinematografsku glumu*. Školu je na svečani način otvorio ravnatelj *Jugoslavije* **Marcel Kolin** 15. marta 1922. godine u prostorijama Zagrebačke streljane. Bilo je upisano 77 učenika i učenica, a pravila su predviđala da školovanje traje šest meseci. O programu školovanja, nastavi, nastavnicima i učenicima biće više reči u poglavlju ove knjige *Filmske škole i školovanje za film*.

Školovanje je završeno snimanjem poslednjeg *Jugoslavijinog* igranog filma *Strast za pustolovinama*, koji je režirao nastavnik glume, ruski emigrant, pozorišni glumac i reditelj **Aleksandar Aleksandrovič Vereščagin** (1885-1965), koji je od 1920. živeo u Zagrebu i radio u *Jugoslaviji*. Nije poznato ko je napisao scenario (možda **Vereščagin**), film je snimio **Josip Halla**, glavnu mušku ulogu je tumačio sam **Vereščagin**, a glavnu žensku ulogu takođe ruska emigrantkinja, glumica **Aleksandra Ljeskova**. U ostalim ulogama, većim i manjim epizodama – a bilo ih je mnogo – pojavili su se učenici *Škole za kinematografsku glumu*, među kojima su bili osamnaestogodišnja **Božena Kraljeva** (1904-1989), koja je kasnije završila Dramsku školu pri Hrvatskom narodnom kazalištu i proslavila se kao

pozorišna glumica, zatim **Risto Zerdeski** (1906-1970), koji je kasnije tumačio glavnu mušku ulogu u filmu *Njih dvoje* (1927, r. **Đuka Berkeš**). Među tumačima manjih uloga bila je i učenica *Škole* **Jelena Bilbija** (1902-1964), kasnije poznata i proslavljena spikerka Radio Beograda, prvi ženski glas ove stanice od samog početka emitovanja programa. Ni ovaj film nije sačuvan, ali nam je sadržaj poznat na osnovu oglasa u štampi. Okosnica radnje su pustolovine glavnog junaka, koji je razbojnik i prevarant za kojim traga policija, a prikrio se u pozorištu, gde pod lažnim imenom tumači glavne uloge u nekim predstavama. U njega se zaljubljuje junakinja filma, mlada devojka koja debituje na sceni. Ona ga prepoznaje, ali ga ne odaje, već nastavljaju zajedno u Zagrebu pustolovni život – orobljavaju jednog bogataša, krađu i pljačkaju. U jednom prikazu *Strasti za pustolovinama* u štampi piše ...U tome filmu, koji je pun vrlo uspjelih slika i prizora iz zagrebačkog života, učestvovali su u glavnim ulogama naši umjetnici Vereščagin i Leskova. Sporedne uloge igrali su učenici i učenice filmske škole sa mnogo volje i smisla. (...) Hvale je vrijedno da je 'Jugoslavija' nastavila posao, koji je prije par godina započela t.j. nastojanje, da razvije domaću filmsku industriju. Primijetili bi samo, ako tim ljudima oko tvornice filmova zbilja leži na srcu, da prikažu i upoznaju strani svijet sa prirodnim krasotama naše zemlje i inim njenim osebinama, da to ne čine pomoću senzacionalnih, avanturističkih filmova. Neka potraže drugi neki sujet, koji će nam biti bliži. Neka zainteresuju oprobana naša pera za film i uspjeh će biti osiguran.³⁰ U filmu su se pojavljivali ...glumci, glumice, milijunaš, konobari, sluge, policmani, redarstveni agenti, bankir, zlatar, mladi ljudi, vesele dame, prodavačica cvijeća... tako da je bilo mogućnosti da se pred kamerom oprobaju učenici *Škole za kinematografsku glumu*. Film je jako lepo primljen u Zagrebu, gde je sniman, svakako zbog lokalnog ambijenta, a prikazivan je u Splitu u kinu Čulić i u Sarajevu u kinu *Apolo*.

Strast za pustolovinama bio je posljednji (šesti) igrani film koji je realizovala *Jugoslavija*. Posle toga je zabeležen samo dokumentarni film *Seljački svatovi*, snimljen u leto 1922. godine po narudžbini Etnografskog muzeja iz Zagreba u selu Grede blizu Sunje. Zatim su zamrle sve aktivnosti ovog ambiciozno zamišljenog preduzeća. Jugoslovensko tržište su osvojili strani filmovi koji su i distributerima i vlasnicima bioskopa obezbeđivali veliku zaradu, pa ih nije zanimao domaći film. Bez pomoći i zaštite države naši filmski proizvođači – entuzijasti, u ovom konkretnom slučaju *Jugoslavija*, bili su osuđeni na propast jer su na jugoslovenskom slabom i rascepkanom tržištu mogli da ostvare samo minimalne prihode koji nisu pokrivali ni desetak procenata rashoda. Krajem 1922. godine najveći deoničari *Jugoslavije* su se povukli, a preduzeće je 1923. palo pod stečaj – određen je ...upis zabilježbe otvorenog postupka u ovosudnom trgovačkom registru. Podružnica u Splitu je prestala da radi 1926, a *Jugoslavija D.D.* je konačno administrativno pre-

³⁰ *Zabavnik*, Zagreb, br. 9, novembar 1922.

Kadar iz filma Dvorovi u samoći

stala da postoji 21. februara 1929. Akcionari, osim onih koji su se blagovremeno povukli, izgubili su svoj uloženi novac. U dokumentaciji *Ministarstva trgovine* se nalazi i pismo jednog malog akcionara iz Osijeka koji pita kako da naplati nekoliko deonica *Jugoslavije D.D.* od po 500 kruna, koje je kupio 1920. godine.

Pored *Croatije* i *Jugoslavije*, početkom i tokom dvadesetih godina bilo je i drugih (povremenih) proizvođača filmova. Tako je naš najstariji uvozni zavod *Bosna film* iz Zagreba 1921. snimio *Jugoslavenski mornarički film* koji nije sačuvan i čiji nam autori i sadržaj nisu poznati, ali znamo da ga je proizvođač ustupio za besplatno korišćenje svim jugoslovenskim kinematografima³¹. U Beogradu je 1927. prikazivan film *Dalmacija, zemlja sunca* koji je proizveo *Balkanfilm* iz Zagreba i o kome nemamo nikakvih drugih podataka. *The Royal Biograph* kino iz Osijeka snimio je 1921. godine film *Osijek* u kome su bile prikazane ulice grada, trgovine, obala Drave i svakodnevni život.

Bez obzira na propast najambicioznijeg hrvatskog i jugoslovenskog filmskog proizvođača dvadesetih godina - *Jugoslavije D.D.* - mnogi filmski entuzijasti u Zagrebu su i dalje verovali u mogućnosti stvaranja domaće filmske proizvodnje. Mladi pozorišni glumac, reditelj i pisac **Tito Strozzi**, koji je svoja prva filmska iskustva stekao igrajući u filmovima *Kovač raspela*, *Brišem i sudim* i *U lavljem kavezu*, a

³¹ *Kinofon*, Zagreb, br. 4, 1.02.1922.

bio je takođe i član Upravnog odbora *Jugoslavije D.D.*, nije odustajao od ideje da snimi svoj igrani film. Osnovao je preduzeće *Strozzi-film*, u koje je uložio lična sredstva i snimio je 1925. film *Dvorovi u samoći* po sopstvenom scenariju, prema ideji tada već preminulog književnika i dramskog pisca **Milana Ogrizovića** (1877-1923). Direktor fotografije je bio **Viktor Rybak** (1902-1905), filmski tehničar i snimatelj. Pored **Strozzija**, koji je tumačio glavnu ulogu, u filmu su nastupali i poznati zagrebački glumci **Dragica Stipolšek** (1902-1976), pod umetničkim imenom **Draga Vesna**, **Ela Hafner-Đermanović** (1891-1966), **Franjo Sotošek** (1881-1945), **Josip Maričić** (1884-1959), **Strahinja Petrović** (1892-1964), **Alfred Grünhut**, **August Cilić** (1891-1963) i drugi. Film je sniman na više lokacija u Zagrebu, zatim u dvorcu Mokrice i na imanju grofa **Bombellesa**. Kopija filma nije sačuvana, pa raspoložemo samo podacima iz štampe:

... Sadržaj „Dvorova u samoći“ romantički je zaplet mržnje i ljubavi dvojicu starih hrvatskih plemićkih obitelji, a prvi dio same radnje odigrava se prije osamdeset godina, a drugi dio za vrijeme prevrata 1918. Film je i po sižeu, a i po tehnici rađen tako da bude pristupačan svakom čovjeku, koji voli i posjećuje kino. Umjetničke pretenzije filma imaju svoj nivo, ali se nije pretjerivalo namjerno i hotimice, jer pokretači žele da njihova ideja nađe svoju bazu i na čisto privrednom polju, kako bismo konačno mogli da imamo svoje vlastito, domaće filmsko poduzeće.³²

Film je premijerno prikazan 28. novembra 1925. u zagrebačkom kinu *Music-Hall*, ali se na repertoaru zadržao svega nedelju dana i očigledno nije ostavio neki poseban utisak na publiku koja je tada prednost davala stranim filmovima. Štampa se jedva i osvrnula na ovaj film, a dobronamerni kritičar nedeljnika *Hrvatska metropola* naveo je da je film *...relativno dosta dobro uspio i znači za naše prilike apsolutni progres i u mnogočem se može takmičiti i sa nekim slabijim filmovima vanjske provenijencije*. **Boško Tokin** je u svom časopisu *Film* napisao:

*Prikazan je i jedan domaći film: 'Dvorovi u samoći' u režiji T. Strozzija. Film nije u cjelini uspeo, a nije ni mogao kad se uzmu u obzir materijalne teškoće, nedostatak ateljea, nedovoljna rutina režisera i glumaca. Pogrešili bi, međutim, kada ne bi istakli i dobre strane ovog filma koji je pokazao da imamo smisla za film i da bi se sa potrebnim kapitalom moglo postići i lijepo i veliko.*³³

Nema podataka o prikazivanju filma u drugim gradovima države, iako ih je verovatno bilo. Finansijski, film je predstavljao neuspeh i producent je zapao u dugove. Međutim, to **Strozzija** nije obeshrabrilo. Najavljivao je snimanje novih filmova i pokušao je da svoje preduzeće *Strozzi-film* pretvori u akcionarsko preduzeće, ali je odziv za kupovinu akcija (5000 akcija od po 100 dinara) bio slab, te je

32 Navedeno prema knjizi **Škrabalo, Ivo**: *101 godina filma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998.

33 *Film*, Zagreb, 1926, citirano prema *Filmskim sveskama*, Beograd, br. 4, 1977, str. 211.

ta inicijativa propala. Zatim je **Strozzi** potražio drugi način da dođe do sredstava za snimanje novog filma. Aprila 1926. godine je raspisao javni konkurs objavljen u štampi koji je naslovio: *Hoćete li glumiti glavnu ulogu u jednom velefilmu?*³⁴ Svaki natjecatelj je trebalo da pošalje *Strozzi-filmu* po 150 dinara, čime bi, s jedne strane, dobio pravo da konkuriše za neku od uloga, dok bi, s druge strane, učestvovao u finansiranju *velefilma*. Dvadeset brojeva prijavljenih natjecatelja bilo bi izvučeno kod Kraljevskog javnog bilježnika u Zagrebu i oni bi došli na probna snimanja, da bi u budućim filmovima igrali glavne uloge. Naravno, i ovaj poduhvat je propao. Nešto kasnije, juna 1926. godine, Strozzi je tražio dozvolu vlasti za otvaranje *Studia Jugoslavenske tvornice filmova*, koji je imao za cilj *...da pripravi teoretski i praktički naše ljude za filmsku industriju, te time u našoj mladoj otadžbini udari proe zbiljske i pozitivne temelje stvaranju i ustaljivanju naše domaće produkcije filmova*. Redarstvene vlasti grada Zagreba su tražile od Hrvatskog narodnog kazališta mišljenje o molocu i njegovoj podobnosti da organizuje i vodi takvu školu. Uprkos pozitivnom mišljenju, **Strozzi** je već avgusta iste godine odustao od ove svoje ideje *...iz razloga finansijske naravi*. Posle ovih neuspeha u oblasti kinematografije i velikih finansijskih gubitaka, **Tito Strozzi** se potpuno posvetio pozorištu, gde je ostvario blistavu karijeru kao glumac, reditelj i pisac, a filmu se vratio tek posle 1945. godine tumačeći pet uloga u jugoslovenskim igranim filmovima.

Približno u isto vreme, oko 1925. godine, u Zagreb je došao **Franjo Ledić** (1892-1981) koji je za vreme Prvog svetskog rata, u Nemačkoj, počeo da radi na filmu. Isprva je bio asistent režije, a zatim je u Berlinu 1919. osnovao svoje preduzeće *Ocean Film* i proizveo je i režirao nekoliko igranih filmova, od kojih je najpoznatiji *Angelo - misterij dvorca Zmajgrada (Angelo, das Mysterium des Schlosses Drachenegg)*. U Zagrebu je takođe, 1925, registrovao svoje preduzeće *Ocean Film*, kome je ubrzo promenio naziv u *Jadran-film*. Kao uvod u svoje filmske aktivnosti objavio je iste 1925. brošuru *FILM - TKO HOĆE K FILMU? Kako se može postati filmski GLUMAC ili GLUMICA*, a kao autor se potpisao pseudonimom *Filmski režiser Dervenčanin* (rođen je u Derventi). Takođe je otpočeo (1926) i izdavanje časopisa *Narodna filmska umjetnost*, od kojeg je izašao samo jedan broj. Naredne 1926. godine **Ledić** najavljuje izgradnju filmskog ateljea i laboratorije – *jugoslavenskog Hollywooda* na Horvaćanskoj cesti blizu Savskog mosta, ali je to ostao samo neostvareni projekat. Snimio je već 1925. godine dokumentarne filmove *Proslava 1000-godišnjice Hrvatskog kraljevstva* i *Treći svesokolski slet u Zagrebu*, a krajem 1926. pristupio je realizaciji velikog projekta *Ciganska krv* ili *Dobrotvorka Balkana*, po sopstvenom scenariju koji nije sačuvan, tako da i ne znamo kako je trebalo da izgleda celina filma. Na osnovu teksta jednog plakata iz februara 1927, kojim se poziva građanstvo da prisustvuje snimanju veleepne

34 *Film*, Zagreb, 1926.

Kadar iz filma *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*

završne scene filma o *snu o ciganskom kraljevstvu*, mogao bi se naslutiti sadržaj filma. Najavljeno snimanje, u kome je trebalo da *sudjeluje nekoliko hiljada osoba* obavljeno je 27. februara 1927. na obali Save (navodno u prostoru *Filmske tvornice "Jadran"*). Iako je navedeno da su te scene, u kojima učestvuje *100 iskićenih kola iz okolice Zagreba*, poslednje koje se snimaju pre završavanja filma, nema podataka o nekim drugim snimanjima vezanim za taj projekat niti o završenom filmu. Sekvenca koja je tada snimljena delimično je sačuvana, a možda i prikazivana kao poseban film pod naslovom *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*. Materijal koji je sačuvan, 232 metra, bez špice, ali sa nekoliko međunatpisa, verovatno je deo veće celine i prikazuje glavnog junaka *Brnju*, koji bežeći od policije skače sa mosta u Savu i priključuje se ciganskoj čergi, u kojoj je neko veselje. Njemu pomaže ciganska lepotica *Miralda* da se sakrije i preruši u ženske haljine, te tako umakne detektivu *Jim Huppu*. Sve je to snimljeno u ambijentu nekoliko desetina čergi podignutih na obali Save. Statisti su pretežno pravi Cigani, snimateljski rad je ispod proseka svoga vremena, režija unutar kadrova – ukoliko postoji kao sistem – veoma je konfuzna, što se može reći i za montažu. Film je snimio **Sergije Tagatz** (1889-1973). Glavnu mušku ulogu, *Brnju konjokradicu* (otuda nadimak *Ajvanar* od reči *hajvan*, *ajvan* = turski *stoka*), tumači **Anton-Harry Smeh** (1898-1953), slovenački snimatelj koji je tada bio na početku svoje filmske

karijere, lepoticu *Miraldu Diana Nera* (neidentifikovana), a detektiva kasniji pionir slovenačkog filma **Mario Foerster**, koji je na plakatu potpisan kao **Mario Ljubljanski**. Ovaj montirani fragment je verovatno bio pokušaj da se spase bar deo uložених sredstava, iako nema podataka o prikazivanju filma *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*, kao što nema ni podataka o nastavku snimanja zamišljenog velikog projekta. **Ledić** je očigledno finansijski propao i odustao od svojih velikih planova o *jugoslavenskom Hollywoodu* i proizvodnji igranih filmova. On je ipak, sve do ulaska *Jugoslavije* u rat 1941, pod nazivom *Narodna filmska industrija – Jadran film*, a zatim *Jugoton – Narodna filmska industrija K.D.*, snimao naručene filmove i žurnal (nemi i tonski) *Zvono – domaći nuzraspored*. U prvom broju jedna sekvenca je prikazivala izgradnju ateljea i drugih pogona tada još uvek *Ocean filma*, a u dvadesetak poznatih brojeva zabeleženi su interesantni događaji širom Jugoslavije, na primer *Karneval u Beloj Crkvi* (1930), *Duga Resa – proslava pedesetogodišnjice* (1934), *Aeromiting u Banja Luci* (1935), *U postojbini Zmaja od Bosne* (1937), *Konjičke preponske trke u Beogradu* (1938), *Banja Luka* (1939) i drugo. Početkom tridesetih godina **Ledić** je svoje preduzeće preneo u Beograd i poslovaо je pod nazivom *Jugoton – Narodna filmska industrija k.d.*

Filmski publicista i reditelj **Josip-Đuka Berkeš** (1901-1973) za film se zainteresovao kao glumac pozorišta u Osijeku. Prešao je zatim u Zagreb i zaposlio se u distributerskom preduzeću *Elektroimago film*, a 1924. godine je počeo da snima film *Rožica* (navođen i kao *Ružica*), u kome je glavnu ulogu igrao **Dimitrij Gruzinski** (bliži podaci nepoznati). Ovaj film nikada nije dovršen i o njemu nema bližih podataka. Osnovao je preduzeće *Jugoslavija-Berkeš film* i 1927. je proizveo i režirao igrani film *Njih dvoje* po scenariju književnika **Petra-Pecije Petrovića** (1877-1955). Film je snimio nemački snimatelj **Hajnrih Betke** (**Heinrich Bethke**), a glavnu mušku ulogu je tumačio **Risto Zerdeski** (1906-1970, takođe navođen i kao **Zerdević** i **Zerde**), bivši učenik *Škole za kinematografsku glumu Jugoslavije D.D.* i naslednik imućne porodice iz Prilepa, tako da je bio sufinansijer preduzeća *Jugoslavija-Berkeš film*. Glavnu žensku ulogu je tumačila **Otilija Zampa**, Mis Zagreba 1926, a u ostalim ulogama su se pojavili glumci **Olivija-Mila Prencević**, **Stjepan Vizner**, **Dimitrij Gruzinski**, **Mila Melantić** i drugi. Kopija filma nije sačuvana, a podaci o njemu se znaju na osnovu jednog prospekta koji se čuva u Hrvatskoj kinoteci. **Berkeš** je dva puta pokušavao da izdaje i uređivao je filmske časopise – *Kinematograf* (1927) i *Kino* (1929), ali, uprkos ambicioznom pristupu, oba časopisa su bila kratkog veka.

Godine 1927. otpočela je svoju filmsku proizvodnu delatnost *Škola narodnog zdravlja* pri Higijenskom zavodu u Zagrebu³⁵. Inicijator i propagator korišćenja

35 Zainteresovanim čitaocima preporučujem knjigu **Majcen, Vjekoslav: Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ (1926-1960)**, Zagreb, 1995.

filma u cilju zdravstvenog prosvjećivanja bio je **Andrija Štampar** (1888-1958), lekar, organizator moderne zdravstvene službe i priznati stručnjak Svetske zdravstvene organizacije, inače i sam pasionirani kinoamater koji je kamerama 8mm i 16mm snimio mnoge porodične i putopisne filmove, posebno za vreme svojih službenih boravaka u Kini i Sovjetskom Savezu sredinom tridesetih godina. *Škola narodnog zdravlja* je isprva koristila strane filmove koje je prikazivala uz predavanja o higijeni i čuvanju zdravlja, da bi u okviru svog *Fotofilmskog laboratorija* otpočela kontinuiranu proizvodnju filmova koja je trajala od 1927. do 1960. godine. Tokom te 33 godine realizovano je 165 kratkometražnih, srednjemetražnih i dugometražnih filmova različitih vrsta: zdravstveno-obrazovnih, poučnih za decu, animiranih, namenskih igranih, dokumentarnih, etnoloških i sličnih ostvarenja. *Škola narodnog zdravlja* (ŠNZ) je angažovala nekoliko vrhunskih filmskih stručnjaka, koji su bili pokretači i realizatori proizvodnje. Prvi šef *Fotofilmske laboratorije* bio je **Milan Marjanović** (1879-1955), publicista, književnik i filmski reditelj, koji je za ŠNZ režirao 22 zdravstveno-prosvetna, dokumentarna i animirana filma. Početkom XX veka on je bio aktivan protivnik austrougarske vlasti zbog čega je bio proganjan i prešao u Srbiju, gde je 1912. radio u Presbirou srpske vlade. Posle Prvog svetskog rata završio je u Njujorku jednogodišnje studije fotografske i filmske tehnike i sa tim kvalifikacijama i znanjem došao je 1927. na čelo *Fotofilmske laboratorije* ŠNZ. Godine 1929. je postavljen za šefa Centralnog presbiroa Vlade Kraljevine Jugoslavije i prešao je iz Zagreba u Beograd. Bio je jedan od inicijatora donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* i prvi predsednik *Državne filmske centrale* (od 1932. godine). Prvi filmski snimatelj ŠNZ bio je **Stanislav Novorita**, koji je u Zagreb došao posle likvidacije podružnice *Jugoslavije D.D.* u Splitu. On je snimio 28 od prvih 35 filmova koje je proizvela *Škola narodnog zdravlja*, da bi početkom tridesetih godina nastavio da radi za razne jugoslovenske producente. Njega je nasledio **Aleksandar Tihonovič Gerasimov** (1894-1977), Ukrajinac, koji je u Peterburgu završio elektrotehniku, ali je za vreme Revolucije napustio Rusiju i nastanio se u Zagrebu. Bavio se fotografijom i snimao amaterskom kamerom, da bi u ŠNZ postao profesionalac. On je od 1930. do 1960. snimio više od stotinu zdravstveno-prosvetnih, dokumentarnih, animiranih i kratkih igranih filmova, od kojih je neke i režirao. Njegov snimateljski rad se odlikuje velikim fotografskim i likovnim vrednostima i on svakako spada među najbolje filmske snimatelje svoga vremena na tlu Jugoslavije. Uz njega se u ŠNZ istakao i snimatelj **Anatolij Jurjevič Bazarov** (1882-1936), koji je radio na filmu u Rusiji pre Oktobarske revolucije, a zatim emigrirao u *Kraljevinu SHS* i ustalio se u Zagrebu. Jedno vreme je radio za *Jugoslaviju D.D.*, da bi od 1929. snimio 17 dokumentarnih i kratkih igranih filmova za ŠNZ. Sa *Fotofilmskom laboratorijom* ŠNZ povremeno je sarađivao i **Sergije Tagatz**, takođe emigrant iz Rusije, koji je pre Revolucije radio kao filmski tehničar i snimatelj u

preduzeću *Jermoljev* u Jalti. Od 1922. je živio u Zagrebu i profesionalno se bavio filmom. Već sam ga naveo kao snimatelja filma *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*. Pored ostalog realizovao je 1922. i prve crtane (reklamne) filmove u *Jugoslaviji* – *Admiral laštilo* i *Alda čaj*. Konstruisao je 1930. godine uređaj za snimanje zvuka i njegova saradnja je bila neophodna pri snimanju tonskih filmova ŠNZ. Prvi reditelj ŠNZ bio je **Milan Marjanović**, dok su kasnije autori (scenaristi) mnogih zdravstveno-prosvetnih, obrazovnih i dokumentarnih filmova potpisivali svoja ostvarenja i kao reditelji, iako im to nije bila osnovna struka. Pedagog **Kamilo Brössler** (1901-1967), koji je u Crvenom krstu radio na zdravstvenom prosvjećivanju, realizovao je 19 zdravstveno-prosvetnih i dokumentarnih filmova. Zagrebački lekar **Drago Chloupek** (1899-1963, takođe navođen i kao **Hloupek**), koji se posebno bavio socijalnom medicinom i zdravstvenom prosvjećivanjem, realizovao je 38 zdravstveno-prosvetnih i dokumentarnih filmova ŠNZ. Kustos *Higijenskog muzeja* ŠNZ **Mladen Širola**, koji se prethodno istakao kao dečiji pisac, organizator, scenograf i reditelj dečijeg i lutkarskog pozorišta, realizovao je jedan animirani siluetni film i četiri kratka igrana zdravstveno-prosvetna filma, u kojima je došlo do izraza njegovo pozorišno iskustvo i smisao za rad sa decom glumcima. Za realizaciju dugometražnih zdravstveno-prosvetnih filmova bio je angažovan pozorišni reditelj i književnik **Joza Ivakić** (1879-1932), inače autor više pozorišnih komada, koji se zasnivaju na folkloru Slavonije.

Veliki deo filmskog fonda *Škole narodnog zdravlja* je sačuvan i nalazi se u Hrvatskoj kinoteci u Zagrebu. Ti filmovi predstavljaju jedinstvenu celinu na osnovu koje se može pratiti ne samo petnaestogodišnji kontinuitet razvoja jednog specifičnog filmskog proizvođača u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*, već i razvoj i promene odnosa filma prema životu i okruženju u kome su ta dela nastala.³⁶ Uz zdravstveno prosvjećivanje, kao prvobitnu namenu snimljenih filmova, tokom vremena se snima sve više etnografskih, putopisnih i dokumentarnih filmova, od kojih su neki naručivani i od drugih organizacija, što govori o velikom profesionalnom renomeu filmske proizvodnje ŠNZ. Najveći broj filmova je snimljen u Hrvatskoj, ali su mnogi snimljeni i u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Makedoniji. O filmovima koji nisu sačuvani znamo na osnovu sekundarnih izvora (sačuvane arhivske građe, štampe i sličnog), ali je sačuvano i dovoljno filmske građe koja omogućuje da se donese sud o filmskim i umetničkim vrednostima proizvodnje ŠNZ. Svi filmovi ŠNZ imaju veliku didaktičku i dokumentarnu vrednost i veoma je teško izdvojiti neki od njih, što ću ja ovde pokušati. Prvi film ŠNZ proizveden 1927. godine bio je *Đačko ljetovalište Martinsčica*, koji je snimio i režirao **Milan**

36 Veliki broj tih filmova autor ovih redova je imao prilike da vidi dok se *Fond filmova ŠNZ* čuvao u Jugoslovenskoj kinoteci u Beogradu, pre nego što je osnovana Hrvatska kinoteka, kojoj su zatim ovi materijali predati.

Marjanović i koji prikazuje život dece u letovalištu. Na to se nadovezuju mnogi drugi slični filmovi koji propagiraju zdrav život, zajednički boravak dece u prirodi i bavljenje sportom. Posebno bih naveo filmove proizvedene u saradnji sa *Savezom sokola Jugoslavije – Sokolsko taborovanje na Bledu* (1933, sn. **Aleksandar Gerasimov**) i *Oj letni, sivi sokole* (1934, re. **Kamilo Brössler**, sn. **Anatolij Bazarov** i **Aleksandar Gerasimov**). Za oba ova filma muziku je napisao sokolski aktivista kompozitor **Svetolik Pašćan** (1892-1971). Godine 1928. snimljen je i prvi siluetni film *ŠNZ*, po scenariju i u režiji **Milana Marjanovića**, film za decu *Čarobnjaci*, dug nešto preko 200 metara, o opasnostima od alkoholizma i nečistoće. Bio je to film u tehnici silueta, senki na belom platnu, a snimio ga je **Stanislav Noworyta** u ateljeu škole. Tom tehnikom je snimljeno još nekoliko filmova i to se može smatrati začetkom animacije u Jugoslaviji. *ŠNZ* je angažovala slikara **Petra Pappa** (1893-1973), koji je 1929. realizovao prvi pravi crtani film *Martin u nebo*, *Martin iz neba*, o seljaku koji na nebu otkriva dobro uređeno seosko gazdinstvo. Ovo je najstariji jugoslovenski crtani film, snimljen (verovatno) po scenariju i u režiji **Milana Marjanovića**, snimio ga je **Noworyta**, ali, nažalost, nije sačuvan. Posle toga su u mnogim didaktičkim filmovima *Škole* korišćene i crtane sekvence. Značajan deo proizvodnog programa *Škole narodnog zdravlja* su predstavljali filmovi koji su upućivali gledaoce kako da se čuvaju i bore protiv tada rasprostranjenih socijalnih bolesti – tuberkuloze, sifilisa, trbušnog tifusa, difterije, boginja, malarije, alkoholizma i obično su prikazivani uz predavanja stručnjaka. Filmovi namenjeni deci su se bavili pre svega propagiranjem higijene u svakodnevnom životu. Najpoznatiji film te vrste bio je *Spas male Zorice* (1929, re. **Mladen Širola**, sn. **Stanislav Noworyta**), o seoskom siročetu koje živi sa staricom alkoholičarkom i mora da prosi, sve dok je ne usvaja prijatelj njenog pokojnog oca, u čijoj kući stiče higijenske i radne navike. Kasnije je **Širola** snimio još neke filmove o deci namenjene deci – *Zapušteno dijete* (1930), *Pomoć u pravi čas* (1931) i film *Pošast* (1931), o širenju i lečenju trbušnog tifusa u jednom selu. Godine 1929. **Joza Ivakić** je režirao svoj prvi obrazovni igrani film *Birtija*, prema sopstvenom scenariju, u kome je prikazao pogubno dejstvo alkoholizma na selu. Film je snimio **Noworyta**, a uloge su tumačili profesionalni glumci i amateri **Krunoslava Ebrić-Frlić**, **Milivoj Ganza**, **Vera Simić**, **Branko Marjanović** (1909-1996) i drugi. Film je imao uspeha kod gledalaca, premijerno je prikazan u zagrebačkom kinu *Music Hall*, a zatim je često prikazivan uz predavanja (kopija je sačuvana). Sledeći **Ivakićev** dugometražni film *Griješnice* (1930) govorio je o štetnosti pobačaja i tragičnoj sudbini dveju žena, junakinja filma (otud alternativni naslov *Macina i Ankina sudbina*). Film su snimili **Anatolij Bazarov** i **Aleksandar Gerasimov**, a uloge su tumačili **Krunoslava Ebrić-Frlić**, **Jelena Lukatella** (1903-1985), **Predrag Milanov** (1899-1947), **Mato Grković** (1898-1973) i drugi. Film je bio prikazivan u kinema-

Kadar iz filma Griješnice

tografima i privukao je pažnju gledalaca. Od dokumentarnih filmova ŠNZ posebno mesto zauzima *Modeliranje, lijevanje i cizeliranje Meštrovićevih Indijanaca* (1928), koji je realizovao **Milan Marjanović**, inače lični prijatelj **Ivana Meštrovića** (1883-1962). Film prati ceo postupak od rada umetnika na modeliranju skulptura, preko livenja, cizeliranja i broskog transporta velikih skulptura do Čikaga, gde su *Indijanci* postavljeni (i gde se i danas nalaze). Etnografski dokumentarni film *Jedan dan u Turopoljskoj zadruzi* (1933), scenario i režija **Drago Chloupek**, snimio **Aleksandar Gerasimov**, veoma je zrelo ostvarenje u kome su korišćene mogućnosti filmskog izraza, snimljeno u selu Mraclinu. Film je prikazan na *Festivalu etnografskog filma* u Firenci 1960. i dobio je *Grand Prix*. **Chloupek** i **Gerasimov** su 1933. realizovali i film *Kroz naše Kosovo* (dug 784 metra) koji je odlično snimljen i prikazuje lepote Kosova, svakodnevni život i istorijske spomenike, uz međunatpise ispisane ćirilicom, u duhu vremena o tome da su *...najzad vraćeni stari naši krajevi, naše Kosovo*. Pored svega navedenog, treba pomenuti i veliki broj putopisnih filmova koji danas imaju veliku vrednost za proučavanje prošlosti jugoslovenskih zemalja (ukoliko su sačuvani, a dobrim delom jesu) – *Velebit, Plitvička jezera, Naše Primorje* (1932), *Naša južna jezera, Rižina polja u Makedoniji* (1937), *Napredno mljekarstvo u Smederevskoj Palanci* (1938) itd. Iz svega navedenog možemo da izvučemo zaključak da kontinuirana filmska delatnost

Škole narodnog zdravlja Higijenskog zavoda u Zagrebu svakako predstavlja veoma značajan deo kinematografskih aktivnosti u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji.

Posebnu pojavu u jugoslovenskoj i hrvatskoj međuratnoj kinematografiji predstavlja **Oktavijan Miletić**, filmski snimatelj i reditelj iz Zagreba. Njegove veze sa filmom su počele veoma rano: kao dečak posedovao je sopstveni kinoprojektor, u porodičnoj kući njegove porodice sniman je deo filma *Brcko u Zagrebu* (1917), a neposredno posle Prvog svetskog rata radio je jedno vreme kao asistent volonter na snimanju filmova u Beču. Po povratku u Zagreb radio je u trgovinskim zastupništvima, ali je film i dalje bio oblast njegovog prvenstvenog interesovanja. Godine 1926. nabavio je svoju prvu kameru *Pathé* formata 9,5mm i od tog vremena se pasionirano bavio kinoamaterizmom, da bi polovinom tridesetih postao i cenjeni filmski profesionalac. Od 1926. snima amaterske filmove, prvo na traci formata 9,5mm, zatim 16mm i 35mm. Oko njega se okupila i jedna grupa zagrebačkih kinoamatera. Sačuvan je veliki broj (više od 30) Miletićevih amaterskih ostvarenja, od porodičnih filmova i zanimljivih reportaža do kratkih igranih filmova, snimljenih sa prijateljima, koji predstavljaju slobodne varijacije na tada najpoznatija dela evropske filmske umetnosti. Najznačajnija Miletićeva amaterska ostvarenja su *Nažalost samo san* (1932), *Poslovi konzula Dorgena* (1933), *Faust* (1934), *Zagreb u svetlu velegrada* (1934), *Nocturno* (1935) i *Šešir* (1937, kratki zvučni igrani film snimljen u profesionalnim uslovima). Svi Miletićevi filmovi pokazuju veliku filmsku kulturu i izvanredno poznavanje mogućnosti kamere, montaže, filmskih trikova i filmskog jezika, te dobijaju nagrade na mnogim međunarodnim filmskim amaterskim takmičenjima, i to su bila prva priznanja te vrste koja je dobio neki filmski stvaralac iz jugoslovenskih zemalja (u Parizu, Zagrebu, Veneciji). Tokom tridesetih godina Miletić se uključuje i u profesionalni rad na filmu, snima i režira dokumentarne filmove i reportaže za zagrebačka preduzeća *Zora film - Zavod za socijalno edukativni film z.s.o.j.* čiji je bio jedan od osnivača, *MAAR, reklamnu nakladu, Pan film, beogradsku Zadrugu za privredni film* i druge. U tu kategoriju vrhunski realizovanih profesionalnih ostvarenja spadaju *Plitvička jezera* (1935), *Borovo* (1936), *Od Zagreba do Raba* (1937), *Od australske ovce do jugoslavenskog štofa, Motorni voz, Gradnja novog željezničkog mosta u Zagrebu* (1938), *Zašto betonski put, Jugoslavija vas zove* (1939) i još nekoliko dugih. Na osnovu sačuvanih filmova, od kojih su mnogi sa amaterskih formata prebačeni na traku 35mm, možemo da zaključimo da je **Oktavijan Miletić** bio u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji jedan od najkompletnijih domaćih filmskih autora, u čijim se ostvarenjima može naći najviše elemenata filmske umetnosti. Kasnije, za vreme NDH, **Miletić** je realizovao kao reditelj i snimatelj kratki film *Barok u Hrvatskoj* (1942), zatim dugometražni igrani film *Lisinski* (1944) i nedovršeni srednjemetražni dokumentarno-igrani film *Radium - izvor života*

Oktavijan Miletić

(1944). Posle Drugog svetskog rata **Oktavijan Miletić** je snimio veliki broj dokumentarnih filmova (neke i režirao), a snimio je i šest igranih filmova.

Godine 1930. *Hrvatski turistički klub „Sljeme“* iz Zagreba proizveo je dugometražni dokumentarno-etnološki film *Durmitor*, dug 2.200 metara, na traci formata 35mm. Inicijator snimanja, scenarista i koreditelj ovoga filma bio je zagrebački lekar i pasionirani planinar **Branimir Gušić** (1901-1975), koji je na špici filma označen kao *vođa ekspedicije*, dok je njegova supruga **Marijana Gušić-Heneberg** (1901-1987), etnolog i kasnije direktor Etnografskog muzeja u Zagrebu, bila koscenarista i koreditelj. Film je snimio austrijski snimatelj **Karlo Koranek (Karl Koranek-Lumenstein)**, koji je verovatno bio i glavni reditelj filma. Filmska kamera je pratila putovanje *ekspedicije* od Zagreba do Durmitora - vozom, automobilom, na planinskim konjićima, pešice - i tom prilikom otkrivala gledaocima slikovite i nepoznate predele, planinske vrhove i visoravni, mesta i običaje u Crnoj Gori, primorskom regionu, Konavlima i Dubrovniku. Film je fotografski izvrsno snimljen, dramaturški tok priče o putovanju neprekidno drži pažnju gledalaca, kojima se stalno otkriva nešto novo. Film je tehnički obrađen u Beču, a kopija je sačuvana u celini i danas ima veliku istorijsku i dokumentarnu vrednost. *Hrvatski turistički klub „Sljeme“* takođe je realizovao i kratki film *Izlet u Gorski Kotar*.

Hrvatski filmski producenti i autori su krajem dvadesetih godina očigledno odustali od snimanja nerentabilnih igranih filmova (osim **Oktavijana Miletića** i njegovih amaterskih ostvarenja), ali se istovremeno u Zagrebu razvila veoma obimna proizvodnja kratkometražnih filmova raznih vrsta - dokumentarnih,

etnografskih, industrijskih, reklamnih i sličnih naručenih filmova. Osnov za tu zagrebačku filmsku proizvodnju je predstavljala solidna tehnička baza, nekoliko uhodanih filmskih laboratorija i veliki broj stručnjaka koji su prva iskustva stekli u inostranstvu, da bi se zatim usavršavali u okviru delatnosti *Jugoslavije* i drugih lokalnih preduzeća, a sticali su znanja i saradujući na snimanju inostranih filmova koji su delimično realizovani i kod nas (o čemu će biti reči u posebnom poglavlju). Ova vrsta proizvodne aktivnosti naročito se razvila početkom tridesetih godina, s jedne strane, zbog prodiranja i prihvatanja zvučnog filma, a s druge strane, zbog nada i perspektiva koje je – nakratko – otvarao novi *Zakon o uređenju prometa filmova* iz 1931. I u pogledu uvoza i distribucije filmova i u pogledu proizvodnje, Zagreb je tada bio centar kinematografskih delatnosti *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije*.

Najaktivnije preduzeće koje je snimalo dokumentarne, reklamne i druge kratkometražne filmove bilo je *Svetloton* (uoči Drugog svetskog rata promenilo je naziv u *Svjetloton*), koje je 1931. osnovao filmski producent **Josip Klement**. On je prethodno 1927. osnovao sa **Markom Grafom** preduzeće *Stella film*, takođe veoma aktivno, da bi se zatim izdvojio i specijalizovao za proizvodnju zvučnih filmova. Povezao se sa berlinskim firmama *UFA* i *Tobis*. Od ove druge je kupio tehniku za snimanje zvuka, a nekoliko godina kasnije je opremio i poseban automobil (kombi) sa ugrađenom tonskom opremom i njegove su ekipe snimale širom cele zemlje. *Svetloton* je od 1932. do 1937. godine realizovao 62 zvučna kratkometražna i srednjemetražna filma, od kojih svakako treba navesti neke. Pre svega *Melodije hiljadu otoka*, srednjemetražni zvučni film, koji je realizovan 1931. u saradnji sa *Tobis-Klang-Filmom*, pored ostalog da bi se prikazale vrednosti njihovog sistema snimanja optičkog zapisa zvuka. Film je režirao i u njemu tumačio glavnu ulogu nemački glumac **Maks Osvatič (Max Oswatitsch)**, žensku ulogu (u nekoliko muzičkih scena) tumačila je **Mira Zdravković**, kći Velikog župana iz Splita. Sniman je na Kornatima i prikazivao je lepote Jadrana, tehnički je obrađen i ozvučen u Berlinu, a premijera je održana u kinu *Capitol* u Zagrebu. Naredne 1932. godine snimljen je film *Bela Ljubljana*, koji je režirao zagrebački operiski pevač **Mirko Jelačin**, a u filmu je vodič kroz Ljubljanu bila **Eva Šubič**. *Svetloton* je realizovao i filmove *Delfini na Jadranu*, *Na žalima Dalmacije*, *Trepča* (1934), turistički film *Put sa „Kraljicom Marijom“ u Palestinu i Egipat* (1934), *Smotra Seljačke sloge*, *Vojna parada na Banjici* (1938) i druge. *Svetloton* je dosta redovno snimao i žurnale *Filmreporter* i *Svetloton žurnal*. Posle 1941. **Josip Klement** je postao glavni ravnatelj filijale preduzeća *UFA* za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Za *Svetloton* su radili i poznati zagrebački filmski snimatelji, posebno **Sergije Tagatz**. Nešto je skromnija bila delatnost *Stella filma*, koji je snimao svoj *Stella-journal*, a 1928. je pored mnogih kratkih realizovao i dugometražni dokumentarni film *Vođa i njegov narod – Stjepan Radić u životu i smrti*, sastavljen od arhivskog i snimljenog materijala.

Početak tridesetih godina snimanje optičkog zapisa zvuka, kao i prikazivanje zvučnih filmova nisu bili standardizovani. Svako veliko svetsko proizvodno preduzeće je koristilo svoj sistem, koji su morali da prihvate bioskopi da bi prikazivali njihove filmove, iako nije bio pogodan za prikazivanje filmova snimljenih pomoću drugih sistema. Time je bila ograničena mogućnost šire eksploatacije filmova, posebno u malim zemljama, jer su se bioskopi vezivali za jedan sistem i jednog proizvođača/distributera. Situacija se promenila tek uvođenjem svetskog standarda 1934. godine. Boreći se za tržište velike firme su snimale promotivne uzorke zvučnih filmova kojima su dokazivale savršenost svog sistema – kao što je to bio slučaj sa *Tobis-Klang-Filmom* i *Melodijama hiljadu otoka*. Tako je američki producent *Paramount* 1930. godine snimio u Parizu revijski mozaik od 12 skečeva na 16 jezika kao reklamu za zvučni film. U jugoslovenskoj storiji su učestvovali glumci **Dubravko Dužin** (1894-1947) i **Ljubinka Bobić** (1897-1978). U saradnji sa bečkim *Sascha Filmom* zagrebački distributer (i povremeni proizvođač) *Bosna film – želeći ...da radi u nacionalnom duhu* – snimio je 1931. kratki zvučni film *Evo i nas* (navodi se ponekad i kao *Radio revija*), za koji je angažovan kao konferansije **Branislav Nušić**, a kao glumci članovi *Hrvatskog narodnog kazališta Dejan Dubajić* (1897-1969) i **Margita Dubajić** (1903-1986), koji su izveli jedan skeč, dok je muziku za taj film napisao **Ivo Tijardović** (1895-1976). Koliko je poznato, film je bio snimljen u Beču u studiju *Sascha Filma*. I pioniri domaćeg filma su se zainteresovali za zvučni film. Još pre primene optičkog zapisa zvuka **Stanislav Noworyta** je realizovao 1929. godine *Domaći ton film* po svome patentu, koristeći sinhronu gramofonske ploče (što se dvadesetih godina često koristilo u evropskoj kinematografiji). Film se sastojao od četiri sekvence: 1) *Tenor Jovanović, član Zagrebačkog kazališta, pjeva uz harmoniku narodnu pjesmu*; 2) *Tenor Manoševski, član Zagrebačkog kazališta, pjeva uz gitaru rusku narodnu pjesmu*; 3) *Prof. Papp svira na violini „Caprise Viennois“*; 4) *Tkalec, komičar Narodnog kazališta, govori o radiju*. Film je distribuirala *Stella film*, a sadržaj je poznat na osnovu cenzurnog kartona *Povjerenstva za cenzuru kinematografskih filmova* u Zagrebu (br. 1310 od 10.01.1930). **Sergije Tagatz** je 1932. proizveo i snimio (pomoću uređaja koji je sam konstruisao) *Prvi jugoslavenski tonski film*, koji se sastojao od dve sekvence: 1) *Šetnja čamcem po Bledskom jezeru* i 2) *Pjevač Leo Mirković pjeva španjolsku serenadu „Santa Fe“, na gitari ga prati Ivo Tijardović*. Preduzeće *Pan-film* je osnovano 1925. godine sa *...svrhom da proizvodi domaće kulturne filmove, zatim da uvozi i iznajmljuje filmove* i do 1936. proizvelo je oko 30 dokumentarnih (kulturnih) filmova i povremenih filmskih žurnala. Pored ostalog, 1935. *Putopisni film sa parobrodom „Kraljica Marija“* i film *Bled i okolina*, u kome su snimljene i scene boravka **vojvode od Kenta** na Bohinju. Ovaj poslednji film je prodat za prikazivanje u Engleskoj i britanskim kolonijama. **Viktor Rybak**, koga sam već pomenuo kao snimatelja filma *Dvorovi u samoći*, krajem i neposredno posle Prvog svetskog rata

radio je na filmu u Beču, gde se prvenstveno bavio fototehničkim poslovima. Od 1923. u Zagrebu organizuje i radi u filmskim laboratorijama i povremeno snima, da bi 1931. osnovao sopstveni *Zavod za izrađivanje filmova Rybak-film*, sa najboljom filmskom laboratorijom u *Kraljevini Jugoslaviji*. Proizveo je i snimio veći broj naručenih i reklamnih filmova. Grupa osnivača na čijem je čelu bio **Marko Graf**, raniji osnivač preduzeća *Elektroimago* (1923-1926) i suosnivač *Stella filma* (1927, sa **Josipom Klementom**), a uz njega još **Aleksandar Gerasimov**, **Oktavijan Miletić** i **Vjekoslav Gortan**, osnovali su *Zora film - Zavod za socijalno-edukativni film z.s.o.j.*, koji je redovno proizvodio žurnal *Zora magazin* i snimio veći broj dokumentarnih (*kulturnih, turističkih, reklamnih i tvorničkih*) filmova. **Miletić** je za *Zoru* realizovao turističke filmove *Od Zagreba do Raba* (1937), *Na obalama stare slave - Dubrovnik* i *Na obalama stare slave - Split* (1940). **Braća Mondschein - Zvonko, Vlado** i **Ivo** (najstariji brat se često navodi kao **Zvonko Maar**) osnovali su u Zagrebu 1931. godine *MAAR reklamnu nakladu*. Oni su prethodno u Berlinu, iz koga su izbegli pred dolazak nacionalsocijalista na vlast, takođe imali preduzeće za filmsku reklamu. Ovo je bilo prvo jugoslovensko preduzeće koje se specijalizovalo za kratke *MAAR tonfilmske reklame* koje su redovno prikazivane po svim većim kinematografima *Kraljevine Jugoslavije*. Bili su to veoma efektni kratki reklamni filmovi, snimljeni i animirani, koje su realizovali najbolji zagrebački stručnjaci i animatori: **Oktavijan Miletić**, **Anatolij Bazarov**, **Sergije Tagatz**, **Pavle Gavranić**, **Vladimir Saćer** i drugi. Tonska obrada je bila posebno efektna – jaka i napadna muzika već od same špice, uz najavu: *MAAR tonfilmska reklama* (prodornim glasom glumca **Steve Vujatovića**).³⁷ Od 1932. do 1937. proizvedena su 292 filma te vrste, ukupne dužine 32.770 metara, od kojih mi je poznato da je samo jedan sačuvan, *Žarden de mod* – za prodavnicu štofova u Kolarčevoj 15 u Beogradu (čuva se u *Filmskom arhivu*

³⁷ Autor ovih redova se seća bioskopskih predstava iz svog detinjstva, koje su počinjale glasnom *MAAR tonfilmskom reklamom* za razne sijalice, „Radion“, nameštaj i slično.

Jugoslovenske kinoteke). Godine 1937. sedište preduzeća je preseljeno iz Zagreba u Beograd, a krajem iste godine je i prestalo sa radom.

Tridesetih godina bilo je u Zagrebu autora i producenata koji bi samo povremeno realizovali poneki film. Novinar **Stevan Kertes** (takođe navođen i kao **Kertes Stjepan**), jedno vreme urednik zagrebačkog filmskog časopisa *Cinema*, 1935. godine je režirao kratkometražni film *U raju lijepih žena* koji je snimio **Sergije Tagatz**, a kao producent je potpisana *Cinemarevija*. Prikazan je zabavni život u jednom jadranskom letovalištu, a glavnu ulogu je tumačila **Ljubinka Bobić**. Beogradski pionir filma **Miodrag-Mika Đorđević** (1896-1943) osnovao je u Zagrebu 1940. godine filmsko preduzeće *Jugoslavija film*. Prvo je, kao koreditelj sa **Markom Fotezom** (1913-1976), počeo da snima film *Pobjednik*, ekranizaciju istoimene operete **Oreškovića** i **Asića**, ali projekat, o kome inače znamo veoma malo, nije realizovan. Zatim je po sopstvenom scenariju započeo snimanje filma sa socijalnom tematikom *Ljubica i Janja* – priču o dve seoske devojke u velegradu, od kojih jedna ostaje, a druga se vraća u selo. Uloge su tumačili operetska pevačica **Ada Nađ** (r. 1920, puno ime **Adela Nagy**), operska i operetska pevačica **Micika Žličar** (1891-1964), **Vera Simić-Velzek** (r. 1893), **Joža Rutić** (1910-1977), **Fran Novaković** (1882-1957) i drugi, snimatelji su bili **Mihailo Ivanjиков** (1904-1968) i **Anton-Harry Smeh**, a snimatelji zvuka **Zarije Đokić** (1905-1944) i **Žarko Grgurov** (1909-1986). Snimljena je približno jedna trećina filma koji je trebalo da bude dug 3.000 metara, eksterijeri su snimani u Zagrebu i okolini, na glavnom kolodvoru i u vozu, a enterijeri u improvizovanom ateljeu u baraci na Trnjanskoj cesti 33. **Đorđević** je 1940. u Šestinama snimio i kratki dokumentarni film *Pjesma hrvatskog sela*.

Zagrebački etnolog **Milovan Gavazzi** (1895-1992) između 1930. i 1941. godine koristio je kameru filmskog formata 16mm da bi zabeležio zanimljive narodne nošnje, zanate i običaje. Kao proizvođač njegovih filmova, koji su delimično sačuvani, navodi se Zavod za etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Zubni lekar iz Zagreba **Maksimilijan Paspas** (1896-1961), fotoamater i kinoamater, osnovao je 1928. *Kino-sekciju Zagrebačkog foto kluba* i podstakao je razvoj kinoamaterizma u Zagrebu i Hrvatskoj. **Paspas** je snimio veliki broj amaterskih filmova, a za film *Plitvička jezera* nagrađen je 1932. na Međunarodnom festivalu amaterskog filma u Amsterdamu. Od 1933. godine je snimao filmove u boji po sopstvenom postupku. Njegovo ostvarenje *Priroda u naravnim bojama* (1933) osvojilo je nagradu na međunarodnom festivalu u Londonu. Veliki broj Paspinih filmova je sačuvan. U okviru rada *Kinosekcije* držana su mnoga stručna predavanja o filmu i tehnologiji uskog filma, a članovi kluba su dobijali i međunarodne nagrade – **Karlo Peharc** za film *Avionom preko Jadrana*, a **Ljudevit Vidas** za film *Tunolovci na Jadranu*. Filmski amaterizam bio je tridesetih godina razvijen i u drugim gradovima

Hrvatske. Vlasnik prodavnice fotografskog materijala u Splitu **Dinko Mrkonjić** bio je aktivni kinoamater i između 1928. i 1935. snimao je razna zbivanja u gradu – taj se materijal čuva u *Muzeju grada Splita* pod naslovom *Razni splitski događaji*. Kinoamater **Vinko Marojević** snimio je 1929. godine *Splitski karneval*. Splitsanin **Ante (Antun) Benzon** je od 1936. najaktivniji kinoamater koji je snimio filmove *Ulični svirači*, *To je gluma*, a zatim *Putevi sudbine*, *Proljetna idila*, *Vesela restauracija* i druge. **Benzon** je sarađivao sa profesionalnim (inostranim) filmskim ekipama koje su snimale u Splitu i srednjoj Dalmaciji, pisao je o filmu u splitskom dnevniku *Novo doba*, pokrenuo je i neko vreme izdavao časopis *Filmska revija*. Izgubio je život za vreme Drugog svetskog rata kao žrtva fašističkog terora. Polovinom tridesetih godina **Slavoljub Hibšer** (kinoamater, drugi podaci nepoznati) snimio je po narudžbini društva *Goranin* dokumentarni film *Gorski kotar*, u kome su prikazani predeli, gradovi i druge znamenitosti Gorskog kotara. **Leonardo Vannata** iz Rijeke, najverovatnije kinoamater, snimio je oko 1921. godine u Rijeci igrani film *Svjetla i sjene (Luci ed ombre)* na lokalnu temu, sa glumcima amaterima (film se ne pominje u italijanskim filmografijama). **Ivan Tićak**, kinoamater iz Rijeke, koji je živio posle Prvog svetskog rata u Sušaku, od 1928. snimao je svojom kamerom *Pathé Baby* i filmove o zanimljivostima Rijeke i Sušaka, pored ostalog i film *Vlak u pijesku*. Posle Drugog svetskog rata bio je organizator kinoamaterizma u Rijeci. Grupa filmskih entuzijasta iz Borova, na čijem je čelu bio bakalin **Milenko Todorčić**, snimila je 1940. u Dunavskom ritu igrani film-imitaciju *Tarcan*. Film je snimio fotograf preduzeća *Bata De Bode*, naslovnu ulogu je tumačio **Aleksandar-Pero Bajac** (tada bogoslov), a prikazan je u bioskopu *Korzo* u Osijeku početkom 1941. **Vladislav Ilin**, kinoamater iz Osijeka, koji je svoju produkciju nazvao *Laci film*, snimio je, pored ostalih, filmove *Penjanje uz Lovćen* (1935), *Veslački klub „Danubius“* iz Novoga Sada i animirani film *San male Inge* (1938). Fotoamater i kinoamater **Ljudevit Griesbach** (takođe se javlja i kao **Grisbah**), član kinosekcije *Zagrebačkog foto kluba*, snimio je 1934. filmove *Durmitor* i *Mosor*. Na njega se verovatno odnosi i novinski podatak iz 1938. ...*Grisbah, fotograf iz Dubrovnika, snimio je nekoliko kratkih filmova u boji o Dubrovniku, Boki Kotorskoj, Crnoj Gori i Durmitoru.*³⁸ U Puli, za vreme italijanske okupacije, kinoamater **Moretti**, učitelj u školi *Petrarca*, snimio je 1938. godine amaterski igrani film *Sin ribara (Il figlio del pescatore)*, porodičnu tragediju ribarske porodice, u kojoj otac i brat stradaju na moru. Ulogu dečaka je tumačio tadašnji učenik te škole **Lino Svitić**, a film je prikazan u pulskom kinu *Impero*. Italijanski proizvođač dokumentarnih filmova *Istituto nazionale LUCE* snimio je dva filma o Brionima – nemi *Brioni* i zvučni *Otoci Brioni (Isole Brioni)*.

³⁸ Vidi članak **Majcen, Vjekoslav**: *Razvoj filmskog amaterizma u Hrvatskoj (1)*, *Filmska kultura*, Zagreb, 1988, br. 174-175

Sve kinematografske delatnosti u Hrvatskoj, posebno u Zagrebu, bile su u periodu između 1918. i 1941. godine veoma razvijene, možda na najvišem nivou u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. Broj bioskopa koji su radili svakodnevno u gradovima i većim mestima Hrvatske bio je veliki, a Zagreb je tokom celog perioda koji razmatramo bio distributerski centar države. Tako je, na primer, 1933. godine od 22 zvanično registrovana jugoslovenska distributera, njih 17 radilo u Zagrebu, a samo 4 u Beogradu. Tokom dvadesetih godina u *Kraljevini* je dominirala zagrebačka proizvodnja domaćih filmova, da bi se tek tridesetih godina centar domaće filmske proizvodnje preselio u Beograd. U Zagrebu je bilo nekoliko tehnički odlično opremljenih i dobro uhodanih filmskih laboratorija. Veliki broj hrvatskih filmskih stručnjaka, prvenstveno tehničara, bio je delimično školovan u inostranstvu (Austriji i Nemačkoj pre 1918), a zatim se usavršavao kroz intenzivnu lokalnu praksu, kao i sarađujući sa inostranim filmskim ekipama koje su snimale po Hrvatskoj. Posle kapitulacije *Kraljevine Jugoslavije*, aprila 1941, te tehničke kapacitete i stručnjake preuzela je, dobrim delom, kinematografija *Nezavisne Države Hrvatske*, odnosno preduzeće *Hrvatski slikopis* (1941-1945), da bi sve to – uglavnom neoštećeno – zatim bilo uključeno u novu, savremenu jugoslovensku kinematografiju posle 1945.

Kadar iz filma Durmitor

SRBIJA

U *Kraljevini Srbiji*, maloju i uz Crnu Goru u vreme pronalaska kinematografa i početaka prodiranja filma na tlo balkanskih zemalja jedinoj nezavisnoj jugoslovenskoj zemlji, krajem prve decenije XX veka počeli su da se javljaju domaći pioniri filma, isprva samo kao vlasnici najstarijih stalnih bioskopa po gradovima, a zatim i kao producenti i snimatelji domaćih filmova. Pored mnogih dokumentarnih reportaža snimljena su i tri najstarija srpska igrana filma – *Karađorđe*, *Ulrih Celjski* i *Vladislav Hunjadi* (1911) i *Jadna majka* (1912). Međutim, izbijanje balkanskih (1912-1913) i Prvog svetskog rata (1914) naglo je prekinulo razvoj kinematografskih delatnosti i domaćeg filma u Srbiji. Najaktivniji inicijatori domaće filmske proizvodnje u Srbiji su tokom ratnih godina preminuli – **Svetozar Botorić** je umro 1916. u internaciji u austrijskom logoru Nežider, a **Doka Bogdanović** je umro decembra 1914. u Nišu od posledica pada sa konja za vreme jednog ranijeg snimanja. Treći – **Božidar Savić** je početkom Prvog svetskog rata potpuno napustio filmsku delatnost i kasnije se vratio novinarstvu. Za vreme austrougarske i bugarske okupacije Srbije (1915-1918) nije bilo nikakvih filmskih delatnosti u zemlji, osim snimanja nekoliko dokumentarnih filmova od strane okupatora. Tako je prekinut i kontinuitet rasta domaćih filmskih aktivnosti u samoj Srbiji, od kojih se, na osnovu početnih uspeha, moglo mnogo očekivati.

Jedino je u izbeglištvu na Krfu 1916. godine osnovana *Filmska sekcija Srpske vojske*, u okviru koje je svoju delatnost otpočeo **Mihailo Mihailović** zvan **Mika Afrika**, kasnije značajan pionir filma u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. Ova filmska sekcija je skromnim sredstvima kojima je raspolagala pratila završne borbe za oslobođenje zemlje, od proboja Solunskog fronta do ulaska jedinica Srpske vojske u Beograd. Krajem 1918. godine *Filmska sekcija* se stacionirala u Beogradu, u zgradi *Seizmiološkog zavoda* na Tašmajdanu i radila je u sastavu *Topografskog odeljenja Srpske vojske*, koje je aprila 1920. preimenovano u *Vojnogeografski institut Jugoslovenske vojske*. Sa Tašmajdana je *Filmska radionica* premeštena na Kalemegdan, gde se nalazila sve do Aprilskog rata 1941. Od 1922. do 1925. godine *Filmska sekcija* je privremeno obustavila rad, a njena tehnika i deo osoblja su bili stavljeni na raspolaganje *Državnoj radionici filmova Ministarstva narodnog zdravlja*, da bi 1925. bila ponovo vraćena u sastav vojske, sada kao *Filmska radionica Vojnogeografskog instituta*. Tačan popis ostvarenja *Filmske radionice* nije poznat, niti su filmovi sačuvani, osim nekih slučajno zaostalih. Naime, svi filmovi – izvorni materijali i kopije – čuvani su u magacinima Kalemeg-

danske tvrđave u Beogradu, jer je u delu tvrđave – današnjem prostoru *Vojnog muzeja Srbije* – bio smešten *Vojnogeografski institut*. Za vreme Drugog svetskog rata nemački okupator te filmske materijale nije odneo i oni su ostali, navodno, netaknuti osim snimaka demonstracija 27. marta 1941. godine. Prilikom oslobođenja Beograda, oktobra 1944, zbog neznanja i nepoštovanja naredbe o zapleni i čuvanju celokupne dokumentacije koja ostaje za neprijateljem, borci neidentifikovane jedinice Narodnooslobodilačke vojske su taj (nitratni) materijal spalili u rovu pored današnjeg *Vojnog muzeja* smatrajući da su to nemački filmovi. Kada je na lice mesta došao nadležni oficir za vezu, našao je samo pepeo kao jedini ostatak verovatno veoma bogatog fonda *Filmske radionice*. Prema usmenim podacima pripadnici *Filmske radionice* su snimali dokumentarne filmove, filmske reportaže, otkrivanja spomenika, sahrane visokih vojnih starešina, vojne nastavne filmove i slično.³⁹ Neki od naslova snimljenih filmova bili su: *Proslava dana ujedinjenja* (snimio **Dragiša Stojadinović**, šef *Filmske radionice*), *Kraljeva poseta Vojvodini* (oba 1919), *Svečano primanje Regenta Aleksandra u Sarajevu* (1920), *Putovanje Kralja Aleksandra kroz Crnu Goru* (1925), *Desetogodišnjica Solunskog fronta*, *Otkrivanje spomenika braniocima Beograda na Novom groblju*, *Komemoracija na ostrvu Vidu*, *Veliki manevri na Majevici u Bosni 1935*, *Pokazne vežbe na Torlaku 1940*, *Zaštita stanovništva od napada iz vazduha* itd. Jedini poznat i privatno sačuvan film, snimljen u boji na traci 16mm, koji bi se mogao pripisati *Filmskoj radionici* je *Vežbe inženjerijske jedinice kod Čukarice i prelaz trupa preko Save* (1940) i čuva se u *Filmskom arhivu Jugoslovenske kinoteke* u Beogradu.

Prvi srpski filmski snimatelj **Slavko Jovanović** za vreme Prvog svetskog rata nije snimao. Sa **Mihailom Mihailovićem** je 1919. godine realizovao dokumentarni film *Oslobođenje Beograda*, montiran od ranije snimljenog materijala *Filmske sekcije*, a zatim je snimio nekoliko dokumentarnih reportaža, verovatno naručenih – *Put beogradskih opština od Beograda do Bitolja* (1921), *Proslava Kumanovske bitke* (1922), *Čele-kula* i, možda, još neke. U Beogradu je 1923. osnovao svoje preduzeće *Mačva film* i pokušao je da realizuje igrani film *Hajduk Stanko*, ali nije uspeo da obezbedi za to potrebna sredstva. Posle toga prestaje da se bavi filmom.

Pri *Ministarstvu zdravlja Kraljevine SHS* osnovana je u Beogradu *Državna radionica filmova* sa ciljem da snima zdravstveno-poučne i druge slične filmove. Pošto je istovremeno (privremeno?) rasformirana *Filmska sekcija Srpske vojske*, tehnička sredstva ove sekcije su stavljena na raspolaganje novoosnovanoj *Državnoj radio-*

³⁹ Pukovnik geodetske službe u penziji **Nikola Radošević** ostavio je rukopis *Filmska delatnost u srpskoj i jugoslovenskoj vojsci do II svetskog rata*, navedeno prema knjizi **Milovanović, Vukoman: Jugoslovenska vojna kinematografija**, Beograd, 1998.

nici filmova, a kapetan **Mihailo Mihailović** je takođe kao filmski stručnjak priključen ovoj radionici. Glumac, reditelj i novinar **Milutin-Bata Nikolić** postavljen je, kao službenik Ministarstva zdravlja, za šefa Državne filmske radionice. Prvo ostvarenje ove najstarije državne filmske ustanove bio je srednjemetražni igrani film *Tragedija naše dece* (alternativni naslov *Tragedija srpske dece*), snimljen 1922. po scenariju dr **Laze Markovića**, režirali su ga kao koreditelji pozorišni glumac **Pera Dobrinović** (1853-1923) i **Milutin-Bata Nikolić**, a snimio ga je **Mihailo Mihailović**. Sačuvano je samo nekoliko kadrova ovoga filma, tako da je sadržaj poznat samo na osnovu sekundarnih izvora – film je prikazivao propadanje seoske dece usled neznanja, nehigijenskog načina života i alkoholizma roditelja. Uloge su tumačili **Dobrinović**, **Anka Paranos** (1884-1969), **Sofija Haritonović** (1882-1937), **Milutin-Bata Nikolić**, **Emilija Cvitanović**, **Toda Arsenović** (1886-1960), **Jovan-Joca Popović** (r. 1899) i drugi. Posle kratkovremenog prikazivanja filma u Beogradu **Boško Tokin** je napisao:

Mihailo Mihailović

... Danas nam ostaje da govorimo da li je ovaj prvi pokušaj uspeo ili ne? Odmah moramo konstatovati da je on vrlo malo uspeo. Ima pojedinih retkih dobrih momenata, ali u celini film nije uspeo. Pre svega strahovito je nejasan. Sadržaj je vrlo haotičan, pravi konglomerat. Po svemu se vidi da je film prepušten režiseru g. Dobrinoviću, koji nema ni pojma o tome šta je kinematograf, kinematografsko polje, kinematografska režija. Drugo: fotografija, sama izrada filma vrlo je rđava i nejasna.

(.../...)

Bilo je nekoliko zanimljivih snimaka iz prirode i sa kupatila, upletenih u film. I to je na žalost sve. Sada, kada je prvi korak učinjen, treba svim silama nastojati da drugi, treći i ostali koraci i pokušaji budu bolji i sasvim dobri. Inače nema smisla ni početi.⁴⁰

Sledeći filmovi *Državne radionice filmova*, koje je 1923. režirao **Nikolić**, a snimio **Mihailović**, bili su *Za koru hleba* (glavnu ulogu je tumačio **Bata Nikolić**), *Greh Alkohola* (uloge tumačili **Nikolić** i **Emilija Cvitanović**) i *Doktor Tokerama* (u glavnoj ulozi **Emilija Cvitanović**), o kojima ne znamo skoro ništa, osim da su se i oni bavili aktuelnom socijalnom tematikom. Očigledno ovi filmovi *Državne radioni-*

40 *Misao*, Beograd, 1923.

ce filmova – a nije poznato da je snimljen još neki – nisu ispunili očekivanja, tako da je *Radionica* rasformirana (1924?), a 1925. je obnovljena delatnost *Filmske radionice Vojnogeografskog instituta* na čije je čelo vraćen kapetan **Mihailo Mihailović**.

Početak dvadeset godina je više beogradskih filmofila pokušavalo da započne, u novoj državi i u novim uslovima, profesionalnu proizvodnju filmova. Kasniji aktivni filmski snimatelj **Žarko Đorđević** snimio je 1923. godine filmove *Sokolske vežbe u Košutnjaku* i *Vrbica*, ali nije poznato ko je bio njihov producent ili naručilac. Snimatelj **Zaharije Plavšić** je osnovao još 1919. godine preduzeće *Srbija film* (javlja se i kao *Serbia film*) i snimio je *Osvećenje kosturnice u Prnjavoru (Mačvanskom)*, sačuvanu i dobro realizovanu reportažu, u kojoj se vide zvanice, među kojima **dr Arčibald Rajs** i **Ljuba Taušanović**, zatim porodice poginulih, žito, priredba školske dece i lokalno stanovništvo. Takođe je snimio 1921. *Venčanje Kralja Aleksandra*, a 1924. film *Poplave*. Od početka dvadesetih je bio sa **Zarijem Đokićem** suvlasnik bioskopa u beogradskom predgrađu Čukarica, a uoči Drugog svetskog rata beogradski zastupnik američkog preduzeća *Braća Warner*. Nije poznato da li se kasnije bavio snimanjem filmova.

Takođe su, početkom dvadesetih godina, osnivani i mnogi klubovi ljubitelja filma kako u Beogradu tako i u gradovima po unutrašnjosti Srbije. Pored toga što su gledali i komentarisali filmove i razgovarali o filmskoj umetnosti, nastojeći da tako utiču na širenje filmske kulture svojih članova, mnogi od njih su želeli i da realizuju filmove. Najpoznatiji je, svakako, bio *Beogradski klub filmofila*, osnovan februara 1924. godine, čiji je jedan od osnivača bio **Boško Tokin**, oko koga se okupio veći broj filmskih entuzijasta, među kojima i mnogi kasnije značajni pioniri filma u Srbiji. Ubrzo po osnivanju *Klub* je odlučio da snimi svoj igrani film *Kačaci u Topčideru*, u stvari parodiju na tadašnje česte upade na jugoslovensku teritoriju *kačaka* – albanskih odmetnika, koji su i u tursko vreme (pre balkanskih ratova), a i kasnije, pljačkali stanovništvo i otimali stoku. Članovi *Kluba* su se ozbiljno pripremali za snimanje, diskutovali o scenariju, angažovali mlade beogradske glumce, a takođe i međusobno podelili neke uloge. Scenario za film je napisao književnik **Branimir Ćosić** (1903-1934), režirali su ga **Boško Tokin** i **Dragan Aleksić**, snimali **Dragi Vukotić** i **Žarko Đorđević**, a uloge su tumačili uglavnom popularni glumci: **Marica Popović** (1906-1989), **Vuka Ivanović**, **Mirko Kujačić** (1901-1987), **Milan Ajvaz** (1897-1980), **Mata Milošević** (1901-1997), **Pavle Bogatinčević** (1905-1994), **Nikola Popović** (1907-1967) i drugi. Sa velikim oduševljenjem je snimljen samo jedan deo filma koji nije sačuvan (oko 600 metara trake 35mm), snimano je u Topčideru, u tramvaju kojim se vozi *lepotica*, a tramvaj napadaju i pokušavaju da je otmu gradski *kačaci*. Međutim, nju uspeva da odbrani i da savlada *kačake* junak filma koji se zove Neko, a koga zatim hapsi policija zbog krađe jednog odela. Usled nedostatka sredstava snimanje nije nastavljeno niti je film završen, a navod-

no je i snimljena traka izgorela. Zbog popularnosti i entuzijazma glumaca i autora snimanje filma *Kačaci u Topčideru* imalo je dosta odjeka u štampi, i svakako je pokrenulo neke od članova *Kluba* (**Kostu Novakovića**, **Josipa Novaka**) da ubrzo pristupe ozbiljnijem pokretanju filmske proizvodnje.

Kosta Novaković (1895-1953) jedan je od najznačajnijih pionira filma u Srbiji koji su delovali između Prvog i Drugog svetskog rata. Odrastao u Kragujevcu, gde je završio srednju školu, za vreme Prvog svetskog rata se povukao sa Srpskom vojskom preko Albanije, a 1923. godine je završio farmaciju u Zagrebu. Kraće vreme je radio kao apotekar, da bi ubrzo otvorio u Beogradu sopstvenu drogeriju "Zvezda". Od mladosti se amaterski bavio fotografijom (podsetiću da se u drogerijama prodavao i fotografski materijal), a 1924. je bio aktivan član *Beogradskog kluba filmofila*. Nabavio je filmsku kameru i 1925. godine otpočeo da se aktivno bavi filmom. Osnovao je svoje preduzeće *Novaković film*, koje je, nešto kasnije, otvorilo sopstveni studio za proizvodnju filmova i filmsku laboratoriju, te je zapošljavalo nekoliko službenika. Marta 1929. godine je zakupio beogradski bioskop *Pariz* na Terazijama, najstariji stalni bioskop u Srbiji, i preimenovao ga u *Bioskop Novaković*, da bi kasnije postao vlasnik još dva prestonička bioskopa (*Korzo* i *Odeon*). Pored proizvodnje i prikazivanja, bavio se i distribucijom uvezenih filmova.

Između 1925. i 1941. godine **Kosta Novaković** je proizveo i snimio, delom lično, a delom njegovi saradnici, veliki broj dokumentarnih i naručenih filmova. Poseban značaj ima njegov *Novakovića žurnal*, koji je od 1926. godine pratio zbivanja u Beogradu, Srbiji i drugim delovima *Kraljevine*, nekih godina skoro redovno, a nekih samo povremeno. Pretpostavljam da je ukupno snimljeno oko 60 brojeva *Novakovića žurnala* (broj 31 je cenzurisan avgusta 1929). Od žurnalskih storija je montirao i posebne dokumentarne filmove, kao, na primer, 1928. *Veliki sportski film K.D. Novakovića* (fudbal, tenis, boks, hazena, pešačke trke, konjske trke itd.). Od nekoliko desetina poznatih naslova pomenuću, primera radi, samo neke: *Kralj Aleksandar I. polaže kamen temeljac studentskom domu* (1926),

Kosta Novaković

Otkrivanje spomenika našim Jevrejima (1927), *Otvaranje avionskog saobraćaja Beograd-Zagreb* (1928), *Svečana sahrana generala Vrangela* (1929), *Izbor lepotice na Paliću* (1930), *Dolazak u Beograd poklonstvene delegacije seljaka iz četiri banovine: Drinske, Savske, Vrbaske i Primorske, Osvećenje spomenika Dr. Rajsa u Beogradu* (1931), *Igra kolo naokolo* (1940) – film o Festivalu narodnih pesama i igara održanom 1939. godine, reditelj je bio **Dragan Aleksić**, snimio ga je **Kosta Novaković**, a muziku je komponovao **Milenko Živković** (1901-1964). Veliki deo Novakovićevih dokumentarnih materijala je sačuvan, nalazi se u *Filmskom arhivu Jugoslovenske kinoteke* u Beogradu i danas predstavlja dragocenu filmsku istorijsku građu o svome vremenu.

Prvi pokušaj **Koste Novakovića** u oblasti igranog filma bila je srednjemetražna burleska (oko 600 metara – dva čina) *Kralj čarlstona*, snimljena 1927. godine u stilu **Mak Senetovih** komedija. Ovo je trebalo da bude *sličica iz beogradskog života*, glavnu ulogu je tumačio glumac i operetski pevač **Milan Odžić** (1890-1942), a uz njega je u filmu nastupila i grupa mladih devojaka, tadašnjih beogradskih lepotica i popularnih balerina (**Nina Rahmanova, Radmila Rajić, Buba Jeremić, Tatjana Eden, Ljolja Drljević** i druge). Cela filmska priča se zasniva na lažnoj izjavi mladog avanturiste koji se predstavio kao *kralj čarlstona*. Najveći deo filma je snimljen na obali Dunava, na peščanoj plaži Velikog ratnog ostrva, na kojoj devojke igraju čarlston (računalo se na muzičku pratnju u bioskopu), a u pozadini se videla Beogradska tvrđava i grad. Film – prikazivan u bioskopu *Novaković* – nije imao poseban uspeh kod gledalaca, a kritika ga je loše ocenila, da opet citiram **Tokina**: ... *Najzad smo doživeli, pre kratkog vremena, premijeru jednog našeg domaćeg filma, ali smo odmah, za vreme njegovog prikazivanja, morali reći da je to, na žalost, veoma slab, neuspeo pokušaj...*⁴¹ Dvadesetak godina kasnije **Tokin** je donekle ublažio svoju ocenu, sećajući se ovog filma: ... *ohrabren povoljnom atmosferom, dosta uporan u radu, vlasnik malog filmskog ateljea, Novaković se osmelio da ostvari ono u čemu drugi nisu uspeali. I skoro nečujno, bez mnogo reklame, snimio je filmsku grotesku koja se zvala *Kralj čarlstona*. Film je zabaoljao, jer nije imao naročite pretenzije i jer su ljudi bili željni da vide jedan dovršen srpski film i u filmu nekoliko lepih žena. Relativan je bio uspeh ove filmske šale.*⁴² Kopija filma dosad nije pronađena i verovatno je uništena, tako da se naša saznanja zasnivaju samo na sačuvanim fotografijama sa snimanja i novinskim tekstovima.

Ovaj neuspeh, međutim, nije obeshrabrio **Kostu Novakovića** i on je ubrzo pristupio realizaciji daleko ambicioznijeg igranog projekta – celovečernjeg nemog filma *Grešnica bez greha*. Da bi obezbedio potrebna sredstva za snimanje novoga filma prodao je svoju drogeriju i potpuno se posvetio delatnosti *Novaković*

41 *Naša filmska umetnost, Letopis Matice srpske*, Novi Sad, br. 314, sv. 2-3, januar 1927.

42 *Čudna sudbina srpskog filma, Filmske novosti*, br. 1, 1944.

Kadar iz filma Grešnica bez greha

filma. Autor scenarija, reditelj i snimatelj bio je sam **Novaković** – on je sačinio jednostavnu melodramsku priču o devojci Ljubici i njenom vereniku Nikoli, koji žive u idiličnom ambijentu srpskog sela. Nikola odlazi na studije u Beograd, a ubrzo za njim, po nagovoru seoskog učitelja, na školovanje u prestonicu odlazi i Ljubica. U gradu punom izazova Ljubica upoznaje hohštaplera Lajoša koji izigrava simpatičnog i galantnog kavaljera. On jedne večeri dolazi automobilom po Lubicu, izvodi je navodno u *gradski život*, pa je dovodi u vilu u koju je – u stvari – provalio i tu nasrće na njenu *devojačku čast*. Ljubica ipak uspeva da telefonom pozove policiju, koja stiže na vreme da je spase od napasnika. Policija hapsi Lajoša, za koga se ispostavlja da je okoreli kriminalac za kojim se traga. Ali, uz Lajoša, policija privodi i Lubicu, pod sumnjom da je njegova saučesnica i to bude objavljeno u novinama. Naivna seoska devojka provodi noć u zatvoru, okružena pohapšenim “damama sa trotoara”. Lubicu puštaju iz zatvora, pošto je utvrđeno da je nedužna i da nema veze sa kriminalcima. Ona, sa osećanjem sramote i griže savesti, zato što je bila na rubu opasnosti da postane grešnica, odlazi do obale Save i baca se u reku, u nameri da se ubije. Ali, tu se našao njen verenik Nikola, koji je tragao za njom i koji je u poslednjem trenutku spasava, tako da ljubav na kraju trijumfuje. Ljubica i Nikola se vraćaju u selo, venčavaju se uz blagoslov njenih roditelja i nastavljaju život u seoskoj idili.

Glavnu žensku ulogu **Kosta Novaković** je poverio beogradskoj balerini **Sonji Stanisavljević** (1908-1988), verenika Nikolu je igrao glumac amater **Ilija Dragić**, negativca Lajoša poznati tadašnji i kasniji pozorišni (i filmski) glumac **Viktor-Viki Starčić** (1901-1980), a Ljubičine roditelje pozorišni glumci **Persa Pavlović** (1865-1944) i **Nikola Gošić** (1885-1934). Svi ovi glumci su odlično tumačili likove i dobro se snalazili pred kamerom u situacijama koje im je nametala ova jednostavna, s jedne strane pomalo naivna, a s druge strane moguća melodramska priča. U epizodnoj ulozi Nikoline stanodavke pojavila se (jedini put na filmu!) velika srpska glumica **Žanka Stokić** (1884-1947). Ona je zaista bravurozno ostvarila lik zrele žene, koja diskretno pokušava da zavede studenta.

Pripreme za snimanje filma su otpočele već krajem 1928. godine: u dnevnoj štampi su, najverovatnije u reklamne svrhe, objavljivani konkursi za glumce. Film je snimljen tokom 1929. godine, a obrađen je u laboratoriji *Novaković filma* početkom 1930. Film je za svoje vreme zanatski standardno i rediteljski vešto realizovan, dobro snimljen i tečno montiran. Stilski je to životna drama naivne seoske devojkice koja se ne snalazi u novoj sredini, ali je film povremeno protkan i nekim komičnim elementima – nespretni policajci koji jure Lajoša upadaju u bazen vile, Nikolina stanodavka se udešava da bi se svidela studentu. U svakom slučaju, film lepo teče, sadržaj je bio blizak životu u našoj sredini, te je razumljivo što se dopao gledaocima. Svečana premijera *Grešnice bez greha* je održana u beogradskom bioskopu *Kasina* 12. aprila 1930. godine povodom jubileja glumice **Perse Pavlović**. Film je odlično prihvaćen od gledalaca, a nisu izostale ni pohvale filmske kritike u štampi. Istaknuto je da su ...*snimci jasni, čisti i dobri kao u stranim filmovima*, da se najzad pojavio jedan uspeo domaći film sa našim glumcima, da treba odati priznanje upornom gospodinu Novakoviću, da je ovo dokaz da se i u Srbiji mogu snimati naši filmovi itd.

Međutim, kao producent, **Kosta Novaković** nije uspeo da povрати novac koji je uložio u realizaciju filma *Grešnica bez greha*, te se posle 1931. godine njegova proizvodna delatnost smanjila i svela na snimanje žurnala i naručenih filmova. Godine 1939. povodom proslave 550-te godišnjice Kosovske bitke Novaković je, po narudžbini *Odbora za proslavu*, otpočeo snimanje filma pod radnim naslovom *Proslava 550-te godišnjice Kosovske bitke*, koji nije završen. Snimatelji su bili **Mihajlo Popović** (1908-1990), **Aleksandar Vasiljević** (u stvari ruski emigrant **Vasiljev**, koji je radio u *Novaković filmu*) i sam **Novaković**. Snimljen je odličan dokumentarni materijal o Kosovu, Prištini i samoj proslavi na Gazimestanu. Pored zvanica, defilea vojske, sokola i četnika, u dva kadra se vide transparenti i demonstranti, koje je tom prilikom organizovala ilegalna Komunistička partija Jugoslavije i to je jedina akcija KPJ koja je filmski snimljena. Za zamišljeni film, koji je trebalo da bude prikaz istorije Srba od Kosova do balkanskih ratova, snimljene

su i dve igrane epizode filma. Prva je dosta naivno zamišljena i realizovana rekonstrukcija *Kosovskog boja*, koju su izveli pitomci *Podoficirske konjičke škole* iz Čuprije. Amaterski izrađeni kostimi i dekor za *Kneževu večeru* deluje groteskno, ali su se pitomci svojski trudili da što vernije dočaraju scene borbe, koje su bolje izvedene. Druga igrana sekvenca *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka* snimljena je u Košutnjaku, a reditelj je bio **Dragoljub Gošić** (1882-1948). Družina hajduka, na čijem je čelu harambaša, koga igra glumac **Svetolik Nikačević** (1905-1987), oslobađa srpsko roblje koje Turci teraju putem kroz šumu. Ova sekvenca je dobro snimljena, a neki delovi, kao na primer *Hajdučka zaseda*, veoma su vešto režirani. Dokumentarni materijal i nedovršene, polumontirane igrane sekvence *Kosovski boj* i *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka* su sačuvane, ali do konačne realizacije ovoga filma nije došlo kako zbog nedostatka sredstava tako i zbog izbijanja Drugog svetskog rata. Među pionirima domaćeg filma u Srbiji između Prvog i Drugog svetskog rata **Kosta Novaković** zauzima veoma značajno mesto, ne samo zato što je u tom periodu radio u kontinuitetu od 1925. godine i realizovao veliki broj filmova, već i zato što je bio nadahnut, uporan i darovit profesionalac, potpuno posvećen filmu – u stvari prvi pravi domaći filmski industrijalac u Srbiji.

Josip Novak (1902-1970) je završio mehaničarski zanat, igrao u amaterskom pozorištu i bio je takođe član *Beogradskog kluba filmofila* kada se opredelio za profesionalni rad na filmu. Sa **Milanom Hofmanom** je osnovao u Beogradu 1926. godine filmsko preduzeće *Pobeda film*, sa sopstvenom tehnikom i laboratorijom i realizovao je kao producent, snimatelj i reditelj petnaestak naručenih reklamnih – dokumentarnih i kratkih igranih filmova. Prvo ostvarenje *Pobeda filma* bio je reklamni film *Modna revija*, koji je po narudžbini trgovca **Jarolineka** snimio i režirao **Josip Novak** i koji nije sačuvan. Film je u svojoj vrsti imao uspeha, te je tako *Pobeda filmu* obezbedio nove narudžbine. U svrhu reklamiranja paste za zube *Kušakovićev kalodont* snimio je i režirao kratki igrani film *Sve radi osmeha* (1926) u kome je glavnu ulogu igrala glumica **Nevenka Urbanova** (1909-2007). Priča je jednostavna: devojka Vera je usamljena i sa zavišću posmatra kako se drugoj devojci Nadi (**Urbanova**) udvaraju mladići na plaži i u gradu. Konačno Vera odlučuje da priđe Nadi i od nje saznaje tajnu njenog uspeha – to je *Kušakovićev kalodont*, koji ona odmah kupuje u apoteci, posle čega se i oko nje okupljaju mladići. Film je sačuvan, lepo je snimljen, režiran i montiran i tim svojim drugim ostvarenjem **Novak** već pokazuje svoj talenat i smisao za filmsku fotografiju i kazivanje priče pomoću pokretnih slika. Poznati su naslovi još nekih **Novakovih** reklamnih filmova koji nisu sačuvani: *Senzacija dana* (1928), *Odelo čini čoveka* (1928), u kome je igrao **Mihajlo-Mika Popović**, *Da sam ranije znala* (1928), reklamni film za ženske čarape, u kome su igrale **Nevenka Urbanova** i **Ruža Tekić** (1908-1978). Preduzeće *Pobeda film* je po narudžbini društva *Tradicija*

Kadar iz filma Rudareva sreća

realizovalo film *Ženidba Kraljevića Marka*, u stvari **Novak** je kamerom pratio prolazak karnevalske povorke ulicama Beograda za vreme *Poklada*, februara 1928. Poslednji i najambiciozniji srednjemetražni reklamni igrani film u okviru delatnosti *Pobeda filma Josip Novak* je snimio i režirao 1928. godine, po scenariju koji je napisao zajedno sa **Milanom Hofmanom**. Bio je to film *Rudareva sreća*, snimljen za direkciju novootvorenog rudnika *Jerma* u istočnoj Srbiji. To je jednostavno iskonstruisana priča o seljacima koji po planinama traže zakopano blago, a ono se nalazi u rudnom bogatstvu koje će biti iskopavano na savremeni način. U to je utkana i jedna ljubavna priča, a uz to je prikazana izgradnja novih pogona rudnika. U filmu su glavne uloge tumačili glumica amater **Ljubica-Buba Veljković** pod umetničkim imenom **Anita Mir**, geometar **Čedomir Penčić** (1906-1993) i glumac **Milutin-Bata Nikolić**, a uz njih su statirali seljaci iz okoline i rudari. Film je sačuvan i u njemu je takođe očigledan filmski talenat **Josipa Novaka**.

Međutim, **Novak** se nije zadovoljio snimanjem reklamnih filmova, želeo je mnogo više. Prodao je svoju laboratoriju i deo filmske tehnike i uputio se u Nemačku, gde je završio jednu šestomesečnu filmsku školu i radio na praktičnom usavršavanju u više laboratorija i preduzeća. Posle godinu dana se vratio u Jugoslaviju i nastavio da radi kao snimatelj. Za beogradsko preduzeće *Adrija Naconal* snimio je 1930. godine igrani film *Kroz buru i oganj* (o čemu će kasnije biti

više reči), a od 1931. radi za tada osnovani *Jugoslovenski prosvetni film* kao snimatelj i kao reditelj. Pored materijala za mnoge dokumentarne filmove JPF i velikog broja reportaža, realizovao je kao kompletan autor filmove koji su se odlikovali odličnom fotografijom i izvrsnim poznavanjem filmskog jezika. Pored ostalog *Simfoniju vode* (1931), nagrađenu na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma u Berlinu 1931. i *U carstvu snova i bajki* i *U fjordu Boke* (1932), oba nagrađena na istom festivalu u Berlinu 1932.

Od 1934. do 1954. **Josip Novak** je živeo i radio kao filmski stručnjak u Bugarskoj. Snimio je veći broj dokumentarnih i igranih filmova, a kao reditelj i snimatelj realizovao je dva igrana filma – *Strahil vojvoda* (1938) i *Oni su pobedili* (1939). Posle *Rezolucije Kominforma* (1948), kao Jugosloven koji nije prihvatio *Rezoluciju*, izbačen je sa posla i uhapšen, da bi se posle višegodišnjeg tamnovanja vratio u Jugoslaviju 1954. godine i snimio 19 dokumentarnih i četiri igrana filma.

U Beogradu su 1927. godine **Andreja Glišić** (1900-1976), vlasnik bioskopa *Siti*, i **Zarije Đokić** (1905-1944), suvlasnik bioskopa na Čukarici, osnovali filmsko preduzeće *Artistik film* koje je snimalo dokumentarne filmove i žurnale. Obojica su bili značajni producenti koji su okupili oko svog preduzeća veliki broj tadašnjih filmskih stručnjaka, a povremeno bi i sami snimali ili režirali neke od filmova koje su proizveli. *Artistik film* je u ulici Kralja Aleksandra 93 imao svoje pogone sa odličnom filmskom tehnikom, laboratorijom i studijom za ozvučavanje filmova sa uređajem za snimanje zvuka, koji je konstruisao stalni tonski snimatelj preduzeća **Žarko Grgurov** (1909-1986). Pored naručenih dokumentarnih filmova *Artistik* je po nalogu *Centralnog presbira* tokom tridesetih godina *vršio stalnu filmsku reportažu* značajnih zbivanja u zemlji, a neke od snimljenih sekvenci je kopirao i prodavao inostranim filmskim žurnalima. Od preko pedeset raznih filmskih reportaža i dokumentarnih filmova pomenuću samo neke: *Jugoslovenski potpuri* (1933) – film o koncertu Orkestra vojvođanskih studenata, koji je režirao **Mika Gabaj**, a snimio **Glišić**, zatim *Otvaranje mosta Kralja Aleksandra* (1934), *Otvaranje beogradskog sajma* (1938) itd. Najambiciozniji projekat bio je dugometražni dokumentarni film o zbivanjima u Prvom svetskom ratu *Golgota Srbije*, u režiji publiciste i književnika **Stanislava Krakova**, čija je realizacija otpočela 1929. pod prvobitnim naslovom *Za čast otadžbine* (takođe se navodi i kao *Požar na Balkanu*). Za potrebe filma, zbog nedostatka originalnog materijala, uz učešće *Jugoslovenske vojske* rekonstruisane su i snimljene scene povlačenja preko Albanije (1915/1916), koje su montažno spojene sa starim materijalom. Snimatelji su bili **Stevan Mišković** i **Andreja Glišić**. Svečana premijera prve verzije je održana 1. maja 1930. u bioskopu *Luksor* u Beogradu, ali ni autor ni producenti nisu bili zadovoljni, pa je film proširen novonabavljenim arhivskim materijalima iz inostranstva i ozvučen muzikom koju je napisao **Milenko Živković**. Nova verzija

*Kadar iz filma **Golgota Srbije***

filma pod naslovom *Golgota Srbije* prikazana je 1940, sa zakašnjenjem od nekoliko meseci, zbog problema koje je film imao sa cenzurom koja je film bila privremeno zabranila. Značajni su bili odlično realizovan dokumentarni film o biciklističkoj trci kroz Srbiju *Put džinova* (1939), kamera i režija **Mihailo Ivanjиков** i, posebno, *Priča jednog dana - nedovršena simfonija jednog grada* (1941), dokumentarni film o Beogradu od jutra do večeri, scenario i režija **Maks Kalmić** (1905-1941), snimio **Ivanjиков**, muzika **Alfred Pordes-Srećković** i **I. A. Simić**. Ovo je svakako bilo najbolje dokumentarno ostvarenje u Srbiji između dva rata. **Kalmić**, koji je polovinom tridesetih radio kao asistent režije u Parizu, režirao je samo nekoliko kratkih filmova - *Pioniri odbrane našeg neba* (1938) i *Dubrovnik* (1939), a kao Jevrejin streljan je od nemačkih okupatora jula 1941. **Ivanjиков**, **Đokić**, **Glišić** i **Grgurov** su snimili *Demonstracije u Beogradu 27. marta 1941.* i istog dana su materijal obradili i montirali (oko 60 metara), pa ga preko Soluna poslali *Foxu* i drugim filmskim novostima zapadnih zemalja. *Artistik* nije radio za vreme nemačke okupacije, a oktobra 1944, tokom borbi za oslobođenja Beograda, **Zarije Đokić** je nesrećno poginuo od eksplozije nemačke granate, koja je udarila u banderu pred ulazom u *Artistik film* u ulici Kralja Aleksandra 93. Pogoni *Artistika* su po oslobođenju Beograda mobilisani od strane *Filmske sekcije Vrhovnog štaba NOV i POJ*. Međutim, zbog nepažnje, u proleće 1945. došlo je do požara u kome

su izgoreli svi magacini *Artistika* sa celokupnim predratnim filmskim fondom, uključujući negative i kopije. Sačuvani su samo pojedini filmovi koji su se nalazili na nekom drugom mestu.

Filmski snimatelj i reditelj **Stevan Mišković** (1907-1970) završio je posle Prvog svetskog rata *Filmski politehnikum* u Minhenu, neko vreme radio za preduzeća *UFA* i *Pathé*, da bi zatim u Beogradu 1927. osnovao svoje preduzeće *Osvit film*, koje je imalo sopstvenu laboratoriju i ostalu potrebnu tehniku, a kasnije je preimenovano u *Mišković Film*, zatim u *Tempo film*. Počeo je realizaciju igranog filma *Era u Beogradu* (1928) koji nije završen. Snimio je veći broj dokumentarnih filmova i reportaža, pored ostalog, *Dolazak naših avijatičara iz Bombaja* (1927), *Cerska proslava*, *Proslava proboja Solunskog fronta u Beogradu* (1928) i druge. Istovremeno sa vođenjem sopstvene produkcije radio je kao snimatelj za više drugih preduzeća i ustanova. Početkom tridesetih godina bio je snimatelj *Higijenskog zavoda* u Skoplju, za koji je realizovao 1932. kao snimatelj i reditelj zdravstveno-prosvetni film *Malarija*, u kome je lekara igrao glumac **Svetolik Nikačević**. Polovinom tridesetih godina, sve do aprila 1941, povremeno je radio u Bugarskoj kao tonski snimatelj i snimatelj. Snimio je zvuk za igrani film *Pesma Balkana* (1934, režija **P. K. Stojčev**) i snimio je igrani film *Gramada* (1936, režija **A. Vazov**). Godine 1939. u produkciji *Mišković filma* sniman je film *Jugoslavija* za Svetsku izložbu u Njujorku, ali nema podataka da je završen. Za vreme nemačke okupacije (1941-1944) bio je aktivan u Beogradu: od 1943. je proizvodio filmski žurnal *Nova Srbija*, a iste godine je snimio i prvi srpski govorni film *Nevinost bez zaštite*, po scenariju i u režiji **Dragoljuba Aleksića**. Posle oslobođenju Beograda je mobilisan (sa laboratorijom) i radio je kao snimatelj *Filmske sekcije Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije*, a po završetka rata je snimio veći broj jugoslovenskih dokumentarnih i igranih filmova.

U Beogradu je juna 1929. godine osnovano akcionarsko društvo *Adrija-Nacional*, koje je u svome programu imalo proizvodnju domaćih filmova i nabavku i prikazivanje odabranih stranih filmova. Bilo je to najambicioznije domaće filmsko preduzeće, koje su osnovali **Ranko Jovanović** (1883-1966), lingvista i pravnik, koji je od 1926. radio u Londonu kao dramaturg i pomoćnik reditelja, i **Milutin Ignjačević** (1899-1949), novinar i filmski reditelj koji je počeo da se bavi filmom u Pragu 1920, nastavio u Minhenu, gde je 1923. snimio kratki igrani film *Per aspera ad astra*. Iz veoma pismeno sastavljenog programa bilo je jasno da su ovi osnivači obrazovani ljudi koji su film shvatali kao kulturnu misiju i umetničku delatnost. Odmah po osnivanju *Adrija-Nacional* je otpočela sa pripremama za snimanje svog prvog igranog filma. U Kosovskoj ulici 53 je zakupljena jedna sala i opremljena za filmski atelje, nabavljene su četiri kamere, a za vođenje tehničkih poslova je bio angažovan **Josip Novak**. Prvi igrani film *Adrija-Nacionala* bio je *Kroz buru i*

oganj, a autor originalnog *sižea* bila je **Darinka Jovanović** (1894-1987), književnica i novinar, supruga **Ranka Jovanovića** i sestra **Milutina Ignjačevića**. Filmska priča prikazuje život u okupiranoj Srbiji od povlačenja Srpske vojske 1915. do oslobođenja 1918. godine, oružani otpor ustanika komita i teror austrijskog okupatora. U sve to je upletena i ljubavna priča, da bi se film srećno završio posle proboja Solunskog fronta i povratka oslobodilaca. Konačni scenario su potpisali **Jovanović** i **Ignjačević**, koji su i zajednički režirali film. Glavne uloge u filmu su tumačili glumci amateri, koji su prethodno *vežbali filmsku glumu*: **Dimitrije Dimitrijević**, električar, **Koviljka Konstantinović** i **Anđelija Veselica**, studentkinje, i beogradski vajar **Stamenko Đurđević**. Uz njih u manjim ulogama bili su još neki amateri i nekoliko penzionisanih glumaca. Snimatelj filma je bio **Josip Novak**, a uz njega su učili zanat kasniji pioniri domaćeg filma **Mihajlo Popović** i **Milivoje Radović**. Snimanje je otpočelo februara 1930. u eksterijerima kod sela Kumodraž i ispod Avale. *Komanda grada Beograda* je stavila na raspolaganje neke pešadijske i artiljerijske jedinice, a enterijeri su snimljeni u ateljeu u Kosovskoj ulici. Film je obrađen, montiran i kopiran u pogonima *Adrija-Nacionala*, muziku za film je napisao **Lovro Matačić** (1899-1985), hrvatski kompozitor, koji je bio od 1926. do 1932. dirigent Beogradske opere. Premijera je održana u bioskopu *Adrija* na Terazijama, u jednoj sali restorana *Kleridž*, koju je *Adrija-Nacional* zakupila za svoj bioskop. Uspeh filma je bio veliki – prikazivan je neprekidno 33 dana na dnevnim predstavama u dvorani i uveče u bašti, održano je skoro 200 projekcija, što je u ono vreme bio rekord i za strane filmove. Tematika filma je bila veoma bliska gledaocima, a reklamna kampanja od samog početka snimanja je stalno skretala pažnju javnosti na novo domaće filmsko ostvarenje. Kritika je film dobro ocenila, da ponovo navedemo uvek doslednog **Boška Tokina**:

*... Režija filma došla je prvi put i u našoj zemlji u ruke stručnjaka i ljudi od prefinjenog ukusa. To se najbolje vidi iz činjenice što je u filmu izbegavan svaki površan i prazan efekat, a pažnja je obraćena na unutarnju duhovnu vrednost. U pogledu glumačkom instruktori su učinili pravo čudo stvorivši od običnih volontera mestimično savršene umetnike. (.../...) Do sada u filmskom svetu neobrađivan sadržaj i mnoge veoma originalne scene, samo doprinose potpunom uspehu filma **Kroz buru i oganj**, o kome se i najstroži, ali objektivni kritičari moraju povoljno izraziti i priznati mu ono što se ne da negirati: umetničku vrednost.⁴³*

Film je prikazivan sa uspehom u mnogim gradovima širom Jugoslavije, ali sa kopije, nažalost, izgubljene, tako da nemamo mogućnosti da na ekranu proverimo pozitivne ocene kritike. Na zboru akcionara *Adrija-Nacional Filma* održanom aprila 1931. bilo je još optimizma, obavešteni su da se film **Kroz buru i oganj** prikazuje po celoj zemlji sa uspehom, da je u promet pušteno deset uvezenih

43 *Nedeljnik Kritika*, Beograd,

umetničkih filmova za koje je *Adrija-Nacional* otkupila prava, ali da je bioskop *Adrija* poslovaao sa gubitkom, te zbog toga mora biti zatvoren. Na sledećem redovnom zboru akcionara održanom godinu dana kasnije (aprila 1932) podnet je negativan bilans i najavljena je likvidacija preduzeća. Ipak, grupa entuzijasta, na čijem je čelu bio **Milutin Ignjačević**, odlučila je da i u tako teškim uslovima učini poslednji pokušaj i da snimi novi igrani film. Po Ignjačevićevom scenariju snimljen je *...u spomen dvadesetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije...* film *Na kapiji orijenta*, koji je režirao **Ignjačević**, a snimio **Milivoje Radović**. Melodramska priča iz Skoplja uoči Prvog balkanskog rata o ljubavi Dejana, srpskog konzularnog činovnika i Merime, Zafir-agine ćerke, koja se završava tragično - neispunjenim željama i samoubistvom glavnog junaka. Glavne uloge su tumačili glumac amater **Vidosav Zdravković** i **Merima Zafirović**, izmišljeno ime prema ulozi, *...iza koga se krije jedna gospođica iz beogradskog društva...* tako da mi ne znamo pravo ime glavne glumice. Kopija filma nije sačuvana, pa naša saznanja crpemo samo iz sekundarnih izvora. Osim uvodnih kadrova snimljenih u Skoplju, eksterijeri su snimani u Beogradu, na starom Dorćolu, a enterijeri u studiju *Adrija-Nacionala*. Film je bio dug 1.300 metara, premijerno je prikazan za pozvane goste i novinare u bioskopu *Novaković* jula 1932, ali je kasnije prilikom redovnog prikazivanja privukao daleko manje gledalaca nego prethodni film *Adrija-Nacionala*. Nije to bilo samo zato što melodramska tema nije mogla da zainteresuje publiku u istoj meri kao ranija istorijska drama, već i zato što je polovinom 1932. godine zvučni film skoro potpuno ovladao beogradskim i jugoslovenskim bioskopima, tako da je daleko manji broj gledalaca bio voljan da gleda neme filmove. Pisanje štampe je bilo dobronamerno, pohvaljen je napor da se domaći film održi, ali to nije ništa pomoglo i finansijski krah *Adrija-Nacionala* bio je neminovan. **Ranko Jovanović** se vratio lingvistici i objavio je *Sistematski rečnik srpskohrvatskog jezika*, **Darinka Jovanović** je nastavila da piše i da objavljuje tekstove kao novinar, a **Milutin Ignjačević** se potpuno posvetio novinarstvu i izdavačkoj delatnosti. Surovom logikom tržišta, bez razumevanja države za iskrene umetničke težnje usamljenih pionira domaćeg filma, ovo ambiciozno zamišljeno preduzeće se ugasililo.

Filmski snimatelj i reditelj iz Beograda **Mihajlo Al. Popović** (1908-1990) je u filmu *Kroz buru i oganj* (1930) tumačio epizodnu ulogu austrijskog vojnika i zainteresovao se za rad na filmu, posebno za kameru, radeći uz snimatelja **Josipa Novaka**. Zatim je radio kao asistent iskusnijeg snimatelja **Miodraga-Mike Đorđevića**, da bi 1932. godine osnovao svoje filmsko preduzeće *MAP FILM*. Kupio je dve filmske kamere, kopirku i projektor, pa je pristupio realizaciji nemog igranog filma *Sa verom u Boga*, po sopstvenom scenariju. Sudbina srpskog naroda tokom Prvog svetskog rata prikazana je kroz dve paralelne priče: seljak Ivan i njegov najbolji drug Sirotan odlaze na front, Ivanova žena Smilja sa malim sinom i Siro-

Kadar iz filma Sa verom u Boga

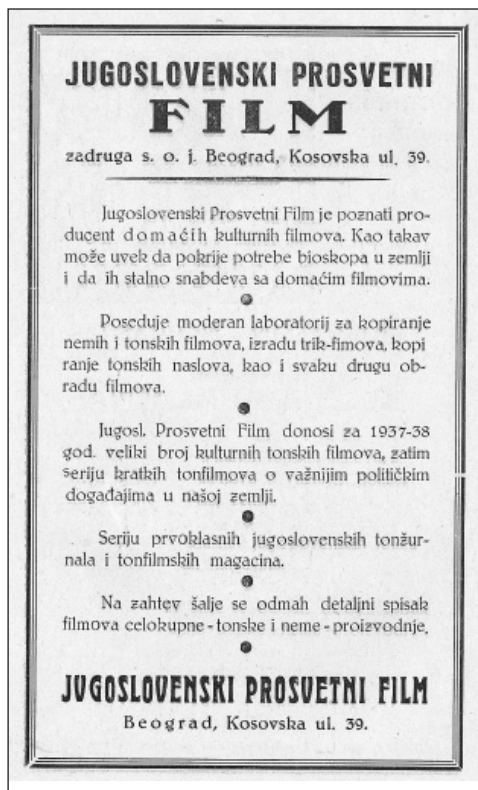
tanova devojka Bosiljka ostaju u selu. Okupatorski vojnici pokušavaju da siluju i tom prilikom ubijaju Smilju, a brigu o detetu preuzima njena prijateljica Bosiljka. Na frontu gine Sirotan, a Ivan je ranjen i ostaje bez ruke. Rat se završava, otac invalid se vraća u selo, sin ga ne prepoznaje i tek kada ga dovede do pomajke Bosiljke shvata ko je taj čovek bez ruke. Ivan i Bosiljka pokušavaju da zaborave svoje gubitke i zajedno nastavljaju život, nadajući se boljim vremenima. Film je odlično snimljen, pojedine scene su dramaturški dobro organizovane i režirane, a prizori bitaka i artiljerijskih dvoboja su snimljeni uz pomoć vojske i vojnih reflektora. Kopija filma je bila sačuvana u delovima, od kojih je *Jugoslovenska kinoteka* ponovo sklopila celinu u saradnji sa autorom. Pored toga što je režirao, **Mihajlo Popović** je i snimio delove filma, dok je drugi snimatelj bio **Milivoje Radović**. Uloge su tumačili glumica **Desa Janojlić** (1910-1979), amateri **Ljubiša Jungović**, **Biserka Milovanović**, **Gojko Božović** i drugi. Film je premijerno prikazan početkom 1933, bio je pozitivno ocenjen od kritike, ali kod gledalaca nije mogao da izdrži konkurenciju zvučnih filmova. *MAP FILM* je zbog dugova prestao sa radom, a **Mihajlo Popović** je nastavio da radi kao filmski snimatelj za druge proizvođače koji su se uprkos teškoćama ipak održali. Snimio je veliki broj filmova za *Artistik film*, *Novaković film*, a naročito za *Jugoslovenski prosvetni film*. Za vreme nemačke okupacije nije snimao, već se izdržavao kao fizički radnik, a posle 1944.

snimao je za *Filmsku sekciju Vrhovnog štaba NOV i POJ* završne borbe u Jugoslaviji, od Sremskog fronta do oslobođenja Zagreba, a zatim je snimio 37 dokumentarnih i igranih filmova savremene jugoslovenske kinematografije.

Ruski studio umetnosti u Beogradu, oko koga su se okupljali emigranti iz carske Rusije, otvorio je 1928. godine i svoj *Kinostudio*, koji je vodio **Mihail Nikolajevič Karakaš** (1887-1937), operiski solista u moskovskom *Boljšom teatru*. On je posle emigriranja u Italiju došao 1922. u Beograd i nastupao i režirao u Beogradskoj operi. Jedino poznato ostvarenje ovog studija bio je reklamni film *Zbog srećke*, dug 234 metra, koji je 1928. režirao **Karakaš** po narudžbini *Zagrebačke invalidske lutrije*. Od 1929. u kulturnim aktivnostima *Ruskog doma* u Beogradu učestvovao je i **Aleksandar Filipovič Čerepov** (1893-1946), reditelj i glumac, koji je radio u pozorištima u Kujbiševu i u Moskvi, gde je pohađao glumačku školu *MHATA* (*Moskovskog hudožestvenog akademskog teatra*). On je u Beogradu 1931. godine otvorio privatnu *Filmsku školu* (o kojoj će biti kasnije još reći) i sa učenicima je realizovao kao reditelj i producent 1932. srednjemetražni igrani film *Avanture doktora Gagića*, verovatno po sopstvenom scenariju. To je dosta konfuzna komična priča o svakodnevnom životu u Beogradu i snoviđenjima alkoholičara, koga na kraju izleči *doktor Gagić*. Glavnu žensku ulogu je tumačila ruska balerina, takođe emigrantkinja, **Olga Solovjeva** (1900-1975), koja je još 1919. igrala u ruskim filmovima koje su u Jalti snimali **Jermolov** i **Hanžonkov**, a uz nju i učenici škole **Ilija-Ika Konfino** (r. 1912), **Irena Žoldaš**, **Uranija Popović** (1915-1986) i drugi. Film je snimio **Mihailo Mihailović**, scenograf je bio slikar **Živorad Nastasijević** (1893-1966), a muziku je napisao kompozitor **Svetomir Nastasijević** (1902-1980). Od celine filma (oko 1.200 metara) sačuvano je samo 370 metara, a nema podataka o njegovom javnom prikazivanju. **Čerepov** je imao ideju da snimi seriju komičnih filmova *Nespretni Buki*, u kojoj bi glavni lik bio *Buki* koga je tumačio **Ika Konfino**. Snimljene su i sačuvane dve nemontirane epizode – *Buki na aerodromu* i *Buki na plaži* – dosta dobro režirane i snimljene groteske u stilu sličnih komedija **Mak Seneta (Mack Sennett)**⁴⁴, a **Čerepov** se vratio pozorištu i bio je reditelj u Banja Luci i Nišu, a posle 1944. je napustio Jugoslaviju i podaci o mestu i datumu njegove smrti nisu pouzdani.

Među dokumentima *Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije* pripremanim uoči donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* nalazi se u *Arhivu Jugoslavije* i predlog o osnivanju *Državnog privilegovanog društva za proizvodnju filmova*, koje bi po nalogu i za račun države snimalo propagandne, turističke i druge naručene filmove. Taj predlog nikada nije ostvaren, ali je 1930. godine osnovan u Beogradu *Jugoslovenski prosvetni film – Zadruga sa ograničenim jemstvom (Z.S.O.J.)*, koja je,

44 Autor ove knjige je od materijala ove dve epizode napravio 2001. godine rekonstruisani film *Nespretni Buki* u proizvodnji *Jugoslovenske kinoteke*.

videćemo kasnije, imala u odnosu na državu položaj *privilegovanog društva*. O osnivanju *Jugoslovenskog prosvetnog filma (JPF)* u *Jugoslovenskom filmskom almanahu* je napisano:

Konstatacijom, da naša država uopšte nije imala svoju filmsku propagandu u inostranstvu a tako isto i u samoj zemlji za međusobno upoznavanje, nekoliko javnih radnika iz Beograda i Zagreba osnovali su 1930 god. zadrugu „Jugoslovenski prosvetni film“ sa sedištem u Beogradu. Njeno delovanje upućeno je od početka u tom pravcu, naima da sistematskim radom sudeluje, saraduje i daje podstreka za stvaranje domaće filmske industrije...⁴⁵

Dokumentacija o osnivanju i početku rada *Jugoslovenskog prosvetnog filma* nije pronađena, a nije poznato ni koliki je bio početni kapital i ko ga je uložio. Članovi *upravnog* i *nadzornog odbora* su bili, pored ostalih, **Niko Bartulović**, književnik, **Stanislav Krakov**,

direktor *Vremena*, **Milan Marjanović**, šef *Centralnog presbiroa*, **dr Ivan Čok**, član *Upravnog odbora Državne filmske centrale*. Za *JPF* je nabavljena najsavremenija filmska tehnika i oprema – što se vidi po objavljenim fotografijama – a sedište *JPF* je bilo u istoj zgradi u kojoj je bila smeštena i *Državna filmska centrala* (ulica Miloša Velikog 6 u Beogradu), što očigledno govori da je iza *JPF* ipak stajala država. *JPF* je po broju i metraži proizvedenih filmova bio najveći domaći filmski proizvođač tokom tridesetih godina. U katalogu *Filmskog arhiva Jugoslovenske kinoteke* registrovana su 253 naslova filmova *JPF* proizvedenih između 1931. i 1941. godine – što nije sasvim siguran podatak. Doduše, sačuvani su i neki godišnji izveštaji *JPF*, ali su oni dosta nesigurni. Mnogi filmovi i filmovi montirani od prethodno snimljenih materijala se javljaju pod dva ili više naslova (u više verzija), dok su mnogi filmovi izgubljeni ili uništeni. Ipak, možemo računati da je *Jugoslovenski prosvetni film* snimio za deset godina oko 300 filmova prosečne dužine između 150 i 600 metara (formata 35mm). U svojim izveštajima i reklamnim prospektima *JPF* svoje filmove deli na nekoliko kategorija: I) *Dinastički filmovi* o životu kraljev-

⁴⁵ *Jugoslovenski filmski almanah*, Beograd, 1933, str. 90-92.

ske porodice i, posebno, o smrti i sahrani **kralja Aleksandra** posle atentata u Marselju. JPF je, očigledno po nalogu *Centralnog presbira*, bio zadužen da kamerom prati aktivnosti kraljevske porodice; II) *Nacionalni filmovi* posvećeni zbivanjima iz bliže i dalje prošlosti, naročito balkanskim i Prvom svetskom ratu; III) *Poučni filmovi i filmovi o lepotama Jugoslavije* – ovo je najbrojnija kategorija. Snimatelji JPF su zaista obišli sve delove zemlje od Ohrida do Triglava i od Jadrana do Vojvodine i ostavili su, dobrim delom sačuvanu, dragocenu filmsku dokumentaciju o poslednjoj deceniji *prve Jugoslavije*; IV) *Zabavni filmovi i aktualiteti* – u tu kategoriju spadaju filmski žurnali i dokumentarni filmovi o sportskim događajima i političkim zbivanjima. Nažalost, i pored dosta sačuvane dokumentacije i filmova kao izvorne građe, do danas niko nije ni pokušao da detaljnije obradi delatnost *Jugoslovenskog prosvetnog filma*, tog zaista neiscrpnog izvora za proučavanje naše nacionalne prošlosti. Teško je od blizu 300 naslova izdvojiti najtipičnije primere filmskih ostvarenja JPF, što ću ja ipak pokušati.

Od velikog broja *dinastičkih filmova* (oko 50) ja ću pomenuti samo nekoliko – *Život naših kraljevića na Bledu, Naši prinčevi na Jadranu* (1931, snimio **Mika Đorđević**), *Kralj i Kraljica u Zagrebu, Kraljica na tenis igralištu, Njegovo Veličanstvo Kralj sa porodicom na Bledu, Lov Nj. V. Kralja u Kamniškim alpima, Zimske vežbe kraljevića* (1932/1933), *Komemorativni film o životu i radu Blaženopočivšeg viteškog Kralja Aleksandra I* (1935, dugometražni dokumentarni film od arhivskog materijala), *Legenda Oplenca* (1936, zvučni, 1.400 metara) itd. *Poučni filmovi i filmovi o lepotama Jugoslavije* – *Sinjski alkari* (1932, snimio **Josip Novak**), *Kroz zemlju naših careva i kraljeva, Simfonija vode, U fjordu Boke Kotorske, U carstvu snova i bajki* (1932, za poslednja tri navedena **Novak** je dobio nagrade u Berlinu), *Jugoslavija, zemlja kontrasta* (1932, snimili **Novak, Đorđević** i **Anton-Harry Smeh**, dužina 2.010 metara, film uspešno prikazivan u Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Rumuniji, Čehoslovačkoj), *Pod jugoslovenskim nebom* (1934), film je realizovao kao reditelj i snimatelj **Miodrag-Mika Đorđević** i smatra se da je to jedan od najuspešnijih jugoslovenskih turističkih filmova snimljenih sredinom tridesetih godina; muziku za ovaj film je komponovao **Stanislav Binički** (1872-1942), zatim se ističe i serija od 24 filma od po 200 metara *Kroz našu zemlju* (1935) itd. Poseban uspeh su imali filmovi JPF *Filmski bal u Beogradu* (1932, scenario **Vojin Đorđević**, tekst **Vojislav Ilić-Mlađi**, režija **Vladeta Dragutinović**, snimili **Novak** i **Smeh**) i *Beograd, prestonica Jugoslavije* (1932, scenario i režija **Vojin Đorđević**, snimili **Novak** i **Smeh**). *Sportski filmovi* – *Svesokolski slet u Beogradu 1931, Utakmica za veslačko prvenstvo u Beogradu 1932 godine, Planica, Svečanost prenosa olimpijske baklje na Oplencu i u Beogradu* (1936) itd. Od *političkih reportaža* treba pomenuti *Sastanak Male antante, Zbor Jugoslovenske nacionalne stranke u Sarajevu* (1932), *Put Predsednika Vlade*

Milana Stojadinovića u Crnu Goru (1935) i sl. Od mnogih filmova o aktivnostima *Jugoslovenske vojske* navešću samo nekoliko – *Revi trupa na Banjici* (1931), *Manevri hidro-avijatički u Divuljama*, *Proslava pešadijskog puka Kraljeve garde*, *Ratna lađa „Dalmacija“* (1932), *Proslava ratnika južne Srbije u Skoplju* (1934). JPF je snimao i prikazivao svoje aktualitete (žurnale) – *Filmska nedelja*, *Beogradski žurnal* (1932), *Filmski magazin* (1935-1937), *Tonžurnal* (1936, poznat do broja VI), *Tonmagazin* (1936, poznat od broja VII, verovatno nastavak *Tonžurnala*). Filmovi i žurnali JPF su prikazivani skoro po svim bioskopima u *Kraljevini*, verovatno zato što se za njih nije plaćala najamnina. *Jugoslovenski prosvetni film* je početkom tridesetih godina imao u Beogradu i sopstveni *Narodni ton-bioskop* sa 500 sedišta, u kome su pored redovnih predstava održavane i posebne predstave za decu. JPF je takođe i uvezio filmove iz inostranstva, posebno iz Čehoslovačke i Poljske, sa kojima je imao ugovore o saradnji. *Jugoslovenski prosvetni film* je, u ime države, sarađivao i davao svoje predstavnike pri snimanju nekih inostranih filmova u našoj zemlji, kao, na primer, pri snimanju *Fantoma Durmitora*, *A život teče dalje*, *Princeza koralu* i drugih. Godine 1934. postojao je i projekat da se snimi 100% jugoslovenski zabavni (igrani) film *Nevesinjska puška*, u saradnji sa jednim stranim producentom, koji bi obezbedio učešće glumca **Ivana Možuhina**, ali do realizacije tog projekta nije došlo. Bez obzira na to što nije imao zvanični status *Državnog privilegovanog društva za proizvodnju filmova*, kao što je to bilo predlagano 1930, *Jugoslovenski prosvetni film* je očigledno imao poseban položaj u poluorganizovanoj nacionalnoj kinematografiji tridesetih godina, što je kao rezultat imalo veliki broj snimljenih filmova koji danas, za nas, bar oni koji su sačuvani, predstavljaju dragocene istorijske dokumente.

Početkom tridesetih godina u Beogradu je, pod okriljem *Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije*, osnovan *Zavod za spoljnu trgovinu*, sa ciljem da poboljša izvoz iz Jugoslavije i promoviše u inostranstvu domaću privredu kao celinu, a posebno industriju, poljoprivredu i turizam. Meseca septembra 1931. godine *Zavod* je bio inicijator osnivanja *Zadruga za privredni film*, sa zadatkom da organizuje snimanje i korišćenje filma radi ostvarivanja osnovnih ciljeva *Zavoda*. *Zadruga* je trebalo da okupi privredna preduzeća, državne ustanove i pojedince i da ih zainteresuje za ulaganje sredstava u snimanje filmova koji bi u zemlji i inostranstvu propagirali domaću industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju. U oglašuju koji je objavljen u *Filmskom godišnjaku 1938-39 Zadruga* se reklamira kao *...jedan od najjačih producenata u zemlji privrednih-vaspitnih-turističkih filmova...* itd. Tačan broj filmova koje je proizvela *Zadruga* od 1932. do 1941. nisam mogao da utvrdim jer se veoma retko pominju u izveštajima *Državne filmske centrale*, a cenzurna dokumentacija nije sačuvana. Na osnovu špica sačuvanih filmova i nekih sekundarnih izvora procenjujem da ih je od 1932. do 1941. bilo tridesetak, u rasponu

od kratkih žurnalskih storija do dugometražnih dokumentarnih filmova. Navešću neke od naslova: *Ovčarstvo*, *Konjogojstvo*, *Govedarstvo*, *Mlekarstvo* (sve 1934), *Rude i topioništvo* (1938). Starajući se da njeni filmovi zaista budu ...na međunarodnoj visini po režiji, fotografiji i tonu... *Zadruga* je angažovala tadašnje najbolje filmske stručnjake, na primer za filmove – *Jugoslavija, divna zemlja sunca i kontrasta* (1936, za račun agencije *Putnik* realizovao **Anton-Harry Smeh**), *Jugoslavija gradi svoje lokomotive*, *Motorni voz*, *Od australske ovce do jugoslavenskog štofa* (sve 1938, režija i kamera **Oktavijan Miletić**), *Izvori zdravlja* (1940, režija **Andreja Glišić**, snimio **Mihailo Ivanjиков**), *Jugoslavija zove* (1940, realizacija **Oktavijan Miletić**, muzika **Svetomir Nastasijević**) itd.

Od početka tridesetih godina intenzivnu filmsku aktivnost je razvio *Savez sokola Kraljevine Jugoslavije*, čiji je *Prosvetni odbor* imao sedište u Novom Sadu, ali se njegova delatnost odvijala u celoj zemlji. Koristili su kamere i projektore formata 16mm, iako su u nekim delovima zemlje imali i sopstvene bioskope i prikazivali filmove standardnog formata (35mm). Od 1931. godine su snimali žurnal *Sokolski život*, koji su prikazivali po svojim *župama* (tako im je bila podeljena organizacija), snimali su i prikazivali filmove o sletovima pojedinih župa po mnogim jugoslovenskim gradovima (Sombor, Zagreb, Sarajevo, Ljubljana itd), snimili su dokumentarni film *Novi Sad* (1932), *Letovanje na Paliću* (1933), *Izlet na Jadran* (1934) i slične filmove o životu sokolskih društava. Pored toga su za račun *Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije* snimljena i neki profesionalna ostvarenja formata 35mm – već pomenuti filmovi koje je realizovala zagrebačka *Škola narodnog zdravlja – Sokolsko taborovanje na Bledu* (1933, snimio **Aleksandar Gerasimov**) i *Oj letni, sivi sokole* (1934, režija **Kamilo Brössler**, snimili **Anatolij Bazarov** i **Aleksandar Gerasimov**). Za oba ova filma muziku je napisao sokolski aktivista kompozitor **Svetolik Pašćan** (1892-1971). Takođe treba pomenuti i film *Jugoslovensko sokolstvo na IX sletu bugarskih „Junaka“* u Sofiji 1939. godine (snimio **Stevan Mišković**). *Savez sokola Kraljevine Jugoslavije* je svakako organizacija koja je tokom decenije pred izbijanje Drugog svetskog rata dosledno koristila film kao sredstvo komunikacije sa svojim članstvom i širom javnošću.

Fotograf turističke agencije *Putnik* iz Beograda **Vladeta Limić** (1908-1983) sredinom tridesetih godina snimao je turističke i dokumentarne filmove na traci formata 16mm, od kojih neke u boji – bili su to verovatno prvi kolor filmovi snimljeni u Srbiji. Filmovi *Drina* i *Vašar u Virpazaru* snimljeni su 1938/1939 i bili su sastavni deo dužeg filma *Sa filmskom kamerom kroz Jugoslaviju*, koji je novembra 1939. prikazan na *Kolarčevom narodnom univerzitetu* u Beogradu. **Limić** je takođe snimio sačuvani film *Automobilske trke u Beogradu*, koje su održane početkom septembra 1941 – tačno u vreme izbijanja Drugog svetskog rata. **Vladeta Limić** je bio veliki majstor fotografije, tako da se njegovi filmovi odlikuju izuzet-

nom vizuelnom lepotom i smislom za kompoziciju kadrova. Slikar, publicista i beogradski nadrealista **Stevan Živadinović - Bor** (1908-1993), koji je objavio nekoliko tekstova o filmu (*Du cinéma, Danas, Politika*), sa američkom pijanistkinjom **Ester Džonson (Esther Johnson)** snimio je 1936. godine *Nadrealistički film o Beogradu* koji nije sačuvan.

Zanimljivo je da je prvi srednjemetražni govorni (zvučni) igrani film na srpskom jeziku snimljen u Njujorku. Beograđanka **Rahela Davidović-Melford** (poznata i kao **Raquel Davido**), pevačica, igračica i glumica, koja se udala za američkog filmskog producenta i reditelja **Frenka (Frank) Melforda** i tumačila epizodne uloge u nekoliko američkih filmova, nagovorila je muža da proizvede i režira jednočasovni muzički film *Ljubav i strast (Love and Passion)* u kome je tumačila glavnu ulogu. Film je snimljen u studiju u Nju Džerziju. Uz **Raquel Davido** su u filmu igrali pripadnici jugoslovenske kolonije u Njujorku, a svi su dijalozi bili na srpskohrvatskom jeziku.

Tokom tridesetih godina političari su u Srbiji često koristili i film kao propagandno sredstvo u svojim kampanjama. U tome se posebno isticao **Milan Stojadinović** (1888-1961), višegodišnji predsednik *Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ)* i predsednik *Vlade* (od 1935. do februara 1939). Njegove političke kampanje po *Jugoslaviji* pratile su filmske kamere i sačuvani su filmovi *Svečanosti u Zenici* (1935), *Govor Milana Stojadinovića u Petrogradu (Zrenjaninu)* (1938) i još neki filmski materijali. **Stojadinović** je bio i kinoamater, ali se njegovi filmovi nalaze u inostranstvu, gde je umro u emigraciji. **Miroljub Stošić**, fotograf iz Niša, koji je radio kao fotografski pomoćnik kod **Sotira Nedeljkovića**, preuzeo je od njega radnju sa originalnom filmskom kamerom *Limijer (Lumière)* iz 1896. godine (fabrički broj 335, najstarija filmska kamera na tlu jugoslovenskih zemalja, koja se čuva u *Jugoslovenskoj kinoteci* u Beogradu) i tom kamerom je povremeno snimao neke događaje u gradu, a oktobra 1944. oslobođenje Niša.

U Srbiji je bilo dosta kinoamatera koji su, tridesetih godina, koristili kamere formata 8mm, 9,5mm i 16mm, ali je taj materijal još uvek, uglavnom, u privatnom vlasništvu. **Vladeta Lukić** (1910-1978), značajni jugoslovenski filmski snimatelj, do Drugog svetskog rata je bio pasionirani kinoamater. Pored ostalog, 1939. godine je snimio igrani film *Ucena*, u kome su igrali glumci **Mirko Milisavljević** (1909-1988) i **Branka Belić** (r. 1914). Direktor *Prometne banke* u Beogradu **Dragomir Leko** (1898-1972), pored mnogih porodičnih snimao je i druge zanimljive filmove - *Eksploatacija šuma na Tari, Strugara u Beogradu* i slične. Beogradski industrijalac **Dragutin Gođevac**, fotoamater i kinoamater, pored porodičnih filmova snimio je *Otkrivanje spomenika Pobedniku na Kalemegdanu* i još neke zanimljive događaje. Princ **Tomislav Karađorđević**, drugi sin kralja **Aleksandra** (1928-2000) od polovine tridesetih godina kao dečak kino-

amater snimao je prizore iz porodičnog i društvenog života kako u *Jugoslaviji* do 1941. tako i kasnije u emigraciji.⁴⁶ Inženjer **Milan Maravić** snimio je na ulicama Beograda svojom kamerom formata 8mm 27. marta 1941. demonstracije protiv pristupanja *Kraljevine Jugoslavije* Trojnom paktu.

Beograd je svakako bio centar filmske proizvodnje u *Kraljevini Jugoslaviji*, posebno tokom tridesetih godina, posle donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova*. U Beogradu je realizovan najveći broj filmova domaće proizvodnje, tu je delovao i najsnažniji nacionalni proizvođač – *Jugoslovenski prosvetni film*, koji je jedno vreme zbog svog posebnog položaja, blizine dvora i državnih organa koji su naručivali filmove, godišnje realizovao više filmova, računajući i broj naslova i metražu, negoli svi ostali domaći filmski proizvođači uključujući i one koji su delovali u Srbiji.

Kadar iz filma Priča jednog dana

46 On je sve svoje sačuvane filmove poklonio *Jugoslovenskoj kinoteci* u Beogradu.

VOJVODINA

Bioskopska mreža u Vojvodini, kao što smo već videli, srazmerno je bila najrazvijenija u odnosu na druge delove *Kraljevine Jugoslavije*. Godine 1928, prema pisanju *Filmskog almanaha za 1929*, od 341 stalnog bioskopa u zemlji, najveći broj – 90 – radio je u Vojvodini (u užoj Srbiji bilo ih je tada samo 81). Iako su to bili pretežno seoski bioskopi koji su radili jednom ili dva puta nedeljno, film je u Vojvodini bio najomiljenija zabava i gradskog i seoskog stanovništva. I pored toga, u periodu koji razmatramo, bilo je na tlu Vojvodine svega nekoliko pionira domaće filmske proizvodnje. Vojvodinu sam posebno izdvojio zbog kontinuiteta u oblasti filmske proizvodnje jer su dvojica od tri pionira filma u Vojvodini – **Ernest Bošnjak** i **Aleksandar Lifka**, koji su delatnost započeli pre izbijanja Prvog svetskog rata, svoju aktivnost nastavili i posle 1918. godine – treći, **Vladimir Tović**, izgubio je život u ratu 1917. godine.

Ernest Bošnjak (1878-1963) iz Sombora najstariji je vojvođanski pionir filma. On je još 1906. sa **Karoljom Cviršićem** otvorio u rodnom gradu bioskop *Arena*, a od 1909. je počeo da snima filmove, isprva dokumentarne i reportaže, a zatim i igrane. Godine 1914. nameravao je da podigne filmski studio, prvo u Somboru, a zatim u Novom Sadu, ali ga je u tome sprečilo izbijanje rata. I posle Prvog svetskog rata on nastavlja da se bavi filmom sa velikim ambicijama. Prvo je 1919. godine snimio dokumentarni film *Šini tobogan* ili *Vašarište u Somboru* od koga je sačuvano 138 metara filma. **Bošnjak** zatim 1923. osniva u Somboru svoje preduzeće *BOER FILM*, dovodi iz Budimpešte i angažuje reditelja **Belu Fabijana** (takođe zabeležen i kao **Mihajlo Fabijan**) i snimatelja **Vilhelma Rendelštajna** (**Wilhelm Rendelstein**) i otpočinje pripreme za snimanje igranog filma. **Bošnjak** raspisuje konkurs za filmske glumce, vrši probna snimanja i javno prikazuje u svome bioskopu *Probne snimke Prve jugoslavenske tvornice filmova* (1923), koje je on režirao sa **Fabijanom**, a snimio sa **Rendelštajnom** (snimci su sačuvani). Gledaoci su glasali kako bi izabrali glumce, a pobedila je **Irena Novak**, kasnije Bošnjakova supruga. Snimili su iste godine i prvi igrani film *Laži mene radi*, po scenariju koji je napisao **Bela Fabijan**, režirali su ga **Bošnjak** i **Fabijan**, a snimili **Bošnjak** i **Rendelštajn**. Priča je jednostavna: nesrećno udatu lepu i mladu ženu, sa kojom ima i decu, zlostavlja i napušta muž pijanica. Ženu uzima u zaštitu jedan mlad čovek, koji se ubrzo zaljubljuje u nju i između njih se rađa obostrana ljubav. Ženu je tumačila **Irena Novak-Bošnjak**, muža **Laslo-Lacika Frid**, a mladog čoveka **Tibor Zigmund**. Film nije sačuvan, a pored prikazivanja u Somboru 1924, film je, navodno, prikazan i 1925. u Beču pod naslovom *Die Lüge meiner Wiege*. Sledeći igrani film *BOER FILMA* bio je *Moja draga kolevka*, koji je navodno ostao nedovršen i koji je realizovala ista ekipa kao

*Kadar iz filma **Probni snimci***

i prethodni. Uloge su tumačili **Aleksandar-Aca Stanković**, **Tibor Zigmond** i **Irena Bošnjak**. Sačuvan je deo filma (91 metar) bez naslova, ali po sadržaju sačuvane scene – pijani muž maltretira ženu, žena umire, a decu usvaja bogata porodica – a i zbog reči *kolevka*, odnosno na nemačkom *Wiege*, možda su to dva dela istog filma. Sledeće godine **BOER FILM** je snimio film *Faun*, u kome su igrali **Irena Bošnjak**, **Stevica Radičević** i **Imre Nađ (Nagy)**, ali je poznat samo jedan kadar iz tog filma i nekoliko fotografija. Navodno je taj film realizovan u saradnji sa preduzećem *Vita Film* iz Beča, kao i sledeći igrani film *Doktor Orlov* (1925), za koji nije ni sigurno da je snimljen. Posle toga **BOER FILM** nije više snimao igrane filmove. Godine 1925. **Bošnjak** je realizovao kratki animirani reklamni film *Ovde traži pa ćeš naći milion* – jednostavnu animaciju isečaka (kolaža) realizovanu tehnikom sličica po sličica: daždvenjak, koji po planu Sombora šeta ulicama i pokazuje radnje u kojima se pri kupovini robe dobija srećka koja bi mogla da dobije na lutriji milion. Posle 1926. godine **Ernest Bošnjak** je likvidirao **BOER FILM** i rasprodao svoju filmsku tehniku, osim kamere, ali je i kasnije snimio više značajnih dokumentarnih filmova koji su delimično sačuvani: *Javni čas sokolske omladine, vojske i sokola održan u Somboru* (1930), *Fudbalska utakmica* (1930), *Skautske vežbe u Somboru* (oko 1930) i *Procesija somborske Rimokatoličke župe o Tjelovu* 1932. Od 1927. do Drugog svetskog rata **Bošnjak** je bio vlasnik više štamparija, izdavao je i uređivao mnoge

Aleksandar Lifka

listove, među kojima i časopis *Sport i film* (*Sport es mozi*) 1929-1930, u kome je objavio veći broj tekstova o filmu.

Drugi značajni vojvođanski pionir filma je bio **Aleksandar Lifka** (1880-1952), isprva putujući prikazivač, koji je od 1911. godine bio stalno nastanjen u Subotici, gde je otvorio svoj *Lifka bioskop* i intenzivno snimao dokumentarne filmove o životu u gradu i okolini, a posle Prvog svetskog rata je postao zastupnik nemačke firme AEG. Osnovao je 1921. deoničarsko preduzeće *ORIENT FILM D.D. – trgovina za proizvodnju, nabavljanje i posuđivanje filmova, aparata za instaliranje kina, mašinske i tehničke robe*, pustio je deonice u prodaju, ali nije poznato koliko je akcionara okupio. Međutim, njegovo interesovanje za film je postepeno opadalo. Samo je povremeno sni-

mao lokalne dokumentarne filmove, od kojih su neki sačuvani, delimično ili u celini – *Crkvena litija o Brašančevu u Subotici*, snimljen 2. juna 1926. na dan praznika *Tjelovo*, kada se slavi *Tijelo Hristovo – hleb* koji se mesi od brašna, te otuda naziv praznika *Brašanjevo*, zatim filmovi *Dvadesetpetogodišnji jubilej Bačke u Subotici* (1926) i *Proslava u Subotici povodom novog naziva države (Jugoslavije) na dan 13 oktobra 1929*. Nije poznato da je posle toga još nešto snimao, ili se samo bavio prodajom elektrotehničkog materijala.

Danilo Jakšić (1885-1960), fotograf i filmski snimatelj, živio je u Starom Bečeju, gde je od 1911. godine imao fotografsku radnju. Godine 1925. je nabavio filmsku kameru i osnovao preduzeće za proizvodnju filmova *Titan film*, koje je do 1932. delovalo u Starom Bečeju, a zatim u Novom Sadu. Počeo je sa proizvodnjom *Titan-film žurnala* koji je pratio zanimljiva zbivanja u raznim delovima zemlje, da bi zatim realizovao i veći broj dokumentarnih filmova i reportaža. Najvažnija su mu ostvarenja *Poplave kod Apatina*, *Industrijska izložba u Subotici*, *Izložba u Palanci*, *Industrijska izložba u Osijeku* (sve 1926 - ?), *Svadba jednog bečeskog trgovca* (1926), *Sokolski slet u Bečkereku* (1932). Sačuvan je samo manji deo filmova koje je **Jakšić** snimio. Po svemu sudeći, i dokumentarni filmovi koje sam naveo, kao i *Titan-film žurnal* bili su najvećim delom finansirani od strane naručilaca, čiji su proizvodi izlagani i snimani na izložbama i sajmovima. **Don Rekvenji (Rekvenyi)** iz Novog Vrbasa, koji je studirao film u Budimpešti i Beču i, navodno, u Nemačkoj režirao više kratkih filmskih komedija (podatke o tome nigde nisam našao), radio je jedno vreme kao snimatelj preduzeća *Titan-film*, a

zatim i u predstavništvu nemačkog preduzeća *UFA* u Beogradu. Po narudžbini *Društva za promet stranaca i turista „Goč“* iz Vrnjačke Banje avgusta 1928. je snimio film *Vrnjačka banja*, u kome su pored Banje bili prikazani i Kruševac, Lazarica, Trstenik, Ljubostinja i planina Goč. Nema podataka da li je to realizovano u produkciji *Titan-filma*, niti da li je i gde ovaj film prikazan.⁴⁷

Šef *Saobraćajnog odeljenja policije* u Novom Sadu, inače kinoamater, **Rodoljub Malenčić** (1903-1959) snimio je 1929. kamerom formata 16mm igrani film *Hepi end* u trajanju od oko 20 minuta. Glavni junak filma *Malon Rod* uspeva da osujeti krađu patenta jedne firme. Pored ostalog, u filmu je snimljena i jurnjava automobilom za prestupnicima koji beže. Uloge su tumačili **Rodoljub Malenčić**, **Petar Malenčić**, **Marija Mihajlović** i **N. Ječinac**. Film je, navodno, snimljen za opkladu, a prikazan je u *Aero klubu* u Novom Sadu oktobra 1929. godine. Pored toga **Malenčić** je snimao i *Rodac žurnale* u kojima su bile storije *Gostovanje cir-kusa „Kludski“ u Novom Sadu* (1929), *Doček Predsednika Vlade u Novom Sadu*, *Sokolski slet*, *Slava Prvog vazduhoplovnog puka* i *Život u Fruškoj Gori*, ali se ne zna kada su ove storije snimljene.

Kinoamater iz Novog Sada **Lazar Velicki** (negde je u štampi pogrešno naveden i kao **Vanicki**) posedovao je kameru *Eumig* formata 8mm, a zatim i kameru 16mm, kojima je od 1938. do 1945. snimio mnoge značajne događaje, a njegovi su filmovi delimično sačuvani. To su *Proslava Cerske bitke*, *Proslava 550-te godišnjice Kosovskog boja*, *Aeromiting u Novom Sadu* (1939), *Vatrogasne vežbe*, *Poplave u Novom Sadu* (1940), *Ulazak Nemaca u Petrovaradin* (1941).

Nepoznati snimatelji kinoamateri *Društva „Fruška Gora“* iz Novog Sada su 1938. godine snimili film *Splavom i kajakom niz Drinu*, koji je prikazivan 1939. Ne treba zaboraviti da je sedište *Prosvetnog odbora Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije* bilo u Novom Sadu, tako da se i filmovi *Prosvetnog odbora* mogu ubrojati i u vojvođansku kinoamatersku delatnost.

47 Podaci prema pisanju *Banjskih novosti*, Vrnjačka banja, 1928, br. 17 i 18.

SLOVENIJA

Srazmerno malobrojni domaći pioniri filma u Sloveniji između Prvog i Drugog svetskog rata velikim delom su prethodno bili fotografi ili kinoamateri, od kojih su se neki kasnije profesionalizovali. Svega nekoliko njih je steklo osnovno filmsko iskustvo u reproduktivnoj kinematografiji, kao vlasnici bioskopa. Samo su se neki već kao mladi ljudi opredelili za film, izučili filmski zanat kod nekog iskusnijeg ili su se čak školovali za tu delatnost. Svima je bila zajednička ljubav prema novom mediju, želja da filmskom kamerom snimaju ljude, predele, događaje, život u Sloveniji i bez obzira na status amatera ili profesionalca, njihovi napori su bili plemeniti. Oni predstavljaju značajan deo slovenačkog kulturnog nasleđa, a njihova ostvarenja doprinose našim saznanjima o filmskoj prošlosti Slovenije.

Ljubljanski fotograf **Veličan Bešter** (1891-1938) osnovao je 1922. *Prvu slovenačku fabriku filmova (Prvo slovensko filmsko tovarno) Slovenija film* i snimio je veći broj dokumentarnih, reklamnih i animiranih filmova, od kojih su najznačajniji *Smučarsko takmičenje za prvenstvo Jugoslavije u Planici kod Rateča (Smučarska tekma za prvenstvo Jugoslavije v Planici pri Ratečah, 1922)*, *Kralj Aleksandar na Bledu (1922)*, *Sahrana judenburških žrtava (Prekop judenburških žrtav, 1923)* – prenos posmrtnih ostataka slovenačkih vojnika streljanih od strane austrijskih vojnih vlasti posle pobune 41. bataljona 17. slovenačkog pešadijskog puka u Judenburgu maja 1918. **Bešteru** se takođe pripisuju filmovi *Smučarska takmičenja u Planici (Smuške tekme v Planici, 1927)* i *Panorama Kranja* (oko 1930). Kasnije je nastavio da se bavi fotografskom delatnošću i nisu zabeležena neka njegova filmska ostvarenja.

Najznačajniji pionir filma u Sloveniji tokom perioda koji razmatramo bio je **Metod Badjura** (1896-1978). On je apsolvirao grafičku umetnost u Lajpcigu, gde se zainteresovao za film, počeo je da snima kao kinoamater, da bi 1926. osnovao u Ljubljani preduzeće *Sava film* i postao najproduktivniji slovenački filmski profesionalac u međuratnom razdoblju. Do 1941. godine proizveo je, snimio i režirao 31 dokumentarni film i dva žurnala, a kao producent i snimatelj proizveo je i jedan celovečernji igrani film – *Triglavske strmine* (1932). Njegov najneposredniji saradnik (montažer) pri realizaciji filmova bila je njegova supruga **Milka Badjura** (1902-1992). **Badjurini** dokumentarni filmovi se odlikuju odličnom filmskom fotografijom, sigurnom kompozicijom kadrova i neposrednim filmskim jezikom kojim se obraća gledaocu. Navešćemo samo neke od njih: *Put na Triglav* (1926), *Smučarska takmičenja za državno prvenstvo (Smučarske tekme za državno prvenstvo, 1927)*, *Rateče – narodne nošnje* (1929), *Trbovlje – rudari* (1930), *Kozoro-*

Metod Badjura

gi (1932), *Triglav u zimu (Triglav pozimi, 1932)*, *Bloški smučari* (1932), *Pohorje* (1940). *Sava-žurnal* je od 1926. izlazio povremeno i prikazivao je razne zanimljive događaje (*Nogometna utakmica za Kraljev pehar/Nogometna tekma za Kraljev pokal, Revija narodnih nošnji na Pokrajinskoj izložbi u Ljubljani/Revija narodnih noš na Pokrajinski razstavi v Ljubljani, Motociklistične trke* itd). Jedan deo *Sava-žurnala* snimljen je 1934. u Crnoj Gori i Makedoniji.

Drugi po redu slovenački celovečernji igrani film *Triglavske strmine* realizovan je 1932. u proizvodnji *Sava filma* kao nemi film, uz pokušaj da se naknadno ozvuči.⁴⁸ Film je po scenariju **Janeza Jalena** režirao **Ferdo Delak** (1905-1968), pozorišni reditelj, publicista i prevodilac, koji je pozorišnu umetnost studirao u Parizu, Berlinu i Beču. Snimili su ga **Metod Badjura** i **Stanko Tominšek** (scene penjanja uz stene), a montirala ga je **Milka Badjura**. Na seoskoj zabavi (veselici) grupa mladih je odlučila da se ispne na Triglav i kamera prati taj njihov poduhvat. U ovom ostvarenju sadržaj – mala seoska ljubavna priča – u stvari je konstruisan da bi se prikazale lepote planinskih pejzaža i veština planinara sposobnih da savladaju i vertikalne stene Triglava. Uloge su tumačili **Miha Potočnik**, **Jože Kunstler**, **Milka Badjura**, **Jože Čop**, glumac **Anton-Danilo Cerar** (1859-1947) i drugi. Premijera filma je odr-

⁴⁸ Reditelj **Delak** je pokušao da 1933. u Beču nađe mogućnost da film ozvuči, ali je to obavljeno tek 1963. godine, na inicijativu Planinarskog saveza Slovenije.

Kadar iz filma Triglavске strmine

žana 2. decembra 1932, u Ljubljani, prikazivan je uspešno širom Slovenije, zatim u Beogradu, Beču, našim iseljenicima u SAD (Cleveland) itd. Najveći deo Badjurinih filmova je sačuvan, a **Metod Badjura** je nastavio da se aktivno bavi filmom i posle 1945. u savremenoj jugoslovenskoj kinematografiji.

Fotograf **Josip Pogačnik** registrovao je u Ljubljani 1927. radionicu za izradu filmova, ali nema podataka o filmovima koje je on snimio. Možda su to neki od neidentifikovanih filmskih materijala koji se čuvaju u Arhivu Republike Slovenije.

U Sloveniji su tradicije fotoamaterizma bile jake, a među slovenačkim fotoamaterima mnogi su se prihvatili i filmske kamere (formata 9,5mm, 16mm, 35mm). Neki od njih su i dalje ostali amateri, dok su drugi, sa većim ambicijama, ubrzo prerasli u profesionalce. Najstarije zabeležene amaterske kadrove u Sloveniji snimio je 1921. **Ivan Zalaznik**, restorater iz Ljubljane: *Ljubljana - tezge na tržnici* (*Ljubljana - stojnice na trgu*) i *Prvi velesajam u Ljubljani*, zatim - kasnije - *Ljubljana zimi* (*Ljubljana pozimi*, 1937) i *Ulazak partizana u Ljubljano* (*Prihod partizanov v Ljubljano*, 1945). Muzičar i fotoamater **Janko Ravnik** (1891-1982), koji je završio 1915. konzervatorijum u Pragu, aktivno se bavio planinarstvom kao član ljubljanskog društva *Skala*. U tom društvu je vodio fotografski odsek. Nabavio je filmsku kameru 35mm i počeo da snima. Prvi njegov film je bio *Otkrivanje spomenika Napoleonu i Napoleonovoj Iliriji* (*Odkritje spomenika Napoleonu*

in *Napoleonovi Iliriji*), snimljen 1929, a zatim je snimio još neke, među kojima i *Kajak klub* (1932). **Janko Ravnik** je bio jedan od inicijatora snimanja, reditelj, snimatelj i montažer prvog slovenačkog celovečernjeg igranog filma *U kraljevstvu zlatoroga (V kraljestvu zlatoroga)*, snimanog tokom tri godine (1929-1931) u proizvodnji društva *Skala*, po scenariju **Juša Kozaka**. Ovaj crno/beli nemi film dug 2.100 metara prikazuje grupu planinara i njihov uspon na Triglav. Igrana struktura filma je protkana impresivnim kadrovima lepote slovenačkih planina – pejzaža i prirode, alpinističke hrabrosti i veštine, i ambijenata Ljubljane, Kranja, Jesenica i Kranjske gore. Premijera filma je bila 29. avgusta 1931. u dvorani bioskopa *Union* u Ljubljani, čiji je vlasnik **Milan Kham** bio sekretar planinarskog društva *Skala* i jedan od organizatora snimanja. **Kham** je kasnije, 1939, osnovao sopstveno preduzeće za proizvodnju filmova *Emona film*. Film *U kraljevstvu zlatoroga* je imao veliki uspeh u Sloveniji, a prikazivan je i u SAD, u gradovima u kojima su postojala udruženja slovenačkih iseljenika. **Janko Ravnik** je kasnije nabavio savremeniju kameru i snimio filmove *S kajakom po Savi* (1936), zatim *Cerkniško jezero*, *Rudnik Trbovlje*, *Cementarnu Trbovlje* i druge.

Profesor, foto i kinoamater iz Ljubljane **Ivan Noč** snimio je svojom 16mm kamerom veći broj filmova, među kojima *Gregoričev foto-izlet u Belu krajinu (Gregoričev foto-izlet v Belo krajino, 1933)*, *Ljubljana iz vazduha (Ljubljana iz zraka, 1934)*, *Poplava na Barju* (1934; Ljubljansko Barje je velika plodna kotlina jugozapadno od Ljubljane) i još neke. **Janko Pogačnik**, ljubljanski fotograf i kinoamater, snimao je svojom kamerom formata 16mm amaterske filmove o radničkom pokretu, na primer *Zbor slovenačkog radništva (Tabor slovenskega delavstva, 1939)*. Rudarski inženjer i direktor rudnika **Franc Červinka** snimio je kamerom 16mm filmove *Rudnik mrkog uglja Šentjanž na Dolenjskem* (1937) i *Krmelj* (1941). Posebno mesto među slovenačkim kinoamaterima zauzima **Božidar Jakac** (1899-1988), slikar i grafičar, koji se u mladosti zainteresovao za fotografiju i film. Prvo je amaterskom kamerom *Pathé Baby* formata 9,5mm od 1925. snimao po Jugoslaviji, Italiji, Tunisu i Maroku. Kasnije, tokom boravka u SAD od 1929. do 1931, kamerom *Kodak 16mm* je snimio niz dokumentarnih i putopisnih filmova – *New York, Washington D.C., Cleveland – Ohio: dom 30.000 Slovencev* i druge. Po povratku u Jugoslaviju nastavio je da snima – *Izlet u dolinu Krke*, *Prolećna moda 1933*, *Narodne nošnje*, *Železarna Jesenice* i mnoge druge. Kao učesnik *Narodnooslobodilačke borbe*, od 1943. je snimio značajne filmske materijale. Njegov filmski opus je skoro u potpunosti sačuvan.⁴⁹

Mario Foerster (1907-1975) iz Ljubljane je prvi slovenački reditelj, scenarista i snimatelj koji je studirao film u inostranstvu. Tri godine je proveo u Filmskoj školi berlinskog preduzeća *UFA*. Filmsku karijeru je otpočeo 1927. glumeći po-

49 Čuva se u Arhivu Republike Slovenije.

Anton-Harry Smeh

licijskog agenta u nedovršenom zagrebačkom igranom filmu *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar* reditelja **Franje Ledića** (u kome je naslovnu ulogu tumačio **Anton-Harry Smeh**, prvi slovenački profesionalni filmski snimatelj). **Foerster** je od 1937. režirao a najvećim delom i snimio više slovenačkih dokumentarnih filmova: *Za kamenim stolom (Pri kamniti mizi)* 1937 – nemi film snimljen povodom 180-godišnjice rođenja Valentina Vodnika, *Omladinski dani (Mladinski dnevi)* 1938 – zvučnu reportažu dugu 900 metara o manifestaciji *Prosvetnog saveza* u Ljubljani, a 1940. za *Emona film Otvaranje groblja Žale u Ljubljani (Otvoritev Žal v Ljubljani)* i reklamni kratki igrani film *Jugoslovenska knjižara (Jugoslovanska knjigarna)*. Za isto preduzeće je 1941. snimio film

o rodnom mestu France Prešerna *O, Vrba!*, ali je rad na tome filmu prekinuo rat, te je konačno završen 1945.⁵⁰ Saradnik pri realizaciji **Foersterovih** filmova je bio i slovenački pionir filma **Rudi Omota**, filmski tehničar, tonski snimatelj i snimatelj. On je uoči Drugog svetskog rata za preduzeće *Emona film* konstruisao uređaj za snimanje zvuka, a snimio je ili ozvučio filmove *Za kamenim stolom*, *Velika železnička nesreća kod Ozlja*, *Poplave na Jezerskom* i još neke. Posle 1945. bio je tehnički rukovodilac proizvodnje filmova u *Direkciji za Sloveniju Filmskog preduzeća DFJ/FNRJ* i kasnije *Triglav filma*. Vlasnik kinematografa **Janko Balantič** iz Kranja uoči Drugog svetskog rata snimio je kamerom 35mm kratke filmove *Kranjski aeroklub*, *Otvaranje železničke stanice Otoče-Brezje (Otvoritev železniške postaje Otoče-Brezje)*, *Tombola u Kranju*, *Planica*, a kamerom 9,5mm *Ulazak nemačke vojske u Sevnicu*. Prvi slovenački profesionalni filmski snimatelj **Anton-Harry Smeh** (1898-1953), ranije pomenut i kao glumac, od 1924. snima reportaže za *Pathé Journal*, a zatim reportaže i kratke filmove za nemačko preduzeće *Stella-Film*. Od 1931. do 1941. radi kao snimatelj *Jugoslovenskog prosvetnog filma* iz Beograda i zagrebačkog *Svetlotona*. Za ova preduzeća je snimio veliki broj dokumentarnih filmova i reportaža širom *Kraljevine Jugoslavije*, pored ostalog i u Sloveniji. Sa **Mihailom Ivanjиковom** 1941. bio je snimatelj nedovršenog igranog filma *Ljubica i Janja* u režiji **Miodraga-Mike Đorđevića**. Za vreme Drugog svetskog rata radio je za *Emona film*, a zatim 1944/1945. snimao na Sremskom frontu za *Filmsku*

⁵⁰ Film je završila *Direkcija za NR Sloveniju Filmskog preduzeća DFJ* i u *Filmografiji jugoslovenskog filma* se vodi kao šesti jugoslovenski, odnosno prvi slovenački film savremenog perioda.

sekciju NOV i POJ. Od 1945. do kraja života radio je u *Triglav filmu* i snimio 16 dokumentarnih filmova.

Slovenački pisac, dramaturg i reditelj **Bratko Kreft**, koji je završio slavistiku i od 1930. radio u *Slovenskom narodnom gledališću* u Ljubljani, režirao je po sopstvenom scenariju kratki igrani film *Miss Thalie* (ili *Lepotno tekmovanje za Miss Thalie*), koji je 1930. proizvelo preduzeće *Sava film*, a snimio **Metod Badjura** i u kome je igrala slovenačka glumica **Sava Severjeva (Sever)**. Tokom tridesetih godina **Kreft** je uređivao časopis *Književnost*, u kome je objavio više tekstova o problemima filma.

Veliki deo materijala koji su snimili slovenački pioniri filma je sačuvan⁵¹, nalazi se uglavnom u Arhivu Republike Slovenije i predstavlja dragoceni istorijski izvor za proučavanje prošlosti Slovenije.

BOSNA I HERCEGOVINA

Nije poznato da li je neki domaći (sarajevski) pionir filma – možda **Antun Valić** – snimio 1920. godine reportažu *Prenos kostiju vidovdanskih heroja Gavrila Principa i drugova iz Terezina*. Film je snimljen po narudžbini Odbora za prenos kostiju, a prikazivan je od 4. do 6. oktobra 1920. u kinu *Imperijal* u Sarajevu, što opravdava pretpostavku da se ovo snimanje veže za **Valića**. Inače, **Antun Valić** (1893-1977) je približno u to vreme prešao da živi u Zagrebu, gde je radio kao kinooperater i kinomehaničar, a u srednjemetražnom filmu *Radium – izvor života* (1944, režija **Oktavijan Miletić**) tumačio je jednu od uloga. Za svoju seriju filmova koji su reklamirali svoj sistem snimanja zvučnog filma, *Fox Movieton* je u Sarajevu 1929. godine snimio kratki film *Bosanska svadba u begovoj kući*. U istu svrhu je *Hearst Metrotone Journal* snimio krajem 1929. tonski žurnal *Staro Sarajevo* u kome radnice tkaju ćilimove i pevaju *Kolika je Javorina planina*. O tome je zagrebačka štampa napisala ...*da je to prva naša riječ sa filmskog platna*.⁵²

Između Prvog i Drugog svetskog rata u Bosni i Hercegovini delovao je samo jedan filmski profesionalac, pionir domaćeg filma – bio je to fotograf **Nikola Drakulić** (1911-1987), o kome zasad ne znamo mnogo. Zanat je izučio u očevoju fotografskoj radnji u Foči, da bi kasnije (oko 1930. godine) otvorio u Sarajevu sopstvenu fotografsku radnju. Polovinom tridesetih godina je nabavio filmsku kameru (sudeći na osnovu fotografija tada modernu kameru francuske proizvodnje *Debrrie model Parvo L*) i počeo da snima filmove. Njegova delatnost nije detalj-

51 Preciznu *Filmografiju 1905-1945* sačuvane filmske građe je objavila **Lilijana Nedić** u knjizi *V kraljestvu filma* grupe autora (vidi Osnovnu bibliografiju na kraju ove knjige).

52 *Novosti*, Zagreb, 19.01.1930.

no proučena, te o njegovim dokumentarnim filmovima znamo samo na osnovu razgovora koje su sa njim 1981. obavili sarajevski novinari, a zabeležio ih i filmski kritičar **Aco Štaka**. Zbog toga ni datiranje dokumentarnih filmova koje ćemo navesti nije precizno, ali treba prihvatiti pretpostavku da su snimljeni između 1934. i 1937. godine. Najstariji dokumentarni film koji u razgovoru o svome radu pominje **Drakulić** je *Sarajevo*, ali nije jasno da li se radi samo o dokumentarnim (možda amaterski snimljenim) materijalima ili o celovitom filmu. Drugi Drakulićev poznati film, koji on naziva *storija*, je *Rudnik zlata u Bakovićima*; dakle, ni u ovom slučaju nije sigurno da li se radi o celovitom dokumentarnom filmu ili samo o žurnalskoj storiji. Slično je i sa filmom *Brodogradilište u Korčuli*. Nešto kasnije, 1938. godine (?), snimio je i storiju *Sahrana Reis-ul-uleme u Sarajevu* koju je, navodno, prodao filmskom žurnalu *Fox*. Ne treba isključiti pretpostavku da je **Drakulić**, već iskusni fotograf, polovinom tridesetih godina kada je nabavio filmsku kameru formata 35mm počeo da snima prvo za sebe, amaterski, radi sticanja iskustva, a zatim i profesionalno, storije iz *Bosne i Hercegovine* za strane i domaće filmske žurnale. Tako bi mu se mogle pripisati i žurnalske storije iz 1934. godine *Nesreća u rudniku*, za *British Paramount News*, odnosno *Eksplozija u Zenici*, za italijanski *LUCE* žurnal.

Najznačajnije Drakulićevo delo je svakako kratki igrani film realizovan 1937. godine *Ljubav u Sarajevu*, alternativni naslovi *Vjetar ružu poljuljkuje* i *Grad sevdaha*, koji u stvari predstavlja prvo delo u oblasti igranog filma bosanskohercegovačke kinematografije. Film je sačuvan⁵³ i predstavlja značajan istorijski dokument, a o radu na filmu dosta je pisala i tadašnja dnevna štampa. Film je snimio i režirao **Nikola Drakulić**, glavnu ulogu u filmu je tumačio i pevao sevdalinke tada popularni interpretator šlagera i narodnih pesama **Edo Ljubić**, a uz njega je nastupila i glumica amater iz Sarajeva **Maca Krilin** (1920-2002, pravo ime **Marija Trlin**). Tonski snimatelj je bio Zagrepčanin **Sergije Tagatz**, a kao producenti filma se navode **Drakulić** i **Ljubić**. Sadržaj filma je jednostavan, a osnovni mu je cilj bio da, s jedne strane, prikaže lepote starog Sarajeva a, s druge strane, da omogući Ljubiću da otpeva nekoliko sevdalinki: *Mlad seljak, Musliman, gorštak, vodi konja natovarenog drovima, peva "Vjetar ružu poljuljkuje" i silazi niz krivoudave ulice Vratnika. U jednoj mahali, kraj česme, opazi neobično lepu devojkicu i zaljubljuje se. Kada je prodao drova odlazi u mehanu na akšamluk, opija se i peva "Opio sam se, e pa šta...". Zatim u mahali peva "Oj kaduno, kano mori", devojkica to čuje i izlazi na mušebak. Uzdasi i ašikovanje. Zatim mladi seljak ponovo odlazi u mehanu i pije do zore. U osvit dana odlazi ka svoome selu pevajući "Da zna zora" i "Od akšama do sabaha"*. Film je odlično snimljen u crno/beloj tehnici, svaki kadar je veoma pažljivo komponovan, bilo da

53 Jednu kopiju ovoga filma *Jugoslovenska kinoteka* iz Beograda je svojevremeno otkupila od **Ede Ljubića**.

*Nikola Drakulić na snimanju filma *Ljubav u Sarajevu**

se radi o planinskim pejzažima bilo o ulicama starog Sarajeva, što pokazuje veliko fotografsko iskustvo autora. Jednostavna priča je dobro povezana u dramaturšku celinu, u filmu nema dijaloga, već se na nekoliko mesta javljaju natpisi koji objašnjavaju radnju. Muzika je odlično snimljena, a tonska i laboratorijska obrada je obavljena u Zagrebu, na kraju filma se pojavljuje amblem laboratorije *Rybak*. Dužina sačuvanog filma je 342 metra i predstavlja kompaktnu celinu, što bi značilo da je netačan podatak da je film bio dug 600 metara. Prema pisanju tadašnje štampe **Drakulić** je krajem 1937. godine boravio u Parizu i navodno je prodao ovaj film francuskom distributerskom preduzeću *Albatros*. U beogradskom dnevnom listu *Vreme* je navedeno da *producenti ovoga filma* nameravaju da na proleće (1938) snimaju i druge filmove, ali se ti planovi nisu ostvarili.

Nikola Drakulić nije imao registrovano preduzeće za proizvodnju filmova, jer bi se ono svakako našlo na veoma preciznom spisku domaćih filmskih proizvođača koji je svake godine objavljivala *Državna filmska centrala* (u *Filmskom godišnjaku*). Verovatno je poslove obavljao preko svoje fotografske radnje ili je koristio usluge nekog registrovanog filmskog preduzeća (*Rybak film*, Zagreb). Godine 1938. **Nikola Drakulić** se zaposlio kao snimatelj *Jugoslovenskog prosvetnog filma*, te bi se njemu mogli pripisati mnogi filmski materijali koji su snimljeni za *JPF* i to ne samo na tlu *Bosne i Hercegovine*. Uoči izbijanja Drugog svetskog rata **Drakulić** se oženio

jednom Holanđankom, pa su se prvo iselili u Indoneziju, a zatim (1959) u Sjedinjene Američke Države, gde je nastavio da se bavi fotografijom i filmom. U mestu Torans (Torrance), predgrađu Los Anđelesa, imao je svoj fotografski atelje *The Studio of Mr. D*, a 1981. godine je boravio u Jugoslaviji i u Sarajevu, gde je snimao materijale za svoj dokumentarni film *Sarajevo, olimpijski grad 1984* (nije poznato da li je taj film ikada završen i prikazan). Preminuo je u Toransu 23. oktobra 1987. godine.

O kinoamaterizmu na tlu Bosne i Hercegovine uoči Drugog svetskog rata ne zna se mnogo, iako je svakako bilo ljudi koji su snimali filmskim kamerama uskog formata. Poznato je da je slikar i publicista iz Banja Luke **Špiro Bocarić** (1878-1941), koji se posebno zanimao za etnografiju, snimao svojom kamerom u Banja Luci, Derventi, Doboju, Maglaju, Tešnju i na Borji planini. Njegovi filmovi nisu sačuvani, a on je ubijen od strane ustaša 1941. godine.

CRNA GORA

Između 1918. i 1941. godine u Crnoj Gori je snimljen veliki broj putopisnih dokumentarnih filmova ili delova filmova koji su prikazivali prirodne lepote, živopisne gradove i svakodnevni život ovog srazmerno malog dela *Kraljevine*, sabijenog između visokih stenovitih planina i Jadranskog mora. Snimali su i stranci i domaći pioniri filma iz drugih delova države, težeći da gledaocima svojih filmova otkriju Crnu Goru, ovu malu zemlju sa bogatom prošlošću. Neke od tih dokumentarnih filmova već sam pomenuo, a neke ću tek navesti kada budem govorio o snimanjima stranaca u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. Neki inostrani producenti i reditelji su i u Crnoj Gori snimali delove svojih igranih filmova, o čemu će takođe biti reči.

Međutim, u Crnoj Gori skoro da i nije bilo pionira domaćeg filma, osim nekoliko entuzijasta koji su svoje filmske ambicije češće ostvarivali van Crne Gore, negoli u njoj. Kao prvog crnogorskog pionira filma treba navesti **Vladimira Đ. Popovića**, pravnika i političara, koji je u jednom odsudnom istorijskom trenutku poverovao u moć filma. **Vladimir Popović** (1884-1928), advokat iz Cetinja koji se posle završenog Pravnog fakulteta u Beogradu bavio advokaturom i obavljao razne dužnosti u državnoj upravi Crne Gore, posle kapitulacije Crne Gore, januara 1916, sa Vladom odlazi u emigraciju u Italiju i više godina je bio šef Presbiroa i ministar pravde Vlade u emigraciji. Kao protivnik ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom (*Kraljevinom SHS*) i borac za očuvanje nezavisnosti *Kraljevine Crne Gore*, bio je uveren da bi filmom mogao najubedljivije dokazati da je Crna Gora u Prvom svetskom ratu dosledno ispunjavala svoje obaveze prema Saveznicima. Zato je želeo da

Kadari iz filma Voskresenja ne biva bez smrti

organizuje snimanje i da prikaže takav film na Međunarodnoj konferenciji u Đenovi 1922, na kojoj je mogla (navodno) da se donese konačna odluka o sudbini *Kraljevine Crne Gore*. Na njegovu inicijativu i po njegovom scenariju, uz pomoć italijanskog pesnika **D'Anuncija (Gabriele D'Annunzio)** i uz podršku italijanskog dvora – ne zaboravimo da je italijanska kraljica bila crnogorska princeza **Jelena**, kći **kralja Nikole Petrovića** – snimljen je u Rimu 1922, u proizvodnji *Sangro Filma*, igrani film *Voskresenja ne biva bez smrti (Non è resurrezione senza morte)*. Film je prikazivao događaje u Crnoj Gori tokom Prvog svetskog rata, otpor Crnogoraca i borbu protiv austrijskog okupatora, a u istorijska zbivanja je upletena i tragična ljubav dvoje mladih. Film je režirao italijanski reditelj **Eduardo Benčivenga (Bencivenga)**, koreditelj i konsultant je bio **Popović**, glavnu žensku ulogu je tumačila *diva* italijanskog nemog filma **Elena Sangro** (inače vlasnica preduzeća koje je snimilo film), a glavne muške uloge poznati italijanski glumci **Karlo (Carlo) Gualandri** i **Enriko Skatici (Enrico Scatizzi)**. U filmu su statirali mnogi Crnogorci koji su se nalazili u emigraciji u Italiji. Film nije bio završen do konferencije u Đenovi, a premijerno je prikazan 14. aprila 1922. u rimskom kinematografu *Volturmo*, a zatim je prikazivan u Italiji, Francuskoj, Španiji, Australiji, Egiptu, ali, razumljivo, nikada u *Kraljevini SHS*. Tako je prvi i jedini igrani nemi film na crnogorsku temu, po scenariju i u korežiji jednog Crnogorca, bio realizovan u Italiji.

Mirko M. Dragović

Prvi *pravi i jedini* pionir domaćeg filma u Crnoj Gori bio je **Mirko M. Dragović** (1896-1945), novinar i filmski reditelj. Rođen u Cetinju, gde je živeo, počeo je da studira pravo u Beogradu, ali studije nije završio. Od rane mladosti je osećao sklonost prema pozorištu i posle prekida studija otišao je u Berlin, ali se tamo opredelio za rad na filmu. Zaposlio se kao radnik u filmskoj laboratoriji, da bi zatim prešao na rad u filmskim ekipama – bio je vođa snimanja, zatim asistent i pomoćnik reditelja, da bi konačno, verovatno na osnovu uspeha pokazanih u praksi, dobio zvanje *filmskog režisera* (kako se kasnije potpisivao). Sarađujući sa berlinskim preduzećem *Dewi-Film* ponudio im je 1928. sinopsis za film o krvnoj osveti koji bi bio snimljen u Crnoj Gori. Ideja je prihvaćena, scenario je napisao **Rudolf Bajsel** i tako je realizovan film ***Zakon crnih***

brda (Das Gesetz der schwarzen Berge). U priči je reč o dve zavađene porodice, jedne crnogorske, druge albanske, među kojima je davno pala krv. Članovi obe porodice su posle toga otišli u svet, obogatili se, potom su se vratili u Dubrovnik, pa čak i sprijateljili. Ali Albanka, čijeg je oca dvadesetak godina ranije ubio otac Crnogorca povratnika, želi da ispuni zavet krvne osvete i ubija sina ubice svog oca, ali pri tom i sama gine. To je, prema autorima filma, *zakon crnih brda*. Reditelj filma je bio **Romano Mengon**, njegov pomoćnik i konsultant za lokalni ambijent **Dragović**, a uloge su tumačili austrijski glumac **Gustav Disl (Diessl)**, zatim **Herta fon Valter (Von Walter)**, **Marija Foresku (Maria Forescu)** i drugi. Statirali su, u svojim narodnim nošnjama, lokalni Crnogorci i Albanci. Ekipa je bila smeštena u Podgorici, ceo film je snimljen u okolini Podgorice, oko Cetinja i Rijeke Crnojevića i u Dubrovniku. Snimanje, započeto početkom aprila, završeno je juna 1928, a film je konačno obrađen u Nemačkoj i odobren za javno prikazivanje decembra 1928. Uz snimanje igranog filma *Dewi-Film* je snimao materijal i za dokumentarne filmove o Crnoj Gori, Skadarskom jezeru i Boki Kotorskoj, ali nije poznato da su ti filmovi realizovani. Jedino je ekipa *Dewi-Filma* snimila 23. i 24. maja 1928. filmsku reportažu ***Proslava pobjede na Grahovcu*** koja je održana u Cetinju povodom sedamdesetogodišnjice ovog boja. Reportažu je, verovatno, režirao **Mirko Dragović**. Film ***Zakon crnih brda*** je doživeo relativni uspeh i u Nemačkoj i u Jugoslaviji, a to je ohrabrilо **Dragovića** da nastavi svoje pokušaje da organizuje snimanja koprodukcioniх filmova sa Nemcima na jugoslovenske teme

(pripremao je scenario za *Hasanaginicu* i *Nevesinjsku pušku*). U Arhivu Jugoslavije – u fondovima *Ministarstva trgovine i industrije* i *Ministarstva prosvete* – nalazi se veliki broj pisama i predloga koje je **Mirko Dragović** upućivao u želji da podstakne organizovanje nacionalne filmske proizvodnje u zemlji. Neki od ovih predloga su na visokom profesionalnom nivou – recimo sedam tačaka u kojima su sadržani uslovi koje bi trebalo da ispunjavaju inostrana preduzeća kada snimaju kod nas. U jednoj od njih on traži ...zaštitu naših krajeva od stranaca koji dolaze da snimaju kod nas.⁵⁴ Stekao sam utisak da je nešto od toga kasnije ugrađeno u propise koji su proizašli iz *Zakona o uređenu prometa filmova*. Nažalost, nadležne državne institucije nisu ni odgovarale na Dragovićeve predloge, tako da se on početkom tridesetih godina potpuno opredelio za novinarstvo. Pokrenuo je i uređivao od 1928. nedeljni list *Glas Zete*, sarađivao i u drugim listovima i nastavio je da uređuje, piše i objavljuje za vreme italijanske i nemačke okupacije Crne Gore tokom Drugog svetskog rata. Zbog toga je osuđen za saradnju sa okupatorom i streljan januara 1945. (do dokumentacije o tome suđenju nisam uspeo da dođem).

U *Cetinjskom muzeju* se čuva film *Prenos Njegoševih kostiju iz Cetinjskog manastira na Lovćen*, koji je 1925. godine snimio po nalogu nepoznatog naručioca neki nemački filmski snimatelj na traci formata 16mm. Predsednik *Prosvetnog odbora Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije* **Bogoljub-Mile Krejčik** (zabeležen negde i kao **Krejčik**) snimio je 1940. godine amaterskom kamerom formata 16mm film *Proslava Mojčkovačke bitke*, koji je posle toga prikazivan u Nikšiću. Drugih podataka o ovom filmu nema.

MAKEDONIJA

Prvi domaći ljudi koji su na tlu jugoslovenskih zemalja i Balkana snimali pokretne fotografije na filmskoj traci formata 35mm bili su **braća Manaki**, stariji **Janaki** (1878-1960) i mlađi **Milton** (1882-1964). Oni su bili vlasnici fotografskog ateljea u Bitolju i 1907. su nabavili filmsku kameru *Charles Urban Bioscop No. 300* kojom je **Milton Manaki** od te godine snimao filmove o značajnim događajima, predelima i ljudima u širem okruženju, dakle, ne samo u današnjoj Makedoniji već i na tlu Grčke i Albanije. Iako oni nikada nisu svoje filmove profesionalno eksploatisali (prodavali ili iznajmljivali), njihov značaj kao pionira domaćeg filma je neizmeran. Veliki deo njihovog filmskog fonda je sačuvan – čuva se u *Kinoteci Makedonije* – i danas predstavlja istorijsku građu ogromne vrednosti. **Milton Manaki** je intenzivno snimao uoči i tokom balkanskih i Prvog svetskog rata. Deo tog

⁵⁴ Pismo *Ministarstvu trgovine i industrije* – Odeljenju za turizam od 28.12.1928. (Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 65 fasc. 1014, br. 1915).

Milton Manaki

snimljenog filmskog materijala bio je uništen tokom ratnih sukoba oko Bitolja 1916. godine. Bez obzira na filmsku kameru koju su često i vešto koristili, osnovna delatnost **braće Manaki** je i dalje bila fotografija. Na međunarodnim izložbama su dobijali mnoga priznanja i nagrade, a njihova fotografska zaostavština sigurno ima istu vrednost i značaj kao i filmska ostvarenja.

Posle Prvog svetskog rata **braća Manaki** su pored svog fotografskog ateljea u Bitolju otvorili 1923. godine i svoj stalni *Kino Manaki*, koji je radio sve do 1939, kada je izgoreo. Sopstveni bioskop nije bio za njih podstrek da se intenzivnije posvete snimanju ili proizvodnji filmova. Samo su povremeno užem krugu odabranih gledalaca prikazivali poneki svoj novosnimljeni film, a za publiku su *igrali* odabrani svetski repertoar. Poznato je nekoliko filmova koje je **Milton Manaki** snimio tokom perioda koji razmatramo i navešću neke od njih. *Stočna pijaca* (u Bitolju - ? - snimljeno oko 1924), sačuvano je nekoliko fotografski odlično snimljenih kadrova. *Panađur* (1924), snimljen u Greveni, u Grčkoj, rodnom kraju porodice Manaki. *Bogojavljenje* (1925), snimljeno u Bitolju - vidi se povorka koja nosi krst od leda do mosta na reci Dragor. Krst se baca u reku, mladići skaču u vodu i vade ga. Sve je fotografski veoma lepo snimljeno. *Svadba Petra Gerasimova u Bitolju* (1926) - jedna tipična gradska svadba, film je snimljen po narudžbini i kasnije je prikazan

Kadar iz filma Malaria

naručiocima u *Kinu Manaki*. I, najzad, *Defile srpske zastave u Bitolju* (1927), film o kome nema mnogo podataka. Pretpostavljam da ima još filmova koje je snimio **Milton Manaki** koji su možda nađeni i obrađeni, ali koji mi nisu bili dostupni. U svakom slučaju, kamera *Charles Urban Bioscope No. 300*, kojom je počev od 1907. snimao **Milton Manaki**, predstavlja zaista nesvakodnevni kontinuitet rada jednog domaćeg pionira filma, od prvih kadrova snimljenih desetak godina posle pronalaska *kinematografa*, pa do kraja prve decenije *Proe Jugoslavije*.

Emigranti iz Makedonije koji su živeli u Sofiji bili su okupljeni oko *Ilindenske organizacije* koja je želela prigodnim filmom da 1923. obeleži dvadesetogodišnjicu *Ilindenskog ustanka*. Po scenariju **Arsenija Jovkova** (1884-1924), novinara, pisca i borca za makedonska nacionalna prava, snimljen je dokumentarni film *Makedonija*. Veliki deo filma predstavljaju snimljene fotografije makedonskih gradova i boraca za makedonska nacionalna prava, a najzanimljiviji deo su dokumentarni snimci prenosa posmrtnih ostataka makedonskog nacionalnog heroja **Goce Delčeva** (1872-1903) iz jedne kuće u crkvu *Svete Nedelje* u Sofiji.

Higijenski zavod u Skoplju otpočeo je 1931. godine da snima sopstvene zdravstveno-prosvetne filmove, verovatno pod uticajem *Škole narodnog zdravlja Higijenskog zavoda* iz Zagreba, čije je filmove povremeno koristio u cilju zdrav-

stvenog obrazovanja. Angažovan je tada svakako već iskusni filmski snimatelj i reditelj iz Beograda **Stevan Mišković**, koji je tokom 1931. i 1932. godine realizovao za *Zavod* pet filmova, a na nekima je sarađivao i **dr Drago Chloupek**, inače reditelj *Škole narodnog zdravlja* iz Zagreba. Sticajem okolnosti prvi je bio *Zemljotres na jugu*, o posledicama zemljotresa od 8 stepeni Rihterove skale koji je u noći između 3. i 4. marta 1931. pogodio Valandovo i okolna mesta. Osim u Valandovu, snimano je u Skoplju, Udovu, Dojranu, Đevđeliji i Demir Kapiji. Prema izjavi **Stevana Miškovića**, jedan kadar je snimljen u trenutku kada se otvarala pukotina u zemlji. Film je imao preko 800 metara, a sedam najefektnijih kadrova je prodato *Paramountu* za 1.000 dolara i umontirano je u njihov žurnal. Ostali filmovi *Zavoda* su bili *Na suncu i vazduhu* - o radu zdravstvenih oporavilišta, *Među budućim domaćicama* - koji je prikazivao rad tečaja za domaćice i *Zaraza pobeđuje* - film o pegavom tifusu. Od svih filmova *Higijenskog zavoda* u Skoplju najznačajniji je srednjemetražni (1.161 metar) igrano-dokumentarni film *Malaria* (1932), o zdravstvenom problemu koji je u to vreme bio u Makedoniji veoma aktuelan. Film je režirao i snimio **Mišković**, a ulogu lekara je tumačio glumac **Svetolik Nikačević**. Postoji podatak da je **Stevan Mišković** snimio 1931. godine i reportažu *Zakletva regruta u Skoplju*, ali to verovatno nije bilo u proizvodnji *Higijenskog zavoda*.

U Makedoniji je polovinom tridesetih godina delovalo i nekoliko pasioniranih kinoamatera. Najznačajniji među njima je **Blagoja Drnkov** (r. 1914) iz Skoplja, koji je počeo kao amater, da bi posle 1945. nastavio da se profesionalno bavi filmom. U makedonskoj kinematografiji je realizovao kao scenarista, reditelj i snimatelj dva-

Blagoja Drnkov

desetak dokumentarnih filmova. On je svojom kamerom formata 9,5mm snimio 1935. film *Katolička procesija*, a zatim narednih godina još nekoliko - *Svadba Ferča Stojanova i Vere Gligorove* (1938), *Jedriličarski miting* i *Bombardovani Bitolj* (1939) - ovaj drugi o Bitolju koji su, navodno greškom, jedne noći bombardovali italijanski avioni (u vreme napada Italije na Grčku). Kinoamater iz Ohrida **Blagoja Pop Stefanija** kamerom *Agfa Movex* formata 8mm snimio je filmove *Spomenik* (1937) i *Slet* (1940), o sportskoj manifestaciji održanoj na keju kraj Ohridskog jezera. Istom takvom kamerom je snimao i kinoamater iz Prilepa **Kiril Minoski**, koji je zajedno sa **Pop Stefanijom** snimio 1942. film *Skijaši na Bukovu*. Kinoamater iz Skoplja **Nikola Hadži-Nikolov** svojom kamerom for-

mata 8mm, u saradnji sa **Drnkovom**, snimio je 1935. film *Borba petlova*, a kasnije se bavio samo prikazivanjem filmova.

Makedonija je iz mnogih razloga privlačila snimatelje iz drugih delova *Jugoslavije* i iz inostranstva. Pre svega zbog lepote predela i orijentalnog ambijenta koji, svega dve decenije posle raspada Otomanskog carstva, nije još bio potisnut modernizacijom. Kao što smo videli, veliki broj jugoslovenskih i inostranih proizvodnih filmskih preduzeća, pored ostalog, upućivao je svoje ekipe u Makedoniju. U tom pogledu je tridesetih godina svakako prednjačio *Jugoslovenski prosvetni film*.

OPŠTI ZAKLJUČAK O DOMAĆOJ FILMSKOJ PROIZVODNJI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Ako se osvrnemo na podatke iznete u ovom poglavlju moramo zaključiti da je u toj neorganizovanoj kinematografiji *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* neka domaća filmska proizvodnja IPAK POSTOJALA. Doduše haotična i bez organizovanog kontinuiteta koji bi obezbeđivao normalni razvoj i napredovanje, što je prvenstveno rezultat nezainteresovanosti države za filmsku proizvodnju. Zasluga za proizvodnju filmova pripada pre svega filmskim entuzijastima, pionirima filma i filmskim stvaraocima, koji su se po cenu velikog rizika i materijalnih žrtava ipak prihvatili kamera i snimali. Od snimanja igranih filmova bi dosta brzo odustajali jer su to, sa jedne strane, bili veoma skupi poduhvati, dok, sa druge strane, bez pomoći države, nisu imali nikakvog izgleda da opstanu na tržištu u konkurenciji sa daleko privlačnijim i desetak puta jeftinijim uvezenim stranim filmovima – ako se uporedi proizvodna cena domaćeg i cena licence uvezenog filma. Proizvodnja jeftinijeg dokumentarnog, reklamnog, odnosno takozvanog namenskog filma je ipak davala mogućnosti proizvođačima i pionirima filma da ostvare neke prihode, pre svega od naručilaca koji bi finansirali proizvodnju filmova za koje su bili zainteresovani, bilo da se radilo o nekim većim preduzećima ili organizacijama, bilo o državi koja je postala svesna snage propagandnog uticaja filma. To je omogućilo da se u *Kraljevini* stvori i nova kategorija *filmskih radnika – profesionalaca* koji su mogli i da žive od svog rada, doduše, prilično skromno. U ovom poglavlju sam naveo oko 400 imena pionira filma i domaćih filmskih stvaralaca. Naravno, među njima je mali broj pravih *filmskih profesionalaca* (snimatelja, reditelja, tehničara, producenata), a znatno veći broj onih koji su samo povremeno dolazili u kontakt sa filmom (književnici, pozorišni stvaraoci, muzičari, glumci i slično). A brojke koje ovde navodim su svakako manje, jer nisam pisao o asistentima, radnicima po laboratorijama, pomoćnim tehničarima i organizatorima.

Ukupna proizvodnja domaćih filmova, računajući sve vrste (igrane, dokumentarne, reportaže, žurnale) imala je svoj uspon i pad. *Zakon o uređenju prometa filmova*, donet 1931. godine, predstavljao je veliki podstrek za domaće proizvođače filmova, tako da je najveći broj filmova u jednoj godini, i po broju naslova i po metraži, bio 1932. Ukidanje paragrafa 7 i 8 toga zakona, koji su stimulisali domaću filmsku proizvodnju i obavezivali distributere i bioskope da prikazuju domaće (bar dokumentarne) filmove, izazvalo je naglo opadanje domaće filmske proizvodnje, što se može videti iz ove tabele, sačinjene na osnovu podataka *Državne filmske centrale* i *Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije* za period 1932-1939. godina:

GODINA	UKUPAN BROJ SNIMLJENIH FILMOVA	UKUPNA METRAŽA FILMOVA
1932.	282	61.726
1933.	188	35.973
1934.	106	20.959
1935.	100	23.136
1936.	84	19.272
1937.	61	13.559
1938.	68	16.088
1939.	50	11.113

Opadanje je očigledno i ono se, verovatno, nastavilo i 1940. godine (iako za tu godinu nisam došao do zvaničnih podataka). Na osnovu podataka iz sekundarnih izvora (štampa, pre svega), utvrdio sam da je u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* od 1919. do 1931. ukupna metraža snimljenih domaćih filmova (igranih i dokumentarnih), prema mojoj slobodnoj proceni, iznosila oko 50.000 metara. U jedinog godini u kojoj su važili stimulatívni paragrafi *Zakona o uređenju prometa filmova* snimljeno je više negoli za prethodnih deset godina. To, s jedne strane, pokazuje koliko je taj deo zakona bio dobar, a, s druge strane, da je *država* već naredne godine poklekla pred zahtevima uvoznika i bioskopa i opredelila se za njih, na štetu domaće filmske proizvodnje! Teško je utvrditi i broj domaćih filmova, igranih i dokumentarnih, koji su bili snimljeni u *Kraljevini* od 1918. do 1941. godine. Na osnovu zbira zvaničnih podataka i podataka iz sekundarnih izvora koje sam ja sakupio, došao sam do broja od oko 1.250 naslova, uključujući i amaterske filmove. To je nesiguran pretpostavljeni podatak, jer smo videli da su neki proizvođači isti filmski materijal na razne načine koristili za više filmova različitih naslova. U svakom slučaju, u datom periodu snimljeno je svakako više

od 1.000 filmova. Nažalost, veći deo tog materijala je izgubljen, uništen u ratnim zbivanjima ili su ih sami proizvođači, posebno dvadesetih godina, uništili kada više nisu mogli da ih koriste. Dokumentarni filmovi koji su sačuvani nalaze se u fondovima filmskih arhiva svih jugoslovenskih država, predano se čuvaju i sa pažnjom proučavaju i oni predstavljaju dragocene istorijske izvore, koje naša istorijska nauka još uvek nedovoljno koristi.

Prema podacima koje ja posedujem za domaće igrane filmove u periodu između 1918. i 1941. snimljeno je (ili započeto snimanje) 45 dugometražnih, srednjemetražnih i kratkometražnih igranih filmova. Od toga broja 13 je ostalo nedovršeno, a 32 su snimljena i prikazana. Međutim, od 15 snimljenih dugometražnih igranih filmova 11 je, po svemu sudeći, uništeno, a samo su 4 sačuvana u celini: *Grešnica bez greha* (1930), *U kraljevstvu zlatoroga* (1931), *Sa verom u Boga* (1932) i *Triglavske strmine* (1932). Sačuvan je nešto veći broj srednjemetražnih i kratkometražnih igranih filmova, većinom *reklamnih* ili *zdravstveno-obrazovnih*: *Birtija*, *Griješnice: Macina i Ankina sudbina*, *Šešir*, *Sve radi osmeha*, *Rudareva sreća*, *Ljubav u Sarajevu* i još nekoliko. Na osnovu malog broja sačuvanih domaćih jugoslovenskih igranih i nešto većeg broja dokumentarnih filmova možemo samo da donesemo površan zaključak da je jugoslovenski domaći film u periodu koji razmatramo, iako je bio na samoj periferiji evropskog filma, a svakako u daleko gorem položaju od nacionalnih kinematografija drugih zemalja u okruženju, ipak svojim ostvarenjima, sa izvesnim zaostatkom, pratio tokove razvoja u evropskom i svetskom filmu.

Sada možemo da postavimo i pitanje da li je bilo domaće filmske umetnosti u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*? Da bismo odgovorili na to pitanje moramo da utvrdimo neka merila i da prema njima uspostavimo odnos između našeg filmskog nasleđa i veoma složene estetsko-psihološko-filozofsko-sociološke kategorije koju prilično uopšteno nazivamo *filmska umetnost*. Zadovoljićemo se veoma pojednostavljenom definicijom da je *filmska umetnost* osmišljeno i sistematski korišćenje filmskih izražajnih sredstava, kadra i montaže, radi izazivanja unapred određenih utisaka, asocijacija i osećanja kod bioskopskih gledalaca. Na početku perioda koji razmatramo (1918-1941), u svetu je već postojala razvijena filmska industrija, film je postao najpopularniji i najuticajniji oblik masovne zabave. Sistemi filmske naracije u oblasti igranog (nemog i kasnije zvučnog), kao i u oblasti dokumentarnog filma su se potpuno jasno oformili, zanatska veština pravljenja filmova garantovala je producentima i distributerima pune bioskopske dvorane. Afirmacija *prave filmske umetnosti* je tek otpočela, ali je njen uticaj bio neosporan, kako na filmske stvaraoce (reditelje pre svega), tako i na kulturnije i rafiniranije slojeve bioskopskih gledalaca. U *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji* nedostajala su dva važna činioca od kojih je zavisio nastanak *nacionalne*

filmske umetnosti – nije bilo organizovane i ekonomski stabilne domaće kinematografije, a samim tim nije bilo ni kontinuirane proizvodnje domaćih (igranih) filmova. Postojali su, jedino, pioniri filma koji su savladali osnove zanata, entuzijasti koji su gledali strane filmove, koji su pratili šta se događa u svetu filma i koji su u sebi nosili svoje zamisli i projekte, od kojih bi tek poneki i realizovali. U tome pionirskom jezgru naših ljudi oduševljenih filmom, upornih u borbi za stvaranje nacionalne filmske proizvodnje, trebalo bi potražiti i neke začetke domaće filmske umetnosti.

Pokušaću ovom prilikom da izdvojim neke stvaraoce iz razdoblja 1918-1941, koji su u svojim ostvarenjima nadareno koristili elemente filmskog izražavanja i za koje bi se moglo reći da su – u većoj ili manjoj meri – *bili ili mogli biti i filmski umetnici*. Ne ulazeći u ocenu njihovog rada, navešću neke od njih abecednim redom:

Badjura Metod, slovenački filmski snimatelj, reditelj i producent. Studirao je grafičku umetnost u Nemačkoj, filmom je počeo da se bavi 1926, a godinu dana kasnije je osnovao preduzeće “Sava film”. Do 1941. je snimio 31 dokumentarni film, dva *Sava žurnala* i jedan celovečernji igrani film (1932, *Triglavske strmine*, kao snimatelj sa **Stankom Tominšekom**, reditelj **Ferdo Delak**). Filmovi koje je **Metod Badjura** snimio i režirao su najvećom delom sačuvani i odlikuju se pre svega velikim *filmskim i fotografskim senzibilitetom* prema objektima koje je snimao, bilo da se radilo o prirodi, folkloru ili drugim događajima. Izuzetne vrednosti njegove filmske fotografije se posebno uočavaju u filmovima iz prirode u kojima je izvanredno zabeležio lepotu slovenačkih planina, snega, zatim i narodnih nošnji. Veoma vešto kadriranje, od totala do detalja, dolazi do punog izražaja u montažnom postupku njegovih veoma dobro montiranih filmova (montažer je bila njegova supruga **Milka Badjura**).

Brössler Kamilo, hrvatski scenarista i reditelj, kao zdravstveni pedagog Crvenog krsta prešao je u *Školu narodnog zdravlja* za koju je od 1929. do 1934. realizovao 19 zdravstveno-prosvetnih i dokumentarnih filmova. Najveći broj njegovih filmova je sačuvan. Zdravstveno-prosvetni filmovi su podređeni didaktičkoj svrsi, dok su dokumentarna ostvarenja nešto bliža filmovima istog žanra svoga vremena. Za lepo kadriranje i neka filmska rešenja u njegovim filmovima su verovatno zaslužniji snimatelji *Škole narodnog zdravlja* negoli sam reditelj.

Chloupek Drago, zagrebački lekar, scenarista i reditelj, posebno se bavio socijalnom medicinom i zdravstvenim prosvetivanjem. Pri *Higijenskom zavodu u Skoplju* je 1931. pokrenuo filmsku delatnost i realizovao tri zdravstveno-prosvetna filma. Od 1933. do 1957. realizovao za zagrebačku *Školu narodnog zdravlja*, kao reditelj i scenarista, 38 zdravstveno-prosvetnih i dokumentarnih filmova, od kojih je najveći deo sačuvan. U svojim filmovima raznih žanrova Chloupek je pokazao izvanredno osećanje za primenjeno korišćenje pokretnih slika, zavisno

od sadržaja filma. Njegovi zdravstveno-prosvetni filmovi su ubedljivi, dok u dokumentarnim filmovima pokazuje odlično poznavanje filmskog medija svoga vremena. Najznačajnije mu je ostvarenje film *Jedan dan u turopoljskoj zadrugi* (1933), koji je pod naslovom *Le grande famille croate* osvojio 27 godina kasnije (1960) "Grand prix" na *Međunarodnom festivalu etnografskog filma* u Firenci, što je svakako dokaz ne samo sadržajnih, već i velikih filmskih vrednosti ovog Chloupekovog dela.

Delak Ferdo, slovenački pozorišni reditelj, publicista i prevodilac, studirao pozorišnu umetnost u Parizu, Berlinu i Beču, delovao u pozorištima u Ljubljani, Zagrebu, Rijeci i Trstu. Režirao je 1932. drugi po redu slovenački dugometražni igrani (nemi) film *Triglavske strmine* koji je sačuvan. U romantičnoj priči o usponu grupe planinara na Triglav uloge su tumačili uz veći broj amatera planinara i neki profesionalni glumci. Film se odlikuje velikim fotografskim vrednostima koje su isticale lepotu planinskih pejzaža (snimatelji **Metod Badjura** i **Stanko Tominšek**), kao i montažom koja ističe dramatiku penjanja uz stene.

Drakulić Nikola, bosanski filmski snimatelj i reditelj, vlasnik fotografske radnje u Sarajevu. Godine 1934. je nabavio filmsku kameru i počeo da snima, isprva reportaže i dokumentarne filmove koji nisu sačuvani, da bi 1937. realizovao kao reditelj i snimatelj kratki igrani film *Ljubav u Sarajevu*, u kome peva i tumači glavnu ulogu popularni pevač sevdalinki **Edo Ljubić**. S obzirom na nedostatak prethodnog iskustva Drakulić je *ovaj film zaista odlično realizovao*: kao iskusan fotograf nije imao problema sa filmskom fotografijom, snimci pejzaža i sokaka starog Sarajeva su efektni, kadriranje moderno, što govori i o poznavanju zakonitosti filmskog zanata onog vremena, a montaža filma je veoma korektna. O **Nikoli Drakuliću** možemo da govorimo samo na osnovu ovog jedinog sačuvanog filma..

Foerster Mario, slovenački filmski reditelj, scenarista i snimatelj, tri godine je studirao film u školi preduzeća *UFA* u Berlinu. Od 1937. realizovao kao scenarista i reditelj veći broj dokumentarnih filmova i filmskih reportaža, od kojih su mnogi sačuvani delimično ili u celini. Svi njegovi filmovi i filmske reportaže se odlikuju dobrim poznavanjem filmskog zanata.

Ignjačević Milutin (pseudonim **Tagoran Gand**), novinar i filmski reditelj, počeo da se bavi filmom u Pragu 1920, nastavio u Minhenu, gde je snimio kratki film *Per aspera ad astra* (1923). Sa **Rankom Jovanovićem** osnovao u Beogradu 1929. filmsko preduzeće *Adrija-Nacional* sa ambicioznim programom prikazivanja umetnički vrednih filmova u sopstvenom bioskopu *Kleridž* i snimanja domaćih umetničkih filmova. Režirao je igrane filmove *Kroz buru i oganj* (1930, korežija sa **Rankom Jovanovićem**) i *Na kapiji orijenta* (1932). Nijedan od njegovih filmova nije sačuvan, pa nismo u mogućnosti da o njima donosimo sud. S druge strane,

postoji dosta podataka o uspešnom prikazivanju dva *Adrijina* igrana filma u celoj *Kraljevini Jugoslaviji*. **Ignjačević** je mnogo pisao o filmu u dnevnoj i periodičnoj štampi, objavio je jednu knjigu o **Čarli Čaplinu** (*Šarlo*, 1925), izdavao je i uređivao zabavne časopise *Filmski život*, *Film i moda*, *Holivud*. Čitajući njegove tekstove može se zaključiti da je bio dobar poznavalac filma, te na osnovu toga samo pretpostaviti da su i njegova ostvarenja imala neke filmske vrednosti.

Ilin Vladislav, magistar farmacije i kinoamater iz Osijeka, koji je veoma ambiciozno i znalački pristupio snimanju filmova svojom kamerom 16mm. Sačuvan je veći broj njegovih ostvarenja snimljenih od 1938. do 1943. godine u crno/beloj i kolor tehnici. U svojim filmovima **Ilin** je koristio mogućnosti kamere i filmskih trikova, totale i krupne planove, kadrove je oživljavao spretno umontiranim detaljima, te tako pokazao dobro poznavanje filmskog jezika.

Ivakić Joza, hrvatski pozorišni reditelj i književnik, za *Školu narodnog zdravlja* u Zagrebu režirao dva igrana zdravstveno-prosvetna filma - *Birtiju* (1929) i *Grešnice: Macina i Ankina sudbina* (1930). Naracija je u ovim filmovima podređena didaktičkoj poruci, dok se u rediteljskom postupku Ivakić uglavnom oslanjao na pozorišne tradicije koje su nadvladale njegovo (moguće) poznavanje filma kao medija. Izvesna filmska rešenja u kadriranju u filmu *Grešnice* verovatnije proizilaze iz filmskog iskustva snimatelja **Anatolija Bazarova** i **Aleksandra Gerasimova**.

Ivanjиков Mihailo, filmski snimatelj i reditelj iz Beograda. Kao mladić, posle Oktobarske revolucije, emigrirao iz Rusije i u Pragu i Parizu studirao agronomiju, pravo i teologiju. Objavljivao književne radove u ruskim emigrantskim časopisima. Krajem dvadesetih se priključio svojoj porodici koja se nastanila u Jugoslaviji. Od 1930. do 1937. radi kao snimatelj *Jugoslovenskog prosvetnog filma*, a zatim do 1941. kao snimatelj i reditelj *Artistik filma* u Beogradu. Veliki broj reportaža i dokumentarnih filmova koje je **Ivanjиков** snimio su sačuvani i odlikuju se vrhunskom fotografijom: kompozicija kadrova je odlična, pokreti kamere sigurni, a korišćenje svetlosnih efekata znalačko. Njegovo najznačajnije ostvarenje je *Put džinova*, film o biciklističkim trkama kroz Srbiju, koji je 1940. **Ivanjиков** snimio, režirao i montirao. Dinamični sadržaj je veoma vešto pretočen u jezik filma - odlično snimljeni kadrovi, kontrapunktiranje totala i detalja, odgovarajući montažni ritam delova i celine. **Mihailo Ivanjиков** je u ovom filmu pokazao izvrsno poznavanje filmskog zanata i veliku veštinu komuniciranja pomoću pokretnih slika, tako da je *Put džinova* svakako među najboljim ostvarenjima te vrste snimljenim u Srbiji do 1941.

Jakac Božidar, znameniti slovenački slikar i grafičar, od mladosti posebno zainteresovan za fotografiju i film. Od 1929. snimao na traci formata 9,5mm, a od 1931. na 16mm i snimio veliki broj amaterskih putopisnih i dokumentarnih filmova

koji su najvećim delom sačuvani. Filmovi **Božidara Jakca**, posebno putopisni iz SAD, odlikuju se odličnom fotografijom, lepim kadriranjem i svakako dobrim poznavanjem osnova filmskog zanata i filmskog izražavanja.

Kalmić Maks, beogradski filmski reditelj, završio prava u Parizu. Za vreme studija se zainteresovao za film, te je radio kao asistent režije u nekim filmskim preduzećima. Po povratku u Jugoslaviju radio kao službenik, a istovremeno režirao nekoliko kratkih filmova od kojih je sačuvan samo jedan – *Priča jednog dana* ili *Nedovršena simfonija jednog grada* (1941). To je film o Beogradu od jutra do večeri, donekle podseća na evropske velegradske “filmske simfonije”, na šta aludira i autor u svom podnaslovu. Film je rađen ambiciozno i čisto, spretno su odabrani motivi tipični za Beograd, film je odlično snimljen (kamera: **Mihailo Ivanjиков**), duhoviti detalji oživljavaju celinu, a montažni ritam zadržava pažnju gledalaca od početka do kraja. Reditelj je pokazao očigledno poznavanje filma i težnju ka umetničkom izražavanju pomoću pokretnih slika.

Krakov Stanislav, srpski književnik, novinar i filmski reditelj, prvenstveno se bavio literaturom i publicistikom, a filmu je pristupio kao novinar. Za *Artistik film* iz Beograda je 1930. realizovao dugometražni dokumentarni film o Srbiji u Prvom svetskom ratu pod naslovom *Za čast otadžbine* ili *Požar na Balkanu*. Film je bio zamišljen kao kompilacija pretežno stranog filmskog materijala o događajima od Sarajevskog atentata (jun 1914) do ulaska srpskih trupa u Beograd (oktobar 1918). S obzirom da originalnog materijala o povlačenju Srpske vojske i naroda preko Albanije (kraj 1915) nije bilo, **Krakov** je te scene rekonstruisao uz pomoć vojske, po ugledu na originalne ratne snimke, ali bez mnogo filmske invencije, verovatno da bi ostao dosledan stilu starih filmskih žurnala. Nema verzija filma je prikazivana 1930, da bi krajem 1939. **Krakov** izradio zvučnu verziju koja je prikazivana pod naslovom *Golgota Srbije*. U svome radu na filmu Stanislav Krakov je ostao novinar-reporter bez ambicija da koristi neke posebne mogućnosti filma.

Ledić Franjo, hrvatski filmski reditelj i producent, rad na filmu je započeo tokom Prvog svetskog rata u Berlinu kao asistent režije. Samostalno je proizveo i režirao u Nemačkoj nekoliko nemih filmova. U Zagrebu 1925. osniva sa velikim ambicijama preduzeće *Ocean Film* (kasnije *Jadran film*) i snima dokumentarne filmove, a dve godine kasnije režira nedovršeni igrani film *Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*, koji je delimično sačuvan. Ovaj film je realizovan u stilu nemačkih akcionih filmova prethodne decenije, uz veoma skromno korišćenje nekih filmskih izražajnih sredstava (krupni planovi su retki, montaža veoma ravna, iako se istovremeno vode dve paralelne radnje). Posle neuspeha ovog projekta, Ledić tokom tridesetih godina snima filmski žurnal *Zvono* i veći broj naručenih dokumentar-

nih filmova. Ledićevi sačuvani dokumentarni materijali pokazuju da se on kretao u okvirima *solidnog žurnalskog standarda* svoga vremena.

Lifka Aleksandar, znameniti vojvođanski pionir filma iz Subotice posebno je značajan po svome radu na filmu do 1914. godine. Posle Prvog svetskog rata, dvadesetih godina, Lifka je prestao da se aktivno bavi prikazivanjem filmova, otvorio je elektrotehničku radnju i to mu je bila glavna delatnost, ali je zadržao svoju kameru i povremeno snimao. Sačuvani su delovi tri njegova dokumentarna filma – fotografija u ovim filmovima je standardno dobra iako je kamera statična, uglavnom su to totali, bez nekih bližih planova ili detalja. Ceo ovaj materijal je prilično monoton, stilski zastareo u odnosu na dokumentarne filmove svoga vremena i ima prvenstveno istorijsku vrednost.

Marjanović Milan, hrvatski publicista, književnik i filmski reditelj (1879-1955). Posle Prvog svetskog rata završio je u Njujorku jednogodišnje studije fotografske i filmske tehnike. Od 1927. šef *Fotofilmske laboratorije Higijenskog zavoda* u Zagrebu i jedan od pokretača filmske proizvodnje *Škole narodnog zdravlja*. Od 1927. do 1932. režirao 22 zdravstveno-prosvetna, dokumentarna i animirana filma ŠNZ. Nekoliko Marjanovićevih filmova je sačuvano delimično ili u celini, i na osnovu njih, a posebno na osnovu filma *Modeliranje, lijevanje i cizeliranje Meštrovićevih Indijanaca* može se zaključiti da je Milan Marjanović dobro poznao filmski zanat i zakonitosti filmske naracije. Od 1929. Marjanović je šef *Centralnog presbiroa Vlade Kraljevine Jugoslavije*. Jedan je od inicijatora donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* (decembra 1931) i prvi predsednik *Državne filmske centrale* (od januara 1932).

Mihailović Mihailo (zvani **Mika Afrika**) filmski snimatelj i reditelj iz Beograda. Rad na filmu je otpočeo kao pripadnik *Filmske sekcije Srpske vojske* (1916-1921) na Krfu i Solunskom frontu, zatim radi kao šef, snimatelj i reditelj *Državne filmske radionice* pri Ministarstvu narodnog zdravlja *Kraljevine SHS* (1922-1925), da bi karijeru završio kao šef *Kinematografske radionice Vojnogeografskog instituta Kraljevine Jugoslavije* (1925-1941) u činu kapetana I klase. Snimio je, a često i režirao veliki broj filmova, kako vojnih, tako i za druge proizvođače, ali su ti filmovi samo fragmentarno sačuvani. Na osnovu tog materijala može se zaključiti da je **Mihailović** bio odličan snimatelj i vrhunski poznavalac filmskog zanata, ali ni jedno delo koje je on režirao nije sačuvano u celini.

Miletić Oktavijan, filmski snimatelj i reditelj iz Zagreba. Kao dečak posedovao sopstveni kinoprojektor, neposredno posle Prvog svetskog rata radi na filmu u Beču. Po povratku u Zagreb, od 1926. snima amaterske filmove, prvo kamerom 9,5mm, zatim 16mm i 35mm. Sačuvan je veliki broj (više od 30) Miletićevih amaterskih ostvarenja, od porodičnih filmova i zanimljivih reportaža, do kratkih igranih filmova koji predstavljaju slobodne stvaralačke varijacije na tada

najpoznatija dela evropske filmske umetnosti. Svi Miletićevi filmovi pokazuju veliku autorovu filmsku kulturu i izvanredno poznavanje mogućnosti kamere, filmskih trikova i filmskog jezika, te dobijaju nagrade na mnogim međunarodnim filmskim amaterskim takmičenjima. To su bila prva međunarodna priznanja koja je dobio neki filmski stvaralac sa tla jugoslovenskih zemalja. Tokom tridesetih godina **Miletić** se uključuje i u profesionalni rad na filmu, snima i režira dokumentarne filmove i reportaže i svi njegovi filmovi su profesionalno vrhunski realizovana ostvarenja. **Oktavijan Miletić** je bio u *Kraljevini Jugoslaviji* najkompletniji domaći filmski autor, u čijim se ostvarenjima može naći najviše elemenata filmske umetnosti.

Mišković Stevan, srpski filmski snimatelj i reditelj, posle Prvog svetskog rata završio filmski politehnikum u Minhenu i neko vreme radio za preduzeća *UFA* i *Pathé*. U Beogradu 1927. osnovao sopstveno preduzeće *Osvit film* (kasnije *Mišković film*, zatim *Tempo film*). Afirmisao se prvenstveno kao filmski snimatelj i odličan poznavalac filmskog zanata, radeći u Jugoslaviji i u Bugarskoj. Kao reditelj je realizovao izvestan broj reklamnih filmova i filmskih žurnala, koji su uvek bili zanatski standardno dobri.

Nikolić Milutin-Bata, beogradski novinar, glumac i filmski reditelj, muzički se obrazovao u Rusiji, a od 1910. nastupao na sceni kao glumac i pevač. Godine 1922. i 1923. zaposlen kao filmski reditelj *Državne filmske radionice Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine SHS* i režirao tri srednjemetražna zdravstveno-prosvetna igrana filma. Nikolićevi filmovi nisu sačuvani, te o njima ne možemo da sudimo, ali na osnovu onoga što je kasnije objavljivao kao novinar i publicista mogli bismo da zaključimo da je bio dobar poznavalac filmskog medija i tadašnje kinematografije u svetu.

Novak Josip, beogradski filmski snimatelj i reditelj, završio je mehaničarski zanat, a za film se zainteresovao kao član *Beogradskog kluba filmofila*. Osniva 1926. u Beogradu preduzeće *Pobeda film* sa sopstvenom tehnikom i laboratorijom. Realizovao je kao reditelj i snimatelj petnaestak naručenih i reklamnih filmova, od kojih su sačuvani srednjemetražni igrani *Rudareva sreća* (1926, reklama za novootvoreni rudnik *Jerma*) i kratki igrani *Sve radi osmeha* (1926, reklama za *Kušakovića kalodont*). Preduzeće je likvidirano 1929, a Novak je otišao na jednogodišnje stručno usavršavanje o svom trošku u Nemačku. Po povratku u zemlju je radio kao snimatelj za *Adrija-Nacional* i za *Jugoslovenski prosvetni film* za koji je snimio i režirao veliki broj dokumentarnih filmova i reportaža. Kao kompletni autor Josip Novak je realizovao filmove koji su se odlikovali odličnom fotografijom i izvrsnim poznavanjem filmskog jezika, što se odnosi kako na reklamne igrane, tako i na dokumentarne filmove. Njegov nemi dokumentarni film *Simfonija vode* (1931) je inventivno montiran, spojene su u celinu sekvence

snimljene na raznim rekama, jezerima i vodopadima, ritam montaže prati brzinu snimljenih vodotokova, detalji su kontrapunktirani sa širim planovima i totalima. Film je nagrađen na *Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma* u Berlinu. Njegovi dokumentarci *U carstvu snova i bajki* i *U fjordu Boke* (1932) takođe su nagrađeni na istom festivalu naredne godine. Od beogradskih stvaralaca **Josip Novak** je svojim filmskim ostvarenjima bio najbliži filmskoj umetnosti svoga vremena. Od 1934. do 1954. živeo je i radio kao filmski stručnjak u Bugarskoj, gde je snimio veliki broj dokumentarnih i igranih filmova, a kao reditelj i snimatelj dva celovečernja igrana filma – *Strahil vojvoda* (1938) i *Oni su pobedili* (1939), koji nam nisu bili dostupni.

Novaković Kosta, srpski filmski producent, snimatelj i reditelj (1895-1953), završio farmaciju u Zagrebu, kraće vreme radio kao apotekar, filmom se bavio od 1925, kada je u Beogradu osnovao preduzeće *Novaković film*, koje je nešto kasnije otvorilo sopstveni studio i laboratoriju sa više zaposlenih. Bio vlasnik četiri beogradske bioskopske dvorane, a bavio se i distribucijom filmova. Od 1926. do 1941. proizveo i snimio, delom lično, a delom njegovi saradnici, veliki broj dokumentarnih i naručenih filmova. Svi njegovi dokumentarni materijali se odlikuju dobrom postavkom kamere i korektnom fotografijom, visokim tehničkim kvalitetima i relativno mirnom montažom koja je omogućavala lako praćenje zbivanja na ekranu. Realizovao je, kao reditelj, scenarista i snimatelj, dva nema igrana filma. Kratka komedija *Kralj čarlstona* (1927) je izgubljena, a celovečernji film *Grešnica bez greha* (1930) je u celini sačuvan. To je socijalna drama o naivnoj seoskoj devojci koja dolazi u grad da studira i koja zapada u loše društvo, ali u poslednjem trenutku izbegava zlu sudbinu, te se film završava hepi-endom. Novaković je napisao scenario i režirao film, koji je snimilo nekoliko snimatelja pod njegovim nadzorom. Dramaturški je dobro organizovao priču, smišljeno upotrebljavao različite planove – od totala do krupnih, vešto montirao film i u završnim scenama koristio paralelnu montažu da bi pojačao napetost radnje. Očigledno je da je **Kosta Novaković** dobro poznavao osnovne zakonitosti filmskog jezika svoga vremena i koristio je filmska izražajna sredstva na kreativan način. On je bio najznačajniji srpski filmski producent i autor, koji je petnaest godina (od 1925. do 1940) delovao u kotinuitetu.

Popović Al. Mihajlo, filmski snimatelj i reditelj iz Beograda. Završio je *Trgovačku akademiju*, kao mladić se zainteresovao za film, osvajao filmski zanat uz snimatelje **Josipa Novaka** i **Miodraga-Miku Đorđevića**. Godine 1932. osniva svoje preduzeće *MAP FILM* i kao producent, reditelj i glavni snimatelj realizuje nemi igrani film *Sa verom u Boga* (1932/33). Fotografija je u ovome filmu odlična, u kompoziciji, osvetljavanju i unutarnjoj dinamici kadrova oseća se poznavanje filmskog zanata. Režija unutar kadra je relativno dobra, a neke sekvence i kadrovi

imaju umetničke pretenzije, kao, na primer, erotična scena buđenja mlade žene, uz dobro izveden *simbolički efekat sunčevog zraka* koji joj pada na lice i budi je iz sna dok sanja muža koji je na frontu (snimljeno pomoću običnog ogledala). Ovaj film se nije isplatio, te je *MAP FILM* likvidiran (1935), a **Popović** je kao snimatelj u drugim preduzećima do 1941. snimio veliki broj dokumentarnih filmova koji se odlikuju visokim kvalitetom fotografije.

Ravnik Janko, slovenački muzičar, fotograf, filmski snimatelj i reditelj, završio konzervatorij u Pragu 1915, bio istaknuti pijanist i kompozitor. U ljubljanskom planinarskom društvu *Skala* vodio fotografski odsek. Jedan od inicijatora snimanja, reditelj, snimatelj i montažer prvog slovenačkog celovečernjeg (nemog) igranog filma *U kraljevstvu zlatoroga* (1931) i nekoliko dokumentarnih filmova. *U kraljevstvu zlatoroga* je veoma lepo i poetično snimljen film o pripremanju i usponu grupe planinara na Triglav i na druge slovenačke planinske vrhove. Najveća vrednost ovog Ravnikovog autorskog ostvarenja je izvrsna fotografija, posebno kadrovi prekrasnih planinskih pejzaža, dok je rediteljski postupak standardno solidan, što u svakom slučaju pokazuje dobro i celovito poznavanje filma kao izražajnog sredstva.

Strozzi Tito, hrvatski glumac, reditelj i pisac, glumu studirao u Beču, debitovao na sceni *Hrvatskog narodnog kazališta* 1919. i od tog vremena svestrano aktivan i veoma uspešan u pozorišnom životu. Glumio u tri hrvatska igrana filma (1919), bio akcionar zagrebačkog filmskog preduzeća *Jugoslavija D.D.* Kao scenarista, reditelj, producent i glumac realizovao 1925. igrani film *Dvorovi u samoći* koji nije sačuvan. Melodramski zaplet, ljubav i mržnja dve stare hrvatske porodice u dva perioda (polovinom XIX veka i 1918) trebalo je da privuče i sadržajem i načinom realizacije prosečnog domaćeg filmskog gledaoca. **Strozzi** je kao autor svesno želeo da realizuje komercijalni film za publiku, ali uprkos tome, film je doživeo komercijalni neuspeh, a Strozzi je izgubio znatna sopstvena sredstva koja je uložio u produkciju. Ni njegovi kasniji pokušaji (1926) da snimi igrane filmove nisu uspeli, pa je odustao od napora da snima domaće igrane filmove. Posle 1945. Tito Strozzi je glumio u nekoliko domaćih filmova.

Ovde sam naveo 24 domaća pionira filma i filmska stvaraoca u čijim sam delima pokušao da nađem odgovor na pitanje da li je bilo, ili da li je moglo biti domaće filmske umetnosti u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*. U stvari, ovaj spisak od 24 imena bi mogao biti dopunjen sa još 10-15, ali sam mnoge izostavio pre svega zbog nedovoljnog uvida u njihova filmska ostvarenja. Međutim, uveren sam da to ne bi bitnije izmenilo moje zaključke, a i dalje se nadam da će neka buduća istraživanja (i mladi istraživači) potpunije obraditi pitanja koja sam ja ovim delom teksta tek naćeo. Kada se razmotre ostvarenja ovde navedenih (i nekih nenavedenih) filmskih stvaralaca u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*, mo-

ramo zaključiti da su ti međuratni pioniri filma u *Prvoj Jugoslaviji* svakako imali znanje, talenat i druge potencijale koji su mogli da se razviju u domaću filmsku umetnost da su za to postojali odgovarajući uslovi (kao, na primer, u nekim sličnim zemljama regiona: Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumuniji). Neki od naših pionira filma su se svojim pojedinim ostvarenjima uzdigli do nivoa evropske filmske umetnosti, ali su to bile samo pojedinačne pojave, a ne sistem koji je bi se mogao nazvati *nacionalna filmska umetnost*.

Ostaje istorijska činjenica da u *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevini Jugoslaviji* domaće filmske umetnosti kao zapažene i uticajne komponente nacionalne kulture svakako nije bilo! Osnovni razlozi su jasni – da ih naširoko ne ponavljam: bez dobro organizovane nacionalne kinematografije, koja je u našim uslovima mogla da deluje jedino uz pomoć države, nije moglo da bude ni kontinuirane domaće filmske proizvodnje. A bez kontinuiranog rada, traženja, eksperimentisanja i učenja na sopstvenim greškama, filmski stvaraoci su teško mogli da prerastu u filmske umetnike. Uklešteni između svojih ambicija i surovog zakona tržišta, pritisnuti besparicom, domaći pioniri filma su radili kako su mogli – zadovoljni kada bi u datim okolnostima dostigli zanatski nivo koji je mogao da bude bar delimično konkurentan stranom filmu.

S druge strane, ambiciozni i filmski obrazovani pojedinci su, ipak, uspevali da u neka svoja ostvarenja, pored zanatskih vrednosti, udahnu i duh prave filmske umetnosti. Mnogi filmovi su bili ne samo dobro realizovani, uz korišćenje specifičnih mogućnosti filmske naracije, već su neki autori pokušavali – i uspevali – da u svojim delima koriste filmska izražajna sredstva radi umetničkog iskazivanja. Zbog toga ipak možemo da kažemo, doduše na osnovu oskudnih primarnih i nešto obimnijih sekundarnih podataka, procenjujući naše filmsko nasleđe: u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* nacionalne filmske umetnosti nije bilo, ali je među pionirima domaćeg filma bilo filmskih umetnika. Neki od njih su ostvarili značajan opus, koji tek sada potpunije otkrivamo i proučavamo, neki su u svojim filmovima samo uspeli da nagoveste umetnički dar koji se nije razvio, a neki su u okviru obimne zanatske delatnosti samo ponekad imali želju, snagu i talenat da u pojedina ostvarenja utkaju i elemente filmske umetnosti. Ali ti pojedinačni napori domaćih filmskih pionira umetnika na širem kulturnom planu su ostali nezapaženi, jer bez obimnije i kontinuirane nacionalne filmske proizvodnje nisu mogli da prerastu u domaću filmsku umetnost. Ipak, te klice filmske umetnosti kod nas ne treba zaboraviti – one su sastavni deo naše filmske tradicije i ta prva domaća umetnička iskustva su preneti, više spontano negoli organizovano, u savremenu kinematografiju jugoslovenskih zemalja, posle 1945. godine.

VII

ŠKOLOVANJE ZA FILM I FILMSKE ŠKOLE U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Kao što sam naveo, do Drugog svetskog rata na tlu *Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije* nije bilo organizovane i od države podržavane kontinuirane domaće filmske proizvodnje, samo je bilo izolovanih i povremeno organizovanih napora da se snimaju domaći dokumentarni, kratkometražni i igrani filmovi. Ta nastojanja predratnih pionira filma u *Kraljevini SHS/Jugoslaviji* uspevala su delimično - snimljeni su filmovi koji, zbog stanja na domaćem filmskom tržištu, nisu mogli da prođu do bioskopskih gledalaca. Država nije bila zainteresovana za domaću filmsku proizvodnju ni kao privrednu, ni kao kulturnu i umetničku delatnost. Usitnjena i neujednačena filmska proizvodnja nikada nije mogla da dobije industrijski karakter, već je imala odlike uporne zanatske proizvodnje, što nije predstavljalo osnov za rađanje nacionalne filmske umetnosti. Iako je za snimanje i obradu domaćih filmova korišćena inostrana filmska tehnika i uvezeni materijal, predratni filmovi snimljeni kod nas odlikovali su se - uz malobrojne izuzetke - veoma niskim tehničkim nivoom i nedovoljnim poznavanjem filmskih izražajnih sredstava. Tadašnje domaće kritike naših filmova skoro redovno ukazuju na tehničke slabosti: *slika je mutna i mračna, slika suvuše skače* i slično. A ponekad ističu osobine koje su za tadašnji film u svetu bile standardne: *...ovoga puta slika je jasna, detalji su se dobro videli...* pa čak i *...pojedina lica su se jasno prepoznavala*. U takvoj situaciji država nije bila zainteresovana ni za bilo koji oblik obrazovanja za rad na filmu - i to je bilo prepušteno inicijativi pojedinaca.

Filmski zanat se tada učio pre svega kroz praktičan rad, kao i drugi zanati. Manji broj pionira našeg filma stekao je prva filmska znanja u inostranstvu, obično radeći na filmu u tada kinematografski razvijenim zemljama. Najstariji pionir filma u Hrvatskoj, **Josip Halla** započeo je rad na filmu još pre Prvog svetskog rata u preduzeću nemačkog pionira filma **Oskara Mestera (Messter, 1866-1944)**. Novosađanin **Vladimir Totović** je uoči Prvog svetskog rata radio na filmu u Budimpešti, dok se **Franjo Ledić** aktivno bavio filmom u Nemačkoj krajem i neposredno posle Prvog svetskog rata. Zaslužni veteran jugoslovenskog filma

Josip Novak, posle svojih prvih filmova snimljenih kod nas, otišao je na stručno usavršavanje u Nemačku. **Oktavijan Miletić** iz Zagreba, jedan od najznačajnijih predratnih filmskih stvaralaca u Jugoslaviji, prve kontakte sa filmom imao je u Beču. Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina kod nas se javljaju i pojedini filmski entuzijasti koji su filmska znanja sticali kroz redovnije školovanje u inostranstvu. Filmski snimatelj i reditelj **Stevan Mišković** (1907-1970) završio je posle Prvog svetskog rata *Filmski politehnikum* u Minhenu, neko vreme radio za preduzeća *UFA* i *Pathé*, da bi zatim u Beogradu 1927. osnovao svoje preduzeće. **Mirko M. Dragović** iz Cetinja stekao je u Berlinu zvanje „filmskog režisera“, **Mario Foerster** iz Ljubljane tri godine je studirao film u školi preduzeća *UFA* u Berlinu, dok je Beograđanin **Maks Kalmić** izučavao film u Parizu, uporedo sa svojim studijama prava. Nekoliko značajnih pionira predratnog jugoslovenskog filma došlo je u Jugoslaviju posle Prvog svetskog rata sa već uobličanim filmskim znanjem, kao, na primer, **Stanislav Noworyta**, **Sergije Tagatz**, **Aleksandar Gerasimov**, **Aleksandar Vereščagin** i još neki.

Međutim, daleko je veći broj predratnih pionira našeg filma koji su osnove filmskog zanata naučili u našoj zemlji, bilo od stranih snimatelja, bilo od svojih starijih kolega. Tako je, na primer, prvi srpski filmski snimatelj **Slavko Jovanović** naučio da snima asistirajući *Pateovom* (*Pathé*) snimatelju **Luj de Beriju** (**Louis Pitrolf de Beéry**, pravo ime **Lajoš Zoltan Arpad Pitrolf**) koji je 1911. i 1912. radio za prvog srpskog filmskog producenta **Svetozara Botorića**. Ipak, najveći broj predratnih jugoslovenskih filmskih radnika bio je samouk. Mladi ljudi, oduševljeni mogućnostima filma i obuzeti željom da i sami snimaju filmove, nabavljali bi skromnim sredstvima filmske kamere i traku, te bi se upuštali u poduhvate koji su često prevazilazili njihove snage. Takva samouka škola se plaćala stotinama metara upropašćene filmske trake i čestim razočaranjima. Pored toga, i ovakvo osvajanje filmskog zanata davalo je neke rezultate i ostavilo je do naših dana svedočanstva o svome vremenu. Najveći deo ovih samoukih pionira predratnog jugoslovenskog filma imao je već neka zanatska ili tehnička predznanja. Neki od njih su dolazili iz pozorišta, a mnogi iz srodnih tehničkih struka – fotografske, precizno mehaničarske, časovničarske, elektrotehničke, kinooperaterske i slično, što je svakako predstavljalo prednost pri ovladavanju zanatskom i tehničkom stranom filma.

Pionirima predratne kinematografije u Jugoslaviji bilo je jasno da je stručni kadar jedan od neophodnih činilaca za organizovanje nacionalne filmske proizvodnje, posebno u oblasti igranog filma, čiji su jedini oslonac predstavljale naše bogate pozorišne tradicije. Zbog toga je skoro svaki pokušaj organizovanja nekog jezgra za proizvodnju domaćeg igranog filma bio praćen i organizovanjem neke filmske škole ili tečaja kojim bi se obezbedio potreban stručni i glumački

kadar. Pored filmskih preduzeća u vlasništvu pojedinaca, akcionara ili onih zadružnog tipa, javljaju se i mnogi klubovi ljubitelja filma koji su, pored ostalog, u delokrug svoga rada stavljali i osposobljavanje članstva za rad na filmu. Ali u jednoj neorganizovanoj, praktično nepostojećoj kinematografiji bez kontinuirane proizvodnje filmova, bez sopstvenog tržišta i bez pomoći države, nije moglo ni da se organizuje sistematsko školovanje stručnjaka za film. Razlozi su jasni – nije bilo stvarne društvene potrebe za takvim stručnjacima, nije bilo perspektiva za rad na filmu i nije bilo sredstava za finansiranje srazmerno skupog školovanja filmskih stručnjaka. Zajedničko za sve predratne pokušaje te vrste jeste da su to bile *privatne inicijative*, bez pomoći države i *van priznatog školskog sistema*. Te inicijative su bile veoma ambiciozne, nastavni programi najčešće dobro osmišljeni, ali oni nikada nisu u potpunosti ostvareni. Interesovanje za ovakve filmske škole i tečajeve bilo je veliko. Mlade ljude je privlačila čarolija sedme umetnosti i, svakako, reklamne bajke o bogatstvu i raskošnom životu *filmaša* širom sveta. Mnogi su na tom novom i neistraženom području očekivali da nađu sebe, svoj životni poziv i zadovoljstvo u radu. Učenici filmskih škola i tečajeva su spremno plaćali ponekad i dosta skupu školarinu, čekajući trenutak kada će stati ispred ili iza kamere. Mnogi od njih taj trenutak nikada nisu dočekali, poneko bi zaigrao u jednom, najčešće školskom filmu, a malobrojni su oni koji su svoju karijeru nastavili na filmu ili u pozorištu.

Najstarija filmska škola osnovana na tlu jugoslovenskih zemalja bila je *Škola za kinematografsku glumu*, čije je osnivanje pokrenula 1917. godine u Zagrebu *Croatia, prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće*, još za vreme Prvog svetskog rata u okviru Austrougarske monarhije. Na početku veoma intenzivne filmske proizvodnje u Zagrebu, (od 1917. do 1923) vlasnici *Croatije* **Hamilkar Bošković** i **Julije Bergmann** tražili su od *Gradskog poglavarstva* Zagreba oktobra 1917. dozvolu za otvaranje škole. Molba je prosleđena na mišljenje u Budimpeštu, zatim u Beč, da bi tražena dozvola bila dobijena tek godinu dana kasnije i to jedan dan uoči završetka Prvog svetskog rata (10. novembra 1918). Međutim, ne čekajući zvaničnu dozvolu, škola je – na osnovu sačuvanih podataka – i ranije počela sa radom. Naime, kursom o kome nemamo detaljnijih podataka i za koji su učenici uplaćivali po 200 kruna školarine, rukovodili su glumac i nadredatelj *Croatije* **Alfred Grünhut** i glumac i reditelj **Robert Staerk**.

Godine 1919. se u Zagrebu osniva *Jugoslavija, kinematografsko poduzeće za proizvodnju filmova*, od 1920. *Jugoslavija, tvornica filmova D.D.*, a jedan od osnivača je bio **Hamilkar Bošković**, na čije je ime glasila prethodno pomenuta dozvola za otvaranje *Škole za kinematografsku glumu*. Ranija inicijativa je obnovljena i 2. novembra 1921. godine *Jugoslavija D.D.* je podnela molbu *Povjereništvu za prosvjetu i vjere* za odobrenje za rad *Škole* u kojoj, pored ostalog, piše:

...Međutim, kako nemamo dovoljan broj glumaca ni stručnih ljudi, naročito onih za manje uloge i poslove, a kako nam se neprestano sve veći broj učenika javlja, naumila je naša toornica da nanovo otvori „Filmsku školu“ sa šestomjesečnim kursevima...

Uz molbu je priložen i Statut škole u kome je, pored ostalog, navedeno:

2. Svrha je škole podučavanje učenika i učenica u slijedećim vještinama: U glumačkom prikazivanju, u pristojnosti (dobrom tonu) i u sportovima (tenis, nogomet, mačevanje, jahanje, plivanje, veslanje, ples).

3. Obuka traje u jednom tečaju svega 6 mjeseci, za koje se vrijeme mora podučavanje svršiti.

(.../...)

10. Na kraju svakog tečaja imat će se održavati zaključni ispit, kojemu će moći Zem. vlada, povjereništvo za prosvjetu i vjere, izaslati svog povjerenika.

11. Učitelji u školi za kinematografsku glumu moraju biti strukovnjaci, koji odgovaraju za disciplinu i red u obučavanju kao i za valjano vladanje učenika (učenica).

Nadležne vlasti su odobrile otvaranje Škole za kinematografsku glumu u Zagrebu, te je tako u zakupljenim prostorijama Zagrebačke streljane 15. marta 1922. godine školu na svečani način otvorio tadašnji ravnatelj Jugoslavije D.D. **Marcel Kolin**. Bilo je upisano 77 učenika i učenica uz školarinu od 50 kruna, a nastavnici su bili: **dr Jerko Božić**, književnik i lekar, koji je ...studirao u Italiji i tamo se bavio filmom, **dr Armand Grohman**, emigrant iz Rusije, gde je glumio u većem broju filmova i koji će predavati „Praktičnu interpretaciju“, **dr Anatolij Bazarov**, bivši nastavnik Filmske škole u Kijevu. Njegov predmet je „Tehnika mime“, **Aleksandar Vereščagin**, takođe ruski emigrant. U Rusiji režirao i bio direktor pozorišta. Predaje „Dramu“, **Seku-lić** iz sportskog društva „Concordia“. On treba da učenike obučava mačevanju, jahanju, plivanju, tenisu itd. i **Josip Halla**, snimatelj.

Podataka o toku školovanja nema, ali znamo, kao što sam već naveo, da su se među učenicima ove škole nalazili docnije poznati dramski umetnici **Božena Kraljeva** (1904-1989), **Dejan Dubajić**, **Risto Zerdeski** (takođe navođen i kao **Zerdević** i **Zerde**) iz Prilepa, kao i **Jelena Bilbija**, kasnije najpoznatiji spiker prvih godina emitovanja Radio Beograda. Nema podataka o polaganju zaključnog ispita, ali znamo da je školovanje jedine generacije učenika ove škole završeno snimanjem filma *Strast za pustolovinama* (1922) o kome sam već pisao ranije. Za film se ponekad navodilo (ali ne uvek) da je to *školski film*, režirao ga je i napisao scenario učitelj Drame **Aleksandar Vereščagin**, koji je tumačio glavnu mušku ulogu, a glavnu žensku ulogu je tumačila ruska glumica (emigrantkinja) **Aleksandra Ljeskova**. Ostale uloge su tumačili učenici Škole, ali podelu uloga ne znamo jer kopija filma nije sačuvana, a u sekundarnim izvorima se pominju neka

imena (ili pseudonimi) **De Foret, Smodić, Kralj, Invernizzi, Brletić, Košćec, Ho-ljac**, a o kome se radi nisam uspeo da utvrdim.

U Beogradu je 1924. godine osnovan *Klub filmofila* na čijem je čelu bio prvi jugoslovenski filmski kritičar **Boško Tokin**. Prema *Pravilima kluba* bilo je predviđeno i *estetsko i profesionalno filmsko obrazovanje članstva kroz organizovanje tečajeva*, ali nisu sačuvani podaci da je to sprovedeno u delo. Znamo samo da su održavana pojedina predavanja i da je nekoliko pionira filma u Srbiji imalo svoje prve kontakte sa filmom u ovome klubu.

Zagrebački glumac i reditelj **Tito Strozzi**, inače osnivač i vlasnik *Jugoslovenske tvornice filmova u Zagrebu*, tražio je juna 1926. godine dozvolu za otvaranje *Studia Jugoslovenske tvornice filmova* koji je imao za cilj *...da pripravi teoretski i praktički naše ljude za filmsku industriju, te time u našoj mladoj otadžbini udari prve zbiljske i pozitivne temelje stvaranju i ustaljivanju naše domaće produkcije filmova*, ali je već avgusta iste godine odustao od svoje ideje *...iz razloga finansijske naravi*.

Krajem 1931. godine u Zagrebu je filmsko preduzeće *Svetloto*n otvorilo svoj *Tonfilmski studio* na čijem se čelu nalazio **Mirko Jelačin**, operiski pevač, koji je imao i neka filmska iskustva. Među nastavnicima nalazimo i ime **Karla Viktora Josifa Novaka (Karl Joseph Nowak)**, nemačkog (austrijskog?) filmskog reditelja i snimatelja (koji se nešto kasnije javlja i kao nastavnik beogradske *Tonfilmske akademije*), zatim **Josipa Klementa**, direktora *Svetloto*n filma, **Julija Rogulja**, za koga se navodi da je *film-foto tehnik* i drugih. Glavni cilj *Tonfilmskog studija* bio je školovanje glumačkog kadra, ali nema preciznih podataka o radu i o učenicima tog studija.

Početakom 1932. godine osniva se i u Beogradu *Tonfilmska akademija* koja je radila u zgradi *Srpske akademije nauka*, a upravnik joj je bio pesnik **Sima Pandurović** (1883-1960). Suosnivači su bili glumac, novinar i filmski reditelj **Milutin-Bata Nikolić** i pionir srpskog filma, vojni snimatelj i reditelj kapetan **Mihailo Mihailović** zvani **Mika-Afrika**. **Pandurović** je predavao književnost, književnik **Momčilo Milošević** retoriku, **Maga Magazinović** ritmiku, **Vojislav Ivanović** dramaturgiju, a pevanje **Boško Nikolić**. Kao nastavnici su angažovani i stranci – već pomenuti **Karl Viktor Jozef Novak**, koji je predavao *praktičan rad na filmu*, **Irena Brukner**, *„bečka glumica i specijalista za šminku“* (o kojoj nema nikakvih drugih podataka) i austrijski filmski snimatelj **Karl Kurcmajer (Kurzmayr)** koji je karijeru otpočeo u Francuskoj kod *Patea (Pathé)*, da bi posle 1934. godine snimio i režirao veći broj austrijskih filmova. Nastava u *Tonfilmskoj akademiji* je održavana u večernjim časovima, a pohađalo ju je 25 slušalaca na opštem i 15 na dečijem odeljenju. Po svemu sudeći, ceo poduhvat je propao i pre nego što je prva generacija slušalaca završila školovanje.

Iste godine je u Beogradu osnovao svoju *Filmsku školu* ruski emigrant, pozorišni glumac i reditelj **Aleksandar Filipović Čerepov**, školovan u dramskoj

Ika-Ilija Konfino u filmu Nespretni Buki

školi MHATa (*Moskovskog hudožestvenog akademskog teatra*). Škola je bila smeštena u suterenu jedne zgrade u ulici Zmaja od Noćaja, a među učenicima su se nalazili i kasnije poznati glumci **Ika-Ilija Konfino** (r. 1912) i **Sima-Bata Jančićjević**, kao i scenograf **Miomir Denić**. Školarina je iznosila 300 dinara mesečno. Učenici su učestvovali u snimanju školskih filmova *Avanture doktora Gagića* (1932) i *Nespretni Buki* (1932) koje je režirao **Čerepov**, a takođe su statirali 1932. godine u Crnoj Gori prilikom snimanja nemačkog igranog filma *Fantom Durmitora* (*Gefangene der schwarzen Berge*, režija **Hans Natge**).

Reč FILM je imala ogromnu privlačnu moć. Razni popularni filmski i drugi časopisi doprinosili su stvaranju legendi o lakom uspehu u svetu filma i raskošnom životu filmskih zvezda. Setimo se brošure *FILM – TKO HOĆE K FILMU? Kako se može postati filmski GLUMAC ili GLUMICA*, koju je 1925. u Zagrebu objavio **Franjo Ledić**, koji se potpisao pseudonimom *Filmski režiser Dervenčanin* i koja je bila odmah rasprodana. Zbog svega toga je mogućnost ulaska u svet filma za veliki broj mladih ljudi predstavljala izuzetnu šansu za bekstvo iz sive svakodnevice u kojoj nisu mogli da se snađu. Istovremeno, taj san o filmskoj sreći pružao je mogućnosti i za razne zloupotrebe. Tako su, na primer, 1926. godine braća **Josif** i **Milan Češljarević** iz Vršca objavili da je u Pančevu osnovano *Prvo jugoslovensko društvo za filmsku industriju* koje otvara i filmsku školu. Raspisali su konkurs za filmske glumce – kandidate za školu i od svakog su tražili da pošalje

po 10 dinara upisnine. Oko 500 mladića i devojaka iz cele *Jugoslavije* je naselo na ovu obmanu, dok vlasti nisu uhapsile prevarante.

Kao što se vidi iz primera navedenih u ovom poglavlju, stanje u oblasti školovanja kadrova za film odražavalo je u potpunosti stanje u tadašnjoj polupostojećoj jugoslovenskoj kinematografiji. Sve ove privatne i povremene filmske škole i tečajevi (a bilo je i drugih koje nisam pomenuo), bili su orijentisani pre svega ka glumi kao najprivlačnijem činiocu filma, a zavisili su isključivo od naplate školarine. Ambiciozni, dobro zamišljeni i lepo formulisani nastavni programi zavaravali su i slušaocce, a i organizatore tih škola i tečajeva, ali nisu mogli da budu ostvareni, čak ni uz zainteresovanost i pomoć veoma značajnih ljudi iz tadašnjeg jugoslovenskog filmskog, pozorišnog i kulturnog života. Sve je bilo prepušteno isključivo privatnoj inicijativi. Država, koja je tada uveliko finansirala školovanje u drugim umetničkim oblastima – pozorištu, muzici, likovnim umetnostima – bila je potpuno ravnodušna prema domaćem filmskom stvaralaštvu kao delu nacionalne kulture, pa samim tim nezainteresovana i za školovanje filmskih umetnika i stručnjaka. U oblasti filmskog školstva predratna *Kraljevina Jugoslavija* nije ostavila nikakvo pozitivno nasleđe savremenoj jugoslovenskoj kinematografiji koja se razvila posle 1945. godine.

Kadar iz filma U lavljem kavezu

VIII

STRANCI SNIMAJU FILMOVE U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Posle Prvog svetskog rata došlo je u razvijenim evropskim kinematografijama i do nekih promena u načinu proizvodnje igranih filmova. Sve više producenata i autora igranih filmova se opredeljivalo da eksterijere za svoja ostvarenja realizuje u pravom ambijentu, napuštajući raniju i jeftiniju praksu rekonstrukcije prirodnog dekora u filmskim ateljeima. *Jugoslavija* je u tom pogledu pružala velike mogućnosti: na relativno malom prostoru nalazili su se raznoliki predeli – visoke i stenovite planine, brze planinske reke, razuđena obala mora sa mnogim slikovitim ostrvima, guste šume, plodne ravnice, orijentalni ambijent sela i gradova na jugoistoku zemlje itd. Na to su se nadovezivale i druge pogodnosti: dobre saobraćajne veze sa razvijenim zemljama Evrope, jeftina radna snaga i usluge, predusretljivost i dobra saradnja sa državnim i lokalnim vlastima. Ukrstili su se obostrani interesi: filmski autori i producenti su shvatili da snimajući u *Jugoslaviji* – bilo igrane, bilo dokumentarne filmove – mogu svojim gledaocima da pruže neka nova vizuelna zadovoljstva uz manji utrošak sredstava, a jugoslovenske vlasti, uprkos rezervisanom stavu prema domaćoj kinematografiji, shvatile su da filmska snimanja stranaca u zemlji pre svega doprinose propagiranju jugoslovenskog turizma koji se veoma brzo razvijao u značajnu privrednu granu.

Tako je u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* između 1918. i 1941. godine veliki broj inostranih filmskih stvaralaca snimao svoje filmove, što svakako predstavlja i važan deo naše filmske prošlosti i što je uticalo i na razvoj domaćeg filma.

IGRANI FILMOVI

U periodu koji u ovoj knjizi razmatramo na tlu *Kraljevine* snimljeni su delovi, pretežno eksterijeri, za ukupno 50 dugometražnih igranih filmova, 21 nemi i 29 zvučnih. Od toga 31 nemački, 9 čehoslovačkih, 8 austrijskih filmova i po jedan poljski i britanski film. Dva filma su snimljena u celini kod nas (eksterijeri i ente-

rijeri), a dva su snimljena u koprodukciji sa *Jugoslovenskim prosvetnim filmom*. Najveći broj stranih filmskih ekipa je snimao u Dalmaciji – 42, u Bosni i Hercegovini 5, u Crnoj Gori 2 i u Srbiji 1. Međutim, i ovi su podaci neprecizni, jer su eksterijeri za neke filmove snimljeni u Crnoj Gori, ali manjim delom i u Dalmaciji i obrnuto. Veliki broj tih filmova je sačuvan u celini, za neke znamo samo na osnovu podataka iz sekundarnih izvora, a za nekoliko nismo ni sasvim sigurni da su realizovani. Takođe, za mnoge filmove ne znamo ni koliki je udeo eksterijera snimljenih u *Jugoslaviji* umontiran u celinu filma. Postupak za dobijanje dozvole za snimanje se razlikovao – do donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* nadležnost je bila podeljena između viših i lokalnih državnih vlasti. Inostrani filmski producenti bi, obično preko i uz preporuku poslanstva *Kraljevine SHS* u svojoj zemlji, tražili dozvolu za snimanje, uz objašnjenje šta bi i gde bi snimali. *Ministarstvo inostranih poslova* bi zatim, uz svoje pozitivno mišljenje, to prosleđivalo *Ministarstvu unutrašnjih poslova* i *Ministarstvu trgovine i industrije*, pa bi to administrativnim putem stizalo do lokalnih vlasti. Posle donošenja *Zakona o uređenju prometa filmova* propisani su uslovi (u osam tačaka) koje treba da ispunjava *lice ili preduzeće koje želi da snima* da bi dobilo dozvolu za snimanje. Napomenuto je: *Dobro je da se ima preporuka Kraljevskog poslanstva*, a uz *ekspediciju* (danas bismo rekli ekipu) putuje o trošku *ekspedicije* i predstavnik *DFC* koji će prisustvovati snimanju. Država je često izlazila u susret nekim posebnim zahtevima stranih producenata: odobravao je popust u železničkom saobraćaju, a u nekim slučajevima je obezbeđivano i učešće vojske i mornarice u snimanju filma, što ćemo u kasnijem tekstu videti. Takođe nije bez značaja napomenuti da su u *Jugoslaviji*, pored drugih, snimali i mnogi značajni filmski umetnici evropskog filma. Navešću hronološkim redosledom strane igrane filmove⁵⁵ koji su, uglavnom delimično, a veoma retko u celini, snimani u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*:

Čovek bez imena (Mann ohne Namen), 1920, pr. *Projektion-AG Union (PAGU)* iz Berlina, reditelj **Georg Jakobi (Jacoby)**. Pustolovni film u šest epizoda, snimano u Sarajevu i okolini, nije poznato koji su delovi filma ili epizode snimljene kod nas.

Gospođa sa suncokretom (Die Dame mit den Sonnenblumen), 1920, prema istoimenoj drami hrvatskog pisca **Iva Vojnovića**, pr. *Sascha-Film*, Beč, scenario i režija **Mihalj Kertes (Mihály Kertész)**, koji je u Mađarskoj do 1919. režirao 38 filmova, da bi posle poraza *Mađarske republike sovjeta Bele Kuna* emigrirao u Beč, a kasnije prešao u Holivud i promenio ime u **Majkl**

⁵⁵ Sadržaj filmova koje nisam gledao navodim prema opisu **mr Radenka Rankovića**, red. profesora Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, koji ih je video prilikom svog studijskog boravka u Nemačkoj i to je označeno sa *(RR)* na kraju pasusa.

Kartiz (Michael Curtiz). Glavnu žensku ulogu je tumačila **Lusi Doren (Lucy Doraine)**, a jednu ulogu tadašnji debitant naš glumac **Svetislav-Ivan Petrović**. Snimano u Splitu i Dubrovniku.

Osveta mora (Pomsta more), 1921, pr. *Bohemian-Rival* iz Praga, režija **Vladimir Pospíšil-Born**, gl. **Meri Jansova (Mary Jansová)** i **Robert Ford**. Melodrama o dva brata koji vole istu devojkicu i koja se završava tako što se svi dave u pobesnelom moru. Snimano u Dubrovniku, Cavtatu i Srebrenom.

Đavolji mlin (Dábluv mlýn), 1921, pr. *Bohemian-Rival* iz Praga, re. **Vladimir Pospíšil-Born**, gl. **Meri Jansova (Mary Jansová)**, **Vladimir Pospíšil-Born** i **Robert Ford**. Avanturistički film o švercerima, za koji su eksterijeri snimljeni u Dubrovniku i Crnoj Gori. Verovatno je sniman istovremeno sa filmom *Osveta mora*. Film nije dovršen, navodno zbog nedostatka finansijskih sredstava, kao i zbog teške povrede reditelja prilikom snimanja u Dalmaciji.

Razbojnikova osveta (Brigantenrache), 1922, pr. *Decarli*. Film KG, Berlin, re. **Rajnhart Bruk (Reinhardt Bruck)**, gl. **Asta Nilzen (Nielsen)**, **Bruno Decarli (Decarli)**, **Margit Barnaj (Barnay)**. O samom filmu ne znamo mnogo (film nije sačuvan) i sadržaj nam (zasad) nije poznat. Sudeći po nazivu preduzeća, bio je to produkcionni pokušaj nemačkog pozorišnog i filmskog glumca **Bruna Dekarljija**, koji je za taj film uspeo da angažuje **Astu Nilzen**, prvu veliku evropsku filmsku zvezdu. To je, verovatno, bio njen izlet u komercijalni film, jer ovo ostvarenje nije posebno zabeleženo u filmskim enciklopedijama i istorijama filma, niti pak u njenim biografijama. Eksterijeri filma su snimljeni u Splitu i okolini. Takođe se navodi da se film sastoji pretežno od snimaka eksterijera.

Dolazak velike *filmske ekspedicije* u Split, a posebno **Aste Nilzen**, izazvao je veliku pažnju javnosti, ne samo u Splitu. Gro snimanja je obavljen na Marjanu i u okolini tvrđave Klis. U vreme boravka ekipe u Splitu je ponovo otvoreno obnovljeno *Splitsko pozorište* i to 17. oktobra 1921. godine predstavom *Ekvinocio Iva Vojnovića*. Toj svečanoj predstavi je prisustvovala i **Asta Nilzen**, koju je pozvao tadašnji ravnatelj pozorišta **Niko Bartulović**. Za vreme predstave **Bartulović** joj je prevodio i objašnjavao sadržaj komada, a **Asta Nilzen** – koja je i sama svoju karijeru počela u pozorištu – sastala se posle predstave sa glumačkim ansamblom.

Gospodari mora (Herren der Meere), 1922, pr. *Sascha-Film*, Beč, re. **Aleksandar Korda (Alexander, Sándor)**, mađarski reditelj, koji je posle pada *Mađarske*

republike sovjeta 1919. emigrirao u Austriju, da bi kasnije karijeru završio kao reditelj i filmski producent u Velikoj Britaniji. Glavnu mušku ulogu je tumačio značajni glumac mađarskog nemog filma **Mihalj Varkonji (Mihály Várkonyi)**. Za ovu priču o pronalaženju skrivenog blaga španskih gusara ne nekom ostrvu samo se navodi da je snimana i na Jadranu (1921. godine). Na *Međunarodnom filmskom festivalu* u Milanu (*Concorso cinematografico internazionale*) 1923. godine dobio je prvu nagradu za najbolji avanturistički film. U Italiji je prikazivan pod naslovom *I padroni del mare*, uz veliku reklamu, i imao je znatan uspeh kod gledalaca.

Potonuli svet (Eine versunkene Welt), 1922, pr. pr. *Sascha-Film*, Beč, re. **Aleksandar Korda**, gl. **Alberto Kapoci (Capozzi)**, **Karl Baugartner**, **Mihalj Varkonji**, **Maria Palma** i drugi. Još jedan bečki film Aleksandra Korde. Film prikazuje životnu dramu plemića (princa) koji se oženio plesačicom, zbog koje se odrekao titule i nastavio život kao kapetan drvenog jedrenjaka kojim krstari, prevozeći robu. Ali, kada utvrdi da ga žena vara, namerno razbija svoj brod o stenje i tom prilikom stradaju svi koji su se zatekli na njemu, i dobri i loši. Snimano je i na Jadranu, u filmografijama nigde ne piše preciznije gde. Verovatno je i ovaj film snimljen 1921. godine, možda u isto vreme kada i film *Gospodari mora*, s obzirom na to da je reditelj isti i da nekoliko istih glumaca igra u oba filma. Film je dobio zlatnu medalju za najbolji dramski film na *Međunarodnom filmskom festivalu* u Milanu (*Concorso cinematografico internazionale*). U Italiji je prikazivan pod naslovom *S. A. il Principe Rosso (Nj. V. Crveni Princ)*, a kritika je posebno hvalila glumački par **Alberto Kapoci** (italijanski glumac) i **Maria Palma**. Italijanska cenzura je naredila da se iz filma izbacilo oko 500 metara materijala, ali nije poznato ni koje scene, niti razlog.

Stipl čez (Steeple Chaise) ili *Poslednja prepreka (Na posledni prekážce)*, 1922, pr. *Bohemian-Rival*, Prag, re. **Vladimír Pospíšil-Born**, gl. **Mary Jansová**, **Vladimír Pospíšil-Born** i drugi. Tačan sadržaj filma nije poznat – jedino se zna da se radi o drami koja se odvija delimično na trkalištu Velké Chuchli kod Praga, a delimično na moru, u Dalmaciji.

Kraljica Tamara (Thamar, das Kind der Berge), 1923, pr. *Febus Film AG*, Berlin, re. **Robert Dinesen**. Glavnu ulogu tumači nemačka filmska zvezda **Lia de Puti (Lya de Putti)**. Film počinje kadrovima glavne glumice koja jašući na belom konju prolazi sarajevskom Baščaršijom. Na špici filma, koji se čuva u nemačkom *Saveznom filmskom arhivu (Bundesarchiv-Filmarchiv)* piše da su eksterijeri snimljeni u Bosni. (RR)

Pagoda (Die Pagode), 1923, pr. *Olga Tschechow-Film GmbH*, Berlin, re. **Alfred Fekete**. gl. **Olga Čehova (Tschechova)**, **Ernst Dojč (Deutsch)**, **Vilhelm Diterle (Wilhelm Dieterle)**. Ovo je produkcionni pokušaj poznate nemačke glumice ruskog porekla **Olge Čehove**. O filmu se malo zna, nigde nije posebno zabeležen u filmskim enciklopedijama i istorijama filma. Štaviše, u filmografskim podacima nema naziva distributera, tako da je pitanje da li je ikada dospelo do gledalaca. Navedeno je da je snimljen 1922. godine u Veneciji i Dalmaciji, bez preciznijih podataka o mestu snimanja.

Finansije Velikog vojvode (Die Finanzen des Grossherzogs), 1923, pr. *Union-Film der UFA*, Berlin, re. **Fridrih Murnau (Friederich)**. ul. **Hari Litke (Harry Liedtke)**, **Medi Kristians (Mady Christians)**, **Alfred Abel** i drugi. Film spada, po ocenama kritike onog vremena, među manje značajna ostvarenja **Murnaua**. To je satirična priča o Don Ramonu XX, Velikom vojvodi od Albaka, koji je zapao u dugove do te mere da može da izgubi presto. Spasava ga ruska Velika vojvotkinja Olga, koja je zaljubljena u njega, te plaća sve njegove dugove. Najveći deo eksterijera za ovaj film snimljen je na Jadranu, posebno na otoku Rabu, gde je smešteno "Veliko vojvodstvo" (sam objekat *zamak* sagrađen je u ateljeu u Berlinu). Glavni snimatelj ovog filma bio je **Karl Frojnd (Freund)**, koji je svoju profesionalnu delatnost započeo u Beogradu 1911. godine, snimajući za *Moderni bioskop braće Savić*.

Davolak (Der Klabautermann/The Hobgoblin), 1924, pr. *Sternheim-Film GmbH i Konzern der National-Film AG*, Berlin, re. **dr Paul Mercbah (Merzbach)**, gl. **Vilhelm Digelman (Wilhelm Diegelmann)**, **Kler Griger (Kläre Grieger)** i drugi. Sadržaj i žanr filma je (zasad) nepoznat. Jedino je u filmografskim podacima navedeno da su eksterijeri snimljeni u Dubrovniku. Malo poznati reditelj ovog filma **dr Paul Mercbah** snimio je svega tri nema filma, od kojih mu je ovo prvi.

Komedijaši života (Komödianten des Lebens), 1924, *Georg-Jacoby-Film AG*, Berlin, re. **Georg Jakobi (Jacoby)**, ul. **Georg Alexander**, **Bruno Kastner** i drugi. Sadržaj i žanr filma (zasad) nisu poznati. U odrednicama leksikona koje obrađuju delatnost nemačkog reditelja Jakobija ovaj film, koji bi hronološki odgovarao početku njegove karijere, nigde se ne pominje. U oskudnim filmografskim podacima je zabeleženo da su eksterijeri snimljeni u "gornjoj Italiji" (*Oberitalien*, geografski nejasno, moglo bi se odnositi i na Istru) i u Dalmaciji.

Mali Vojvoda (Der kleine Herzog) ili O prestolu i ljubavi (Um Thron und Liebe), 1924, pr. *Alfa (Althoff-Ambos-Film AG)*, Berlin, re. **Rudolf Valter-Fajn (Wal-**

ther-Fein), gl. **Lia Ajbenšić (Eibenschütz)**, **Robert Šolc (Scholtz)** i drugi. Sadržaj filma je (zasad) nepoznat. U filmografskim podacima je navedeno da su eksterijeri snimljeni u Dalmaciji i na Siciliji.

Strahote mora (Der Schrecken des Meeres), 1924, pr. *Münchener Lichtspielkunst AG, Emelka*, München, re. **Franc Osten (Franz)**, gl. **Karl de Vogt (Carl)**, **Helena Makovska (Makowska)** i drugi. Sadržaj filma zasad nepoznat. Zna se samo da su eksterijeri za ovaj film snimani maja 1924. godine u Dubrovniku i okolini.

Zver iz San Silosa (Die Bestie von San Silos), 1925, pr. *Münchener Lichtspielkunst AG, Emelka*, München, re. **Džoe Stekel (Joe Stöckel)**, ul. **Lotte Lorrin**, **Džek Milong-Minc (Jack Mylong-Münz)**. Sadržaj filma nije poznat. Na osnovu pregleda samo jedne rolne filma može se zaključiti da se radi o hvatanju ogromnog majmuna – zveri (u stvari čoveka prerušenog u majmuna) koji otima žene, a radnja filma bi trebalo da bude smeštena negde u Africi. Ovu zver hvataju i sprovode na brod. Po krajoliku, tipovima statista koji predstavljaju vojnike i policajce i po brodiću, moglo bi se zaključiti da je zaista snimano na Jadranu, ali je neizvesno gde. (RR)

Poslednja noć (Die Letzte Nacht), 1927, pr. *FPG Film-Prod. GmbH*, Berlin, re. **Grejam Kats (Graham Cutts)**, ul. **Lily Damita**, **Hari Litke (Harry Liedtke)** i drugi. Sadržaj (koji nam zasad nije poznat) i realizaciju ovoga filma 1928. godine u svome pismu *Ministarstvu trgovine i industrije Kraljevine SHS (Arhiv Jugoslavije, Beograd)* oštro je kritikovao **Mirko M. Dragović**, novinar i jedini crnogorski filmski radnik između Prvog i Drugog svetskog rata (asistent režije na filmu *Zakon crnih brda*). On je naveo da je ovo jedan od ...*filmova koji nas kompromituju...* i tražio ...*zaštitu naših krajeva od stranaca koji dolaze da snimaju*. Nije poznato gde je film sniman u rano leto 1927. godine (enterijeri su snimljeni u ateljeu UFA januara i februara 1927, a premijera je bila u *Mozart sali* u Berlinu 18. avgusta 1927, znači da je kod nas snimano u međuvremenu).

Dama i njen šofer (Die Dame und ihr Chauffeur) ili *Roman jednog bonvivana (Der Roman eines Lebemannes)*, 1928, pr. *Noa-Film GmbH*, Berlin, re. **Manfred Noa**, ul. **Šarlota Ander (Charlotte)**, **Elizabet (Elisabeth) Pinajeff**, **Fric (Fritz) Kampers** i drugi. Sadržaj filma zasad nepoznat. U filmografskim podacima je navedeno da su eksterijeri filma snimljeni u Trstu i Dubrovniku. Kopija filma se čuva u nemačkom *Saveznom filmskom arhivu (Bundesarchiv-Filmarchiv)*.

Žena od formata (Eine Frau von Format), 1928, pr. *Terra Film AG*, Berlin, re. **Fric Vendhauzen (Fritz Wendhausen)**, ul. **Medi Kristians**, **Peter Leška (Leschka)** i drugi. Sadržaj filma je zasad nepoznat. Eksterijeri za ovaj film su snimljeni u Dubrovniku. Film je premijerno prikazan 12. septembra 1928.

u Mozart sali u Berlinu. Kopija filma se čuva u nemačkom Saveznom filmskom arhivu (Bundesarchiv-Filmarchiv).

Republika šiparica (Die Republik der Backfische), 1928, pr. Greenbaum-Film GmbH, Berlin, re. **Konstantin J. David (Constantin)**, ul. **Keti fon Nađ (Käthe von Nagy)**, **Ernest van Ril (Riel)** i drugi. Živahnu devojkicu, junakinju filma koju igra **Keti fon Nađ**, otac smešta u internat iz koga ona ubrzo beži da bi se priključila jednom cirkusu. Posle nekoliko avantura vraća se u internat i organizuje svoje drugarice da pobjegnu, opljačkaju jednu banku i negde na moru sagrade svoju tvrđavu, u kojoj samostalno žive objedinjene strogom disciplinom bande. U filmografijama je samo navedeno da su eksterijeri snimljeni u Dalmaciji, prema našim podacima najvećim delom na otoku Rabu. Domaća štampa je isticala da je saradnik na filmu bio i ... *jugoslovenski pomoćnik reditelja g. Paole Martin...* Reč je o Novosađaninu **Pavlu (Paulu) Martinu**, koji je svoju filmsku karijeru počeo kod UFA kao asistent režije, da bi kasnije postao poznati nemački reditelj i u periodu od 1935. do 1958. godine snimio 12 igranih filmova. U štampi je i protagonistkinja **Käthe von Nagy** stalno pominjana kao glumica našeg porekla (rođena je 1910. godine i odrasla u Subotici kao **Katica Nađ**).

Zakon crnih brda (Das gesetz der schwarzen Berge), 1928, pr. Dewi-Film GmbH, Berlin, re. **Romano Mengon**, ul. **Gustav Disl (Diessl)**, **Herta fon Valter (von Walter)** i drugi. Film o krvnoj osveti, o kome je već bilo reči i koji je skoro u celini snimljen u Crnoj Gori aprila i maja 1928. Domaći pomoćnik reditelja i konsultant bio je **Mirko M. Dragović**, crnogorski novinar i filmski entuzijasta koji se za film školovao u Berlinu. Ceo film je snimljen u okolini Podgorice, oko Cetinja i Rijeke Crnojevića i u Dubrovniku, gde je snimanje i završeno juna 1928. Film je zatim obrađen u Nemačkoj i odobren za javno prikazivanje decembra 1928. godine.

Lov na milion (Die Jagd nach Million), 1930. (nemi film), pr. Aafa-Film AG, Berlin, re. **Maks Obal (Max)**, ul. **Lučano Albertini (Luciano)**, **Gertl Berndt** i drugi. Verovatno se radilo o jeftinoj produkciji, jer je neuobičajeno da Nemci 1930. snimaju nemi film. Sadržaj filma je zasad nepoznat. U filmografijama je navedeno da su eksterijeri za film snimljeni na Jadranu, ali nije rečeno gde, što bi moglo da se utvrdi pregledom kopije filma koja se čuva u nemačkom Saveznom filmskom arhivu (Bundesarchiv-Filmarchiv).

Povlačenje na Rajni (Zapfenstreich am Rhein), 1930, pr. Delog-Film-Produktions und Vertriebs GmbH, Berlin, re. **Alexander Alexander**, ul. **Šarlota Zuza (Charlotte Susa)**, **Hans Štivec (Stüve)** i drugi. Prvi inostrani tonski igrani

film snimljen kod nas, u nemačkoj štampi najavljen kao *tonska filmopereta* (*Tonfilmoperette*). Bila je to komedija iz vojničkog života, započeta kao nemi film, zatim naknadno ozvučen (nahsinhronizovan) i dosnimljen kao zvučni film. U jugoslovenskoj štampi je, za vreme snimanja, najavljivan pod naslovom *Na plavom Jadranu*, ali nigde nije tačno navedeno gde je na Jadranu snimano. Kao reditelj se kod nas uvek navodio **Aleksandar Aleksandrov**, dok se u nemačkim filmografijama javlja ime **Jaap Speyera**, a **Alexander Alexander** samo kao scenarista.

On ili ja (Er oder Ich) ili Dvostruki avanturista (Zweimal Abenteuer), 1930, pr. *Ariel-Film GmbH*, Berlin, re. **Hari Pil (Harry Piel)**, ul. **Hari Pil, Valeri Butbi (Valery Boothby)** i drugi. Veoma popularni nemački glumac, reditelj i producent velikog broja nemih i zvučnih zabavnih i akcionih filmova **Heinrich-Harry Piel** snimio je eksterijere za ovu komediju u Dubrovniku i okolini. Zaplet se zasniva na potpunoj sličnosti dve glavne ličnosti – mladoga princa i jednog ozloglašenog hohštaplera, koje tokom filma stalno zamenjuju (oba lika tumači Harry Piel). I narednih godina Piel se u više navrata vraćao na Jadran da bi snimao.

Melodija ljubavi (Melodie der Liebe), 1932, pr. *Reichliga-Film GmbH*, München, re. Georg Jakobi (Jacoby), ul. Rihard Tauber (Richard), Lien Dejers (Deyers) i drugi. Muzička ljubavna romansa sa pevanjem, koja se odvija u umetničkim krugovima. Eksterijeri za ovaj film su snimljeni u Dalmaciji, ali nije poznato gde. Snimano je, verovatno, 1931. godine, jer je film završen i odobren za prikazivanje aprila 1932.

Princ od Arkadije (Der Prinz von Arkadien), 1932, pr. *Projektograph-Film*, Oskar Glück, Wien, re. **Karl Hartl**, ul. **Vili Frost (Willi)**, **Liana Hajd (Liane Heid)** i drugi. Prema oskudnim filmografskim podacima, ovo je savremena muzička komedija. Neke scene u eksterijeru su snimljene u Dalmaciji, ali nije navedeno gde.

Fantom Durmitora (Das Lied der schwarzen Berge), kod nas se u štampi pominje i kao *Pesma crnih brda*, 1933, *UFA* Berlin i *Eidophon-Film* Amsterdam, re. **Hans Natge**, ul. **Ita Rina, Blondine Ebinger, Hinko Nučić, Albert fon Kersten** i drugi. Avanturistički film, u koji je upletena i ljubavna priča o spasavanju iz kanjona Tare jedne kajakaške ekspedicije, pružao je mogućnosti da se prikažu i lepote *Jugoslavije*. Snimljen je u saradnji sa jugoslovenskim vlastima, u završnim scenama spasavanja učestvovala su i jedinice *Jugoslovenske kraljevske vojske*. Snimanje je počelo avgusta 1932. u Beogradu, a ekipa je zatim radila u Sarajevu, Mostaru, Dubrovniku, a najviše na terenu u

Kadar iz filma Fantom Durmitora

Crnoj Gori. Enterijeri su snimljeni u studiju u Berlinu, a film je premijerno prikazan januara 1933. Jugoslovenski saradnik na filmu (asistent režije) bio je **Bogoslav Tanko** (rođen u Sisku, studirao film u Berlinu, posle Drugog svetskog rata u Brazilu režirao 40 igranih filmova), a muziku je napisao **Josip Slavenski**. *Fantom Durmitora* je bio odlično primljen i od gledalaca i od kritike, a svakako je doprineo interesovanju inostranih producenata za snimanja u *Jugoslaviji*.

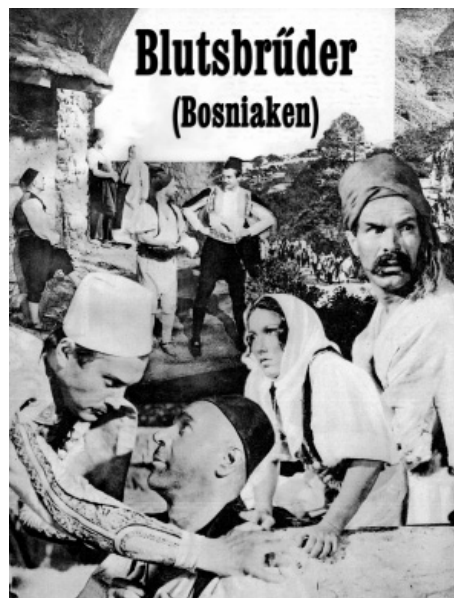
Postoji samo jedna ljubav (Es gibt nur eine Liebe), 1933, pr. Dr. V. Badal-Filmproduktion GmbH, Berlin, re. **Johanes Majer (Johannes Meyer)**, ul. **Luj Gravur (Louis Gravoure)**, **Dženi Jugo (Jenny)**, **Hajnc Riman (Heinz Rühmann)** i drugi. Muzička komedija jednostavnog sadržaja: mlada sekretarica, koju je šef poveo kolima u prirodu, uz more, da joj diktira pisma, zaljubljuje se u lovca koji je slučajno naišao. U stvari, to je operiski pevač koji je došao u prirodu, da se odmori. Pojavljuje se i suparnica – operiska pevačica i njegova partnerka iz predstave. Ipak, ova tipična *muzička herc priča* se srećno završava: on njoj, vozeći se kolima kroz prirodu, peva ljubavnu pesmu. U *Arhivu Jugoslavije* u Beogradu sačuvano je pismo atašea za kulturu Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Berlinu književnika **Stanislava Vinavera** iz 1933. godine, kojim on preporučuje da se odobri snimanje ovog filma, tad pod radnim naslovom *Pustolovina u Dalmaciji*. (RR)

Zamak na jugu (Das Schloss im Süden), 1933, pr. *Boston-Film*, Berlin, re. **Geza fon Bolvary (von Bolvary)**, ul. **Liana Hajd, Viktor de Kova (Kowa)** i drugi. Konsultant u ime *Državne filmske central* bio je **Vojin Đorđević**. Eksterijeri su snimani u Splitu i okolini, zatim u Perastu i Boki Kotorskoj. Na ratnom brodu (jugoslovenskom, iako nema oznaka) mornari vežbaju, a admiral snima amaterskom kamerom. U daljini se vidi primorski grad (Split ili Trogir). Istovremeno, jedna filmska ekipa snima film o poteri motornim čamcem za krijumčarima. Posle snimanja reditelj poziva admirala da se priključi ekipi, ne znajući ko je on. Zabunom filmska ekipa stiže u neko malo mesto i završava u dvorcu lokalnog vlastelina – raskošni ambijent u mediteranskom eksterijeru, verovatno sniman kod nas. Admiral se zaljubljuje u vlastelinovu lepu kćer, otkriva da je on u stvari princ i sve se završava hepiendom. Film je prikazivan u Jugoslaviji 1934. godine, a štampa je kritikovala što na špici filma nigde nije naznačeno da je snimano i kod nas. (RR)

Ostrvo (Die Insel), 1934, pr. *UFA*, Berlin, re. **Hans Štajnhof (Steinhoff)**, ul. **Brigita Helm (Brigitte), Vili Frič (Willy Fritsch), Otto Tresler** i drugi. Ovo je špijunsko-diplomatski film, čija se radnja događa u Južnoj Americi, a dalmatinski pejzaži predstavljaju taj kontinent. *Turistički Lloyd* (Beograd, 12.07.1934) je pisao o dolasku ekipe i o snimanju: ...*Kako ovi filmski starovi u Dalmaciji imaju kroz najkraće vreme da odigraju nekoliko većih scena za dotični film, odmah su sutradan po dolasku u Split vršili snimanje na obali, ispod gustih redova palmi i gradske česme. – Glumci i režiser su bili naročito zadovoljni splitskim pejzažom, jer palme, more i kuće odlično odgovaraju zahtevima filma i zamisli režisera. Osobito je simpatično što je ovo poznato nemačko filmsko poduzeće uvidilo da je naša zemlja i rivijera najpristupačnija i najpodesnija za filmovanje, budući i uz ogromne uštede poduzeću, odgovara svim najstrožim zahtevima estetike i tehnike sa raznih gledišta. (...) Na 17. juna, prugom Dubrovačke plovidbe, u 10 č. pre podne svi filmski starovi su otputovali za Dubrovnik, gde će se nastaviti snimanje među alovama, agavama i palmama (...) a zatim će se preko Splita povratiti u Nemačku.. Reditelj **Steinhoff** je tada već bio priznati filmski autor nacističke kinematografije – prethodne godine je snimio film *Hitlerjugendovac Kveks (Hitlerjunge Quex)*.*

Baron Ciganin (Zigeunerbaron), 1935, pr. *UFA* Berlin, snimljen u dve verzije – nemačkoj i francuskoj. Re. **Karl Hartl** (nemačke verzije) i **Martin Klände** (francuske verzije). Ul. **Adolf Volbrik (Wohlbrück), Hans Knotek, Fric Kampers (Fritz)**, francuski glumci neidentifikovani. Film su snimale dve garniture glumaca i jedna tehnička ekipa, tako da je tom prilikom u Trebinju i okolini boravilo 74 stranih filmskih radnika. Predstavnik *Državne filmske centrale* na snimanju bio je **Stanko Tomašić**.

Pobratimi /Bosanci/ (Blutsbrüder/Bosniaken), radni naslov *Bosanska rapsodija*, 1935, pr. *Alka-Film* Berlin i *Boser-Film-Mondial* Beč, re. **J. A. Hibler-Kala (Hübler-Kahla)**, ul. **Brigita Hornej (Brigitte Horney)**, **Vili Ajhberger (Willi Eichberger)**, **Atila Herbiger**, jugoslovenski asistent **Bogoslav Tanko**, austrijski konsultant **Robert Mihel (Michel)**. Radnja filma je smeštena u nedefinisan kraj Bosne (Hercegovine): dolazeći na svadbu svoga pobratima, ne znajući da je devojka na prozoru jedne kuće buduća mlada, pobratim gost poljubi devojku. Dolazi do svađe i sukoba, koji se na kraju ipak dobro razrešava. Uloženi su veliki naponi da se rekonstruiše bosansko-hercegovački ambijent. Ceo film – sem nekih enterijera – snimljen je 1934. u Sarajevu, Mostaru i Stocu.

Gospođica sa šaltera post-restant (Panienka z Poste Restante), 1935, pr. *Gulanicki-film*, Varšava, re. **Jan Nowina-Pscybylski** i **Michal Waszynski**, ul. **Alma Kar**, **Aleksander Zabczynski**, **Mieczyslawa Cwikinska**. Ostali podaci zasad su nepoznati, filmografije poljskog igranog filma do Drugog svetskog rata mi nisu bile dostupne, a u opštim filmskim leksikonima se ovaj film ne pominje. **Nowina-Pscybylski** je poljski filmski reditelj, koji je posle 1931. realizovao desetak igranih filmova, a njegov koreditelj **Michal Waszynski** je radio u pozorištu, realizovao je dvadesetak poljskih igranih filmova, a od 1946. je delovao u Italiji kao producent i reditelj. **Alma Kar** je bila zvezda poljskog filma tridesetih godina. Jedino se zna da je *Državna filmska centrala* iz Beograda 1934. godine ...odobrila snimanje putopisnih scena za taj film.

Tekuće zlato, 1935, pr. *Fortuna film*, Prag – svi ostali podaci nepoznati. O ovome filmu jedini je podatak deo novinskog teksta objavljenog u beogradskoj *Politici* 2. marta 1936. godine, u kome se izričito navodi: ...*Prošle godine u našoj zemlji vršilo je snimanje pet stranih filmskih preduzeća...* (zatim da je to obavilo i preduzeće) ...*Fortuna film, Prag, pomorske scene za film Tekuće zlato*. Ovo je u članku navedeno na osnovu podataka *Državne filmske centrale* u

Beogradu, te je verovatno da je takva dozvola za snimanje izdata i da je snimanje obavljeno, premda se u sačuvanim dokumentima *DFC* ne pominje ni taj producent, niti se pominje naslov filma. Nisam nigde našao nikakve odgovarajuće filmografske podatke. Moguće je da film nikada nije konačno realizovan, ili da je taj snimljeni materijal preuzeo producent jednog od čeških filmova koje kasnije navodim.

A život teče dalje (A život jde dál), 1935. (snimanje započeto 1933), pr. *Olimpia, Paris-Prag Film Prag*, re. **Karl Junghans** i **F. W. Kraemer**, ul. **Ita Rina**, **Ladislav Struna**, **Zvonimir Rogoz**, **Vera Baranovska**, muzika **Josip Slavenski**. Film je realizovan u saradnji sa *Jugoslovenskim prosvetnim filmom* iz Beograda, čiji su predstavnici u ekipi bili **Stevo Klujčić** i **Branko Marjanović**. Snimanje je započelo 1933, a završeno 1935. godine. Prvi reditelj je bio **Karl Junghans**, koji je radio sporo, bez knjige snimanja i otezao rad, kako u Jugoslaviji, tako i u Čehoslovačkoj. To je dovelo do sukoba u ekipi, tako da je film od *Olimpije* preuzelo preduzeće *Paris-Prag Film* i angažovalo drugog reditelja – Amerikanca češkog porekla **F. W. Kraemera**. Melodramski sadržaj filma je iz naših krajeva: u malom mestu na moru žive ribar Ivo (**Ladislav Struna**) i njegova lepa žena Marija (**Ita Rina**). Izbija Prvi svetski rat, Ivo odlazi na front, a ženu poverava svome najboljem drugu Nikoli (**Zvonimir Rogoz**), koji je hrom,

Kadar iz filma A život teče dalje

pa zato ne ide u vojsku. Stiže vest da je Ivo poginuo – pa se Nikola, koji je oduvek bio zaljubljen u Mariju, njome i ženi. Međutim, Ivo je bio dugo u zarobljeništvu, bez mogućnosti da se javi i vraća se u selo baš na dan kada se Marija porađa. Ne želeći da kvari sreću svojoj (bivšoj) ženi i svome najboljem drugu, Ivo zauvek odlazi, a Marija i Nikola nikad neće saznati da je on u stvari živ! Ovome češkom filmu, koji je dugo sniman u saradnji sa *JPF*, bio je dat veliki publicitet, posebno zato što su u njemu igrali naši glumci i evropske filmske zvezde **Ita Rina** i **Zvonimir Rogoz**. Snimano je u Splitu, Solinu, Šibeniku, Trogiru, Visu, a najviše u Komizi. Ekipa je imala na raspolaganju jahtu sa 24 kreveta, a delove filma je snimio saradnik *JPF* **Anton-Harry Smeh**. Film je sa uspehom prikazan na Međunarodnom filmskom festivalu u Veneciji 1936. godine.

Divljak/Lov na divljač (Divoch/Der Wildfang) naslov nemačke verzije *Crvene ruže – plavi Jadran (Rote Rosen – blaue Adria)*, 1936/1937, pr. *Majsner-Film*, Prag, *Metropolitan-Film*, Wien (austrijsko-čehoslovačka koprodukcija), re. **Jan Svítak**, ul. **Rudolf Wanka (Wanka)**, **Rozi Čikoš (Roszi Csikos)**, **Lizi Holcšu (Lizzi Holzschuh)** i drugi. Muzička komedija iz savremenog života: dva prijatelja se dogovaraju da upoznaju (braka radi) svoje ćerku i sina. Istovremeno se grupa mladića kladi ko će da osvoji tu devojkicu. Oplada pada u kafani u kojoj se izvodi muzička numera “Crvene ruže, plavi Jadran”. Eksterijeri su snimljeni 1936. godine u Dubrovniku (a možda i deo enterijera). Film počinje panoramom grada sa Srđa, snimljen je hotel *Lapad* i mol ispred njega, dosta je snimano u jednoj raskošnoj vili sa lepim vrtom, negde na putu ka Srđu. Za vreme završne fešte u dvorištu vile peva se “Marjane, Marjane”, a folklorni ansambli odraslih i dece izvode igre iz Konavla. Prema češkom originalu – *Divoch* – u Barnadovu je 1937. godine kompletirana i nemačka verzija – *Crvene ruže – plavi Jadran*. Film je snimljen, najverovatnije, istovremeno kada i *Irenin roman*, što možemo zaključiti po tome što je isti češki producent, deo glumačke ekipe je isti (samo su epizodisti iz jednog filma protagonisti u drugom), a verovatno je i deo tehničke ekipe bio isti. (RR)

Irenin roman (Irčín románěk), naslov nemačke verzije *Skok u sreću (Sprung ins Glück)*, nemački alternativni naslov *Beg na Jadran (Flucht an die Adria)*, 1936/1937, pr. *Majsner-Film*, Prag, *Metropolitan-Film*, Wien (austrijsko-čehoslovačka koprodukcija), re. **Karel Hašler**, reditelj nemačke verzije **Eugen Šulc-Brajden (Schulz-Breiden)**, ul. **Jirina Steimearová**, **Rudolf Wanka**, **Roszi Czikos**, **Lizzi Holzschuh** i drugi. Muzička komedija o devojci koja je pobjegla iz internata i dospela na Jadran, u Dubrovnik, gde je i snimljen

najveći deo eksterijera filma. Film je snimljen 1936, i, kao što sam naveo, najverovatnije istovremeno kada i *Divljak*.

90 minuta zadržavanja (90 Minuten Aufenthalt), 1936, pr. *Ariel-Film GmbH (Harry Piel Produktion)*, Berlin, re. **Hari Pil**, ul. **Hari Pil**, **Alexander Golling**, **Elza fon Melendorf (von Möllendorff)**. Dinamična i naivna priča o doživljajima snalažljivog detektiva Scotland Yarda, koga potraga za jednim prestupnikom dovodi do Lisabona, u kome se odvija radnja filma. Glavnu ulogu tumači tadašnji miljenik gledalaca Harry Piel (koji je i režirao film). Posle dosta nezgoda i jurnjave detektiv uspeva da privede prestupnika na brod koji isplovljava za Englesku. Snimano je u Trogiru i u okolini Splita, uz učešće jednog broda jugoslovenske Kraljevske ratne mornarice, ali to na špici nije navedeno, a lokacije se veoma teško prepoznaju. (RR)

Belo roblje (Weisse Sklaven) ili **Oklopnjača Sevastopolj (Panzerkreuzer Sewastopol)**, 1936, pr. *Lloyd-Film GmbH*, Berlin, re. **Karl Anton**, ul. **Kamila Horn (Camilla)**, **Karl Džon (John)**, **Verner Hinc (Werner Hinz)** i dugi. Priča o ljubavnom trouglu: ruska plemkinja – carski pomorski oficir – kamerdiner, odvija se u Sevastopolju 1917. godine, za vreme Revolucije. Snimano je u Splitu i Trogiru uz učešće jednog broda Kraljevske ratne mornarice, koji je, bez vidljivih oznaka, predstavljao ratni brod carske Crnomorske flote. Film je, u duhu nacionalsocijalističkog režima, bio izrazito antisovjetski orijentisan, tako da je posle Drugog svetskog rata bio zabranjen za prikazivanje od strane savezničke vojne uprave. (RR)

Točak sudbine (originalni engleski naslov nepoznat), 1937, pr. *Gainsborough Film & Co*, London, ostali podaci nepoznati. Jedino se zna da je *Državna filmska centrala* u Beogradu izdala preduzeću *Gensboro Film i Ko, London* (tako je u dokumentu naveden naziv preduzeća) dozvolu ...za snimanje scena u prirodi za film **Točak sudbine** i da je ...snimanje izvršeno u Dubrovniku, Cavtatu i okolini... (*Filmski godišnjak 1938-1939*, Beograd, str. 121). S obzirom na to da je DFC vršila i potreban nadzor nad radom preduzeća kojima su date dozvole, na osnovu ove formulacije zaključujemo da su eksterijeri za taj film snimljeni. Međutim, drugih podataka o filmu (originalni naslov, autori i slično), kao i o vremenu snimanja nema. U filmografijama britanskog filma za godine 1937-1939, koje sam pažljivo pregledao, nema filma pod takvim ili sličnim naslovom, iako se navode svi filmovi koje je proizvelo preduzeće *Gainsborough Film*. Moguće je da su eksterijeri zaista snimljeni, ali da do konačne realizacije filma nikada nije došlo.

Adresa nepoznata (originalni češki naslov nepoznat), 1937, pr. *Host Film*, Prag, svi drugi podaci nepoznati. *Državna filmska centrala*, kao nadležni organ pri *Ministarstvu trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije*, izdala je 1937. godine dozvolu ...*Host Filmu*, Prag, za snimanje scena u prirodi za film *Adresa nepoznata*. Snimanje izvršeno u Dubrovniku. S obzirom na to da je DFC vršila i potreban nadzor nad radom preduzeća kojima su date dozvole, na osnovu ove formulacije zaključujemo da su eksterijeri za taj film zaista snimljeni. Ali u filmografijama čehoslovačkog filma kojima sam raspolagao i koje su dobro sređene nema nikakvih podataka o ovome filmu, te je moguće da realizacija nikada nije završena.

"Florentina" ("Florentine") ili *Vozimo protiv vetra (Wir fahren gegen den Wind)*, 1937, pr. *Donau-Hade-Film*, Beč, re. **Karel Lamač (Carl Lamac)**, ul. **Džeraldina Kat (Geraldine Katt)**, **Hans Holt**, **Paul Herbiger (Hörbiger)**. Muzičko-avanturistička komedija čija se radnja najvećim delom odvija na brodu "Florentina". Kapetanova sedamnaestogodišnja ćerka, koja plovi kao mornar, beži sa broda i udaje se. *Državna filmska centrala* odobrila je 1937. godine snimanje ovog filma u našoj zemlji, ali nema drugih podataka da je film zaista i snimljen na našem moru. U opisu sadržaja filma piše da se radnja odigrava u Napulju i na Siciliji, te je moguće da su producenti naknadno odlučili da ne snimaju kod nas, već u Italiji.

Mornarsko ljubimče (Liebling der Matrosen), 1937, pr. *Mondiale-Internationale Filmindustrie AG*, Beč, re. **Hans Hinrich (Hinrich)**, gl. **Traudl Štark (Stark)**, **Volf Albach-Reti (Wolf Albach-Retti)**, **Herta Fajler (Hertha Feiler)** i drugi. Naivna priča u čijem se središtu nalazi petogodišnja devojčica, siročić, koje sticajem okolnosti dospeva na jedan ratni brod. Tu nalazi nove roditelje, mornare i mornaričke oficire koji preuzimaju brigu o njoj. Glavnu ulogu u filmu je tumačila mala **Traudl Štark**, koju je štampa onoga vremena nazivala ...*austrijska Širli Templ*. Saradnik reditelja filma je bio **Josip Bogoslav Tanko**, verovatno u svojstvu asistenta režije. Eksterijeri za film su snimani u Dubrovniku i Mlinima.

Gasparone (Gasparone), 1937, pr. *UFA*, Berlin, re. **Georg Jakobi (Jacoby)**, ul. **Marika Rek (Rökk)**, **Johannes Heesters**, **Hajnc Šorlemer (Heinz Schorlemmer)** i drugi. Opereta o vođi razbojnika Gasparoneu, koji je u stvari častan čovek i pomaže policiji da se uhvati krijumčarska banda. Radnja se događa ...*u sredozemnoj luci Dubrovnik*... gde su snimljeni eksterijeri filma, obala i krijumčarski brod. Paralelno sa ovom krijumčarsko-policijskom pričom odvija se i nekoliko operetskih ljubavnih zapleta. Vesele scene igre, pesme i mnogo muzike, uz učešće horova i baletskih grupa, snimljene su u

raskošnom dekoru u studiju *UFA* u Berlinu. Glavnu žensku ulogu tumači zvezda nemačkog filma **Marika Röck**.

Nemogući gospodin Pit (Der unmögliche Herr Pitt), 1938, pr. *Ariel-Film GmbH*, Berlin, re. **Hari Pil (Harry Piel)**, ul. **Hari Pil, Hilda Vajsner (Hilde Weisner), Vili Šur (Willi Schur)** i drugi. Avanturistička komedija, tipična za ostvarenja **Harry Piela**, ovoga puta se događa u jednom severnoafričkom lučkom gradu. Nespretnog taksistu hapse zbog navodne špijunaže, ali on uspeva da pobjegne iz zatvora i sakriva se na jednoj luksuznoj jahti. Posle niza zapleta do kojih dolazi, pored ostalog i zbog zamena ličnosti, sve se na kraju srećno završava i taksista privede prave krivce pravdi. Eksterijeri su snimani 1937. u Splitu, a veliki broj Splitskana je statirao u filmu. Riva je bila pretvorena u obalu orijentalne luke, po kojoj su pod palmama šetale natovarene kamile, beduini, crnci sa majmunima, uspešno je improvizovana istočnjačka pijaca (o čemu je opširno pisala splitska i druga štampa). Neki kadrovi (sa jahtom) su snimljeni na Hvaru. (RR)

Princeza koralala (Die Korallenprinzessin) Napomena: u svim zvaničnim tekstovima *Državne filmske centrale* film se naziva *Princeza koralala*, dok je u štampi navođen naslov *Princeza koralja*, radni naslov *Na plavom Jadranu (An*

Kadar iz filma Princeza koralala

der blauen Adria), 1937, pr. *Fabrikation deutscher Filme GmbH*, Berlin u koprodukciji sa Jugoslavijom (*Državnom filmskom centralom* preko *Jugoslovenskog prosvetnog filma*), re. **Viktor Janson**, ul. **Svetislav-Ivan Petrović**, **Hilde Zesak (Sessak)**, **Ita Rina** i drugi. Muzika **Ivo Tijardović**, snimljen po ideji **Steve Klujčića**, novinara i saradnika *JPF*. Priča na kojoj se zasniva film ima socijalnu notu: strana konkurencija uništava ribare jednog primorskog mesta koji žive od ribolova i vađenja koralala. Da bi se spasli, oni se samoorganizuju na zadružnom principu. U celu priču je umešan meštanin pilot, koji u svoje selo dolazi hidroavionom (**Svetislav-Ivan Petrović**), lepa strankinja (**Hilde Sessak**), domaća lepotica (**Ita Rina**), inostrani milioner koji svojom investicijom uništava lokalne ribare itd. Kontrast između bogataša, koji krstare morem na jahti i ribara, koji se bore za svoju egzistenciju. Ugovaranje i pripreme za snimanje su otpočeli još 1936, filmska ekipa od 34 člana (24 tehničara i 10 glumaca) stigla je železnicom preko Zagreba u Split 1. juna 1937. godine. Nemački *filmani* su stanovali u pansionu "Šiller", gde je povodom početka rada priređen veliki banket, na kome su bili predstavnici vlasti, uključujući **Stanka Tomašića**, šefa *Državne filmske centrale* u Beogradu i načelnika Banske uprave **dr. Marina Ivića**. Bila je to, u stvari, prva velika (državna) filmska koprodukcija *Kraljevine Jugoslavije*.

Prvi kadrovi su snimljeni na Marjanu, zatim je snimano u Kaštelima, Trogiru, u Divuljama, na Hvaru, a najduže na otoku Zlarinu. Preko oglasa je angažovano u Splitu 200 statista za snimanje na Hvaru, među kojima i 20 mladih parova koji su *znali moderne plesove* i koji su bili obavezni poneti haljine za izlazak i bela večernja odela sa kravatama, a ostali kupaće kostime. Ekipa je putovala jahtom *Nirvana*, a statisti iznajmljenim parobrodom *Bakar*. U Zlarinu su snimani kadrovi vađenja i obrade koralala, kao i efektna scena razbijanja motornog čamca o kamenu hrid. Film je imao posebnog uspeha tokom kasnijeg prikazivanja u Jugoslaviji, pored ostalog i zbog velike popularnosti domaćih zvezda **Ita Rine** i **Ivana Petrovića**.

Začarana princeza (alternativni naslovi Začarani rubin, Tajanstveni rubin), 1939, pr. *Märchen Film* Berlin, nijedan drugi podatak nije poznat. Po nazivu producenta *Märchen* = *bajka*, verovatno se radi o nekom dečijem filmu. Jedini podatak iz štampe je da je Sarajevo, gde je snimano, trebalo da predstavlja Bagdad.

Amerikanska jahta u splitskoj luci (Bílá jachta ve Splitu), 1939, pr. *Rajter-Film*, Prag, re. **Ladislav Brom**, ul. **Theodor Pištek**, **Jirina Sedláčková**, **Zvonimir Rogoz** i drugi. Naš glumac **Zvonimir Rogoz**, koji je u to vreme bio član praškog *Narodnog pozorišta* i veoma tražena zvezda češkog filma, bio je inicijator

snimanja filmske verzije drame **Milana Begovića**. **Begović** je već 1937. potpisao ugovor o ustupanju prava za ekranizaciju, ali je projekat bio spreman za realizaciju tek početkom 1939. godine. Postojala je ideja da se snime dve verzije filma: češka, sa češkim glumcima i hrvatska, sa zagrebačkim glumcima, ali se od toga odustalo zbog velikih troškova, te je snimljena samo jedna – češka verzija. Prvo su snimljeni enterijeri u Pragu, a zatim je juna 1939. ekipa došla u Split, gde je boravila i radila oko 15 dana. Film je završen neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata – premijerno je prikazan u Pragu 25. avgusta 1939. godine (Češka je tada već bila pod nemačkom okupacijom).

Svadbeno putovanje utroje (Hochzeitsreise zu Dritt), 1939, pr. *Algefa Film GmbH*, Beč, re. **Hubert Mariška (Marischka)**, ul. **Maria Andergast, Johannes Rieman, Herbert Ernst Groh, Paul Herbiger (Hörbiger)** i drugi. Komedija zabune: dvoje mladih, zaljubljenih, predstavljaju se strogoj tetki kao bračni par, da bi na kraju zaista završili pred oltarom. Enterijeri i deo eksterijera su snimljeni u Beču, a deo eksterijera u Dubrovniku. Film je završen i odobren za javno prikazivanje posle izbijanja Drugog svetskog rata (28. oktobra 1939).

Pesma dunavskih lađara (Donauschiffer), u štampi je navođen i alternativni naslov *Lađari plavog Dunava*, 1939. To je bila zajednička produkcija *Wien-Filma* iz Beča i *Tesla filma* iz Beograda. *Tesla film* je bio distributer uglavnom nemačkih filmova. Bio je to film o životu dunavskih lađara, sniman od izvora Dunava do Crnog mora. U filmu su igrali **Hilda Kralj (Hilde Krahl)**, austrijska glumica slovenačkog porekla, rođena u Slavonskom Brodu (1917), **Atila Herbiger (Attila Hörbiger)** i popularni mađarski glumac **Pal Javor**. U Beogradu je snimano na pristaništu, ulicama i pred kafanama. **Hilda Kralj** je u filmu igrala pevačicu jednog beogradskog kabarea i pevala je – slovenačke pesme na svom maternjem jeziku (snimljeno u ateljeu u Beču). Film je premijerno prikazan u Berlinu maja 1940, a zatim prikazivan u Beogradu i pre i posle nemačke okupacije 1941.

Otok izgubljenih lađa (naslov na nemačkom nije poznat). Film nije ni počeo da se snima, ali i kao neostvareni projekat želim da ga pomenem. Naime, samo desetak dana pre izbijanja Drugog svetskog rata – 21. avgusta 1939. godine – u Split su stigli specijalnim avionom reditelj i glumac **Hari Pil**, direktor produkcije nemačkog preduzeća *Tobis Film* **Šrajber (Schreiber)** i dva scenografa radi priprema za snimanje filma, koji je najavljen (našoj štampi) kao *Otok izgubljenih lađa*. Oni su obilazili terene koji su **Pilu** već bili poznati, ali zbog izbijanja Drugog svetskog rata do realizacije ovoga filma nije došlo.

Pedeset stranih igranih filmova, za koje su eksterijeri snimljeni u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji*, veoma su značajan deo naše filmske prošlosti. Saradjući, radeći na pomoćnim poslovima pri realizaciji ili samo gledajući snimanje, pioniri jugoslovenskog filma su mogli da uče o radu na filmu, bilo da se radilo o igranim ili dokumentarnim filmovima. Kod nas je snimano 3-4 puta više stranih igranih filmova negoli domaćih, a to nije zanemarljiv odnos i ko je imao mogućnosti prolazio je kroz dobru školu (kao i na koprodukcijama posle Drugog svetskog rata). Ovi filmovi, posebno igrani, ukazivali su evropskim filmskim stvaraocima i proizvođačima na velike mogućnosti koje im je nudila *Jugoslavija*: raznolike, živopisne i neviđene predele, svojeobraznu egzotiku, jeftinu radnu snagu, jeftinu izgradnju dekora na terenu i druge usluge, kao i predusretljivu državnu administraciju. Zbog toga su se neki autori i producenti u više mahova, sa novim projektima, vraćali u *Jugoslaviju*, a mnogi su predviđali *lepu filmsku budućnost ove fotogenične zemlje*. U više navrata bilo je predloga da stranci osnuju sa jugoslovenskim preduzećima zajedničke kompanije za snimanje filmova. Ruski pozorišni glumac **Vladimir Gajdarov**, dugogodišnji član *Moskovskog hudožestvenog teatra*, koji je odigrao mnoge značajne uloge u ruskim i evropskim igranim filmovima, dolazio je više puta u Beograd i pregovarao sa osnivačem *Adrija Nacional Filma* **Rankom Jovanovićem** o osnivanju jednog nemačko-jugoslovenskog preduzeća za snimanje filmova. Strani producenti su ponekad imali velike zamisli. **Albert Viktor Blum** iz Berlina je predlagao 1932. da se u Omišu, na ušću Cetine u Jadransko more, izgradi filmski studio *...jer se na malom prostoru nalaze planine, klanci, šume, livade, doline, reka, morska obala, ostrva, bogati rezervoar ljudi različitih tipova: od najmarkantnijih karakternih glava staraca, do najlepših devojaka u Evropi, te električna hidrocentrala – tako da samo treba izgraditi atelje za snimanje slike i zvuka... pa će se tu izvoršiti velika koncentracija filmske produkcije u Evropi*. Reditelj *UFA* filma iz Berlina **Paul Martin**, po rođenju Novosađanin, koji je pomenut kao jugoslovenski pomoćnik reditelja pri snimanju filma *Republika šiparica* (1928), dolazio je u Beograd krajem tridesetih godina i predlagao *Državnoj filmskoj centrali* osnivanje posebnog zajedničkog preduzeća za snimanje stranih i koprodukcionih filmova u *Kraljevini Jugoslaviji*. Baron **Hans fon Volcogen (von Wolzogen)**, direktor proizvodnje berlinskog preduzeća *Deutscher Film*, koje je 1937. u Splitu snimalo eksterijere za film *Princeza korala*, u svome govoru na banketu posebno je istakao prirodne lepote naših krajeva i gostoljubivost i srdačnost našeg naroda i zaključio da Dalmacija u filmu ima vrlo lepu budućnost. Nemački filmski glumac **Herbert Jakob** vodio je 1937. u Beogradu pregovore sa predstavnicima *Presbira* *Vlade Kraljevine Jugoslavije* o osnivanju nemačko-jugoslovenskog društva za snimanje filmova, ali u to vreme nije bilo odgovarajućeg partnera za poduhvate kao što bi bila izgradnja filmskog studija, a država nije bila zainteresovana za ulaganja u film. Naši filmski glumci koji su

se proslavili u svetu – **Ita Rina**, **Svetislav-Ivan Petrović** i **Zvonimir Rogoz** bili su neka vrsta filmskih ambasadora naše zemlje i nagovarali su filmske producente da snimaju kod nas, a snimanje nekih filmova koje sam naveo proizišlo je iz tih njihovih napora.

DOKUMENTARNI FILMOVI I FILMSKI ŽURNALI

Posle Prvog svetskog rata naglo se razvila funkcija filma kao veoma uticajnog sredstva masovne komunikacije. U sve popularnijim filmskim žurnalima velikih evropskih i američkih proizvodnih preduzeća (*Pathé, Gaumont, Fox, Paramount* itd.) ratnu tematiku su zamenile storije o zanimljivim događajima i značajnim ljudima iz celog sveta. Filmski reporteri, dopisnici žurnala, trudili su se da uvek budu na mestu važnih zbivanja, a neke značajne događaje snimalo je i po nekoliko kamera istovremeno. Tako su i u *Kraljevini SHS* snimljene mnoge žurnalske storije koje su obišle svet, kao, na primer, *Sahrana Kralja Petra I Karađorđevića, Venčanje Kralja Aleksandra I Karađorđevića, Sahrana Stjepana Radića* itd. Bez obzira na značaj događaja koji je snimljen, bile su to kratke žurnalske storije od kojih je jedan broj sačuvan do naših dana.

Istovremeno su stranci na tlu nove jugoslovenske države snimali i mnoge dokumentarne filmove koji su prikazivali izgled i prirodne lepote zemlje, pojedine gradove, svakodnevni život ljudi i narodne običaje. Ponekad se radilo samo o dokumentarnim reportažama o jednom gradu, a češće su to bili ozbiljni i profesionalno realizovani putopisni dugometražni filmovi. Državni organi i lokalne vlasti, svesni značaja filma ne samo za političku već i za turističku propaganda, uvek su pomagali rad stranih *filmskih ekspedicija* koje su snimale *kulturne filmove* (tako se to tada nazivalo). Pretpostavljamo da je najveći broj dokumentarnih filmova koje su stranci snimili u *Jugoslaviji* između Prvog i Drugog svetskog rata sačuvan i da se nalazi po raznim svetski filmski arhivima, ali dosad ta građa nije ni popisana ni obrađena – što je svakako ogroman i skup posao. Navešću samo neke filmove za koje znamo na osnovu sekundarnih izvora i od kojih su neki delovi sačuvani. Godine 1919. snimatelj **Ivanov (F. D/W. Ivanoff)** i producent **Matušević (Matusevitch)**, nepoznate nacionalnosti, snimili su film *Beograd*. Češki filmski snimatelji su takođe snimili *Svečani prenos posmrtnih ostataka vidovanskih heroja Gavrila Principa i drugova iz Terezina* (1920); *Filmska služba američkog Crvenog krsta (US Red Cross Bureau of Pictures)* snimila je 1921. jedan film o Crnoj Gori – *U planinama Crne Gore (Among the Black Rocks of Montenegro)*; *Američko Nacionalno geografsko društvo (National Geographic Society)* snimilo je 1923. godine film *Jugoslavija* dug 1.100 metara – znači dugometražni dokumentarni film. Naš iseljenik iz Slovenije **dr F. J. Kern** snimio je 1927. godine film *o starom*

kraju koji je prikazivao po Americi uz predavanja. Nemački Institut za kulturna istraživanja (*Institut für Kultur Forschung*) u okviru filma *Dunav od Švarcvalda do Crnog mora (Die Donau vom Schwarzwald bis zum Schwarzen Meer)* snimio je dosta predela u našem delu dunavskog priobalja. Postoji i dosta drugih filmova ove vrste snimljenih tokom dvadesetih godina na tlu *Kraljevine SHS* koje ovde nisam naveo.

Preciznija evidencija *Državne filmske centrale* zabeležila je rad 27 stranih *filmskih ekspedicija* koje su u *Kraljevini* snimale dokumentarne filmove, neke pojedinačno, a neke čak kao serije više njih. U jednom izveštaju sekretar *DFC Vojin Đorđević*, koji je obično pratio strane *ekspedicije* dokumentarnih filmova, navodi da je jedna takva *ekspedicija* američkog preduzeća *Fox* tokom snimanja u *Jugoslaviji* utrošila 40.000 metara filmskog negativa. Navešću ovde, primera radi, samo neke od dokumentarnih filmova snimljenih kod nas tridesetih godina. **Fred Grandville**, filmski operater iz Holivuda, snimio je 1932. *jedan veliki kulturni film iz života u Jugoslaviji*. Iste godine filmska kompanija *Bruner* iz Pariza snimala je ... *turizam i industriju u Jugoslaviji*, a **Ture Markus** iz Švedske *kulturni film o Jugoslaviji*. Berlinsko preduzeće *UFA* poslalo je 1933. godine u *Jugoslaviju* ...*ekspediciju od sedam članova* na čijem je čelu bio **dr Ulrich Šulc (Ulrich Schultz)**, direktor odeljenja za snimanje kulturnih filmova. Oni su imali zadatak da snime šest dokumentarnih zvučnih filmova od 400 do 500 metara i to su bili *Rivijera, Crna Gora, Uz gusle (Srbija), Plodovi mora, Na brzim rekama i slapovima Jugoslavije* i *Zakopano blago*. Iste 1933. godine je jedna *ekspedicija* američkog preduzeća *Paramount Film* snimila *Prirodne lepote Bleda i okoline*. Filmski reporteri skoro svih vodećih svetskih proizvođača žurnala snimili su 9. oktobra 1934. godine doček **Kralja Aleksandra I Karađorđevića** u Marselju. Tako je bio snimljen i sam čin atentata i metež koji je posle toga nastao. Sticajem okolnosti, američko preduzeće *Fox* je uputilo u Marselj jedna od prvih reportažnih kola za tonsko snimanje koja su se našla baš na mestu atentata i tako je nastao žurnal *Atentat u Marselju* koji je u prvoj verziji *Cenzurna komisija Kraljevine Jugoslavije* zabranila dok se ne izbace kadrovi koji su svojim realističkim prikazivanjem negirali legendu o poslednjim kraljevim rečima *Čuvajte mi Jugoslaviju*, o čemu je već bilo reči. Polovinom tridesetih godina *Jugoslaviju* je prokrstarilo nekoliko nemačkih filmskih ekipa i ne mogu se poricati sumnje jugoslovenskih *vojnih obaveštajnih službi* da su te ekipe imale i neke obaveštajne zadatke – da snimaju puteve, mostove i predele uz granice zemlje. Ekipa *Olimpiade Filma* iz Berlina snimala je 1936. prolazak olimpijske baklje kroz *Jugoslaviju*, uključujući i veliku svečanost u Beogradu, na Terazijama ukrašenim olimpijskim, jugoslovenskim i nemačkim zastavama (isto je snimio i *Fox*), a to preduzeće je 1937. godine (posle Olimpijade) tražilo i dobilo dozvolu ...*za dopunsko snimanje olimpijskog filma u Prizrenu i okolini Peći (!!!)*. Pošto se

tom prilikom sumnjalo da ekipa obavlja neki obaveštajni zadatak, jedne večeri je grupa pečkih omladinaca napala i pretukla neke članove nemačke ekipe (prema sećanjima pečkih skojevaca). Uoči samog rata berlinska UFA je snimila dokumentarne filmove *Život pod morem* i *Život u Obedskoj bari*, koji je za vreme nemačke okupacije, januara 1942, prikazivan u Beogradu.

Ovo neizmerno bogatstvo dokumentarnog filmskog materijala o *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* se najvećim delom čuva po raznim filmskim arhivima u svetu. Sakupiti ga, popisati i obraditi je ogroman posao koji, nažalost, trenutno svakako prevazilazi kadrovske i finansijske mogućnosti domaćih filmskih arhiva i ta dragocena vizuelna dokumentacija o našoj prošlosti moraće da čeka neka druga vremena da bi postala dostupna istraživačima filmske prošlosti, istoričarima i široj javnosti.

Kadar iz filma Fantom Durmitora

IX

JUGOSLOVENI U STRANIM KINEMATOGRAFIJAMA 1918-1941

Nezavisno od povremenog rada na domaćim filmovima ili inostranih snimanja kod nas, mnogi Jugosloveni – rođeni, školovani i odrasli na našem tlu, ili samo našeg porekla – radili su na filmu u inostranstvu i ostali su zabeleženi u istoriji mnogih kinematografija u svetu. Najviše ih je bilo u oblasti glume. Najčešće su to bili epizodni glumci, koji su sticajem okolnosti odigrali samo jednu ili nekoliko uloga, dok je manji broj glumaca ostvario u inostranstvu celovitu profesionalnu karijeru na filmu, a neki od njih su postali *filmske zvezde*. Mnogi naši ljudi su stali iza kamere i radili kao umetnički ili tehnički saradnici, producenti, a poneki od njih su se afirmisali i na kreativnim poslovima. Rasuti po svetu, svi su se oni trudili da održe veze sa postojbinom, a posebno da doprinesu stvaranju kinematografije u *Jugoslaviji*. Ne treba zaboraviti ni da su mnogi pioniri domaćeg filma svoja prva stručna znanja sticali radeći u inostranstvu, da bi kasnije svoj entuzijazam i ljubav prema filmu dokazivali snimajući filmove kod nas u izuzetno teškim uslovima. Od približno pedesetak Jugoslovena za koje znamo da su ostavili neki trag u svetskoj kinematografiji u periodu koji razmatramo (1918-1941), ovde ću navesti najznačajnije, ne negirajući vrednost onih koje ne budem pomenuo.

Od filmskih glumaca najblistaviju karijeru je ostvario **Svetislav Petrović** (1894-1962), koji je svoje prve uloge odigrao pod umetničkim imenom **Svetozar Petrov**, da bi zatim promenio ime u **Ivan Petrović**. Rođen u Budimpešti, iako je uvek tvrdio da je rođen u Novom Sadu odakle mu je otac, posle završenog *Politehnikuma* u Budimpešti, otpočeo je da radi u bečkom preduzeću *Sascha-Film*, a svoju prvu ulogu je ostvario 1919. u filmu *Nečovek (Homo immanis)* reditelja **Paula Činera (Czinner)**, a odmah zatim mu je **Mihalj Kertes** poverio jednu ulogu u filmu *Gospođa sa suncokretom*. Tokom 40 godina glumačke karijere ostvario je više od sto uloga u nemim i u zvučnim filmovima mnogih vodećih evropskih kinematografija, a među njegova najznačajnija ostvarenja spadaju uloge u filmovima *Kenigsmark (Koenigsmark)*, 1923, režija **Leons Pere (Léons**

Ita Rina

Svetislav-Ivan Petrović

Perret), *Umetnička duša (Ame d'Artiste)*, 1925, režija Žermen Dilak (Germaine Dulac), *Alahov vrt (Le Jardin d'Allah)*, 1928, režija Reks Ingram (Rex), *Kozak i slavuj (Der Kosak und die Nachtigal)*, 1935, režija Fil Juci (Phil Juzzi) itd. Veliku popularnost je stekao u Evropi i, naravno, u našoj zemlji. Igrao je i u dva strana filma koji su snimljeni kod nas – *Gospođa sa suncokretom* (1920) i *Princeza korala* (1937), a za ovaj drugi doprineo je da se snima u *Jugoslaviji*. Među glumicama prava filmska zvezda bila je Ita Rina (1907-1979), pravo ime Ida (Italina) Kravanja, posle udaje Tamara Đorđević, ali je nastavila da igra na filmu pod imenom Ita Rina. Rođena u Divači, pohađala je gimnaziju u Ljubljani, bila je kandidatkinja za *Miss Jugoslavije* 1926, zatim je sudelovala na konkursu za *Miss Evrope*, posle čega je u Berlinu započela filmsku karijeru. Prvi put se pojavila u filmu *Šta deca kriju od roditelja (Was die Kinder der Eltern verschweigen)*, 1927, režija Franc Osten. Odigrala je 18 uloga u nemim i zvučnim filmovima, a svetsku slavu joj je doneo nemačko-češki film *Erotikon*, 1929, režija Gustav Mahati, u kome je do punog izražaja došao i njen glumački talenat i njena lepota. Igrala je i u tri strana filma koji su snimani u *Jugoslaviji* – *Fantom Durmitora*, *A život teče dalje* i *Princeza korala*. Pozorišni i filmski glumac Zvonimir Rogoz (1887-1988) završio je glumačku školu u Beču i od 1908. nastupao u pozorištima u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu i Ljubljani, da bi 1929. postao član *Narodnog pozorišta* u Pragu. Tokom svoje filmske karijere, koju je počeo u Čehoslovačkoj, igrao je u 50 filmova, nekoliko nemih i zatim zvučnih. Posebno se proslavio u filmu *Ekstaza*, 1933, režija Gustav Mahati,

tumačeći lik starijeg muža koji ne može da zadovolji prohteve svoje dvadeset godina mlađe žene. U *prvoj Jugoslaviji* je igrao u dva filma – *A život teče dalje* (1935) i *Amerikanska jahta u splitskoj luci* (1939). Po povratku u Jugoslaviju 1949. godine glumi i režira u pozorištu, a ostvario je i veliki broj uloga na filmu i televiziji. Doživeo je duboku starost, pa je čak u svojoj stotoj godini tumačio jednu ulogu u filmu *Glembajevi* (1988, režija **Antun Vrdoljak**). *Mis Jugoslavije* 1926, i *Mis Evrope* 1927. **Štefica Vidačić** (1905-?) dobila je u Nemačkoj filmski angažman, što je bila jedna od nagrada. Pod imenom **Steffie Vida** odigrala je 1928. nekoliko epizodnih uloga bez nekog uspeha, pa je zatim prestala da se bavi filmom. **Kete-Katica Nađ** (1910-1973) rođena u Subotici, pohađala je glumačku školu u Budimpešti, zatim je otišla u Berlin, gde je 1926. godine pod imenom **Käthe von Nagy** otpočela filmsku karijeru jednom epizodnom ulogom u filmu *Muškarci pre ženidbe* (*Männer vor der Ehe*) reditelja **Konstantina Davida**, za koga se kasnije i udala. Odigrala je uspešno veliki broj glavnih i epizodnih uloga u mnogim nemačkim i francuskim nemim i zvučnim filmovima. Pored ostalog i u nemačkom filmu *Republika šiparica* (*Das Republik der Backische*), 1929, režija **Konstantin David**, za koji su eksterijeri snimani u Dalmaciji. U mnogim izjavama za štampu rado se sećala detinjstva i rane mladosti u Subotici. Operski pevač i dugogodišnji član Opere u Drezdenu **Tino Patiera** (1896-1966), rođen u Cavtatu, igrao je u više zvučnih filmova početkom tridesetih godina. Najznačajnija mu je naslovna uloga u filmu *Fra Diavolo*, 1935, režija **Mario Bonar (Bonnard)**, a druga po značaju u nemačko-mađarskoj koprodukciji *Venecijanska noć* (*Eine Nacht in Venedig*), 1934, snimljenoj po istoimenoj opereti **Johana Štrausa (Johann Strauss)** u režiji **Robert Vine**a. Naš glumac **Mihailo Kovačević** (1891-1961), rođen u Beogradu, školovao se u Rusiji, a posle Prvog svetskog rata studirao glumu na Konzervatorijumu u Parizu. Kao **Michel Kovatchevitch** igrao u francuskim filmovima *Tri maske, Toni* (1935, režija **Žan Renoar/Jean Renoir**) i *Zet gospodina Poarijea*. U Holivudu je u doba nemog i u kasnije zvučnog filma, od 1924. do 1958, odigrao 217 epizodnih uloga, pretežno negativaca, američki filmski glumac poreklom iz Dalmacije (ili Crne Gore) **Džon Mildžan (John Miljan, skraćeno od Jovan Miljanović, 1892-1960)**. Beograđanin **Voja Đorđević** (1895-1951) tumačio je mnoge epizodne uloge u holivudskim i evropskim nemim filmovima pod imenom **Voya George**. Slovenka **Rozalija Sršen** (1897-1967), od 1917. počinje u Holivudu kao statista, da bi zatim pod imenom **Zarana Zalla** tumačila manje epizodne uloge i polovinom dvadesetih godina odigrala više značajnih uloga u nekoliko poznatih američkih nemih filmova – *Vesela udovica* (*The Merry Widow*), 1925, režija **Erih fon Štrohajm (Erich von Stroheim)**, *Žena koja je lagala* (*The Lady Who Lied*), 1926, režija **Edvin Karu (Edwin Carew)**, *Krila* (*Wings*), 1927, režija **Vilijam Velman (William Welman)**.

Mnogi Jugosloveni su se u periodu između Prvog i Drugog svetskog rata istakli u svetskoj kinematografiji i svojim radom iza kamere, radeći na raznim poslovima vezanim za filmsku proizvodnju. Tu je svakako najznačajniji **Slavko Vorkapić**, u Americi **Vorkapich** (1894-1976), reditelj, montažer, stručnjak za specijalne efekte, teoretičar filma i pedagog. Karijeru je počeo kao slikar, zatim je 1921. godine došao u Holivud i posvetio se radu na filmu, prvo kao scenograf, pa glumac epizodista i najzad kao reditelj. U korežiji sa **Robertom**

Slavko Vorkapić

Florejom (Florey) realizovao je 1927. jedan od prvih američkih avangardnih filmova *Život i smrt holivudskog statista br. 9413 (The Life and Death of 9413 - a Hollywood Extra)*. Posle toga se posvetio filmskoj montaži i specijalnim vizuelnim efektima na filmu, za koje je postao vodeći stručnjak u Holivudu. Sarađivao je u toj oblasti sa najpoznatijim američkim filmskim rediteljima. Uporedo sa tim bavio se proučavanjem filmskog medija, vizuelnih vrednosti filmskog pokreta i kreativnog korišćenja filmske slike i zvuka - na osnovu čega je formirao svoje teorijske poglede na film koji su ga svrstali među vodeće teoretičare filma na svetu. Od 1949. je predavao teoriju filma na *Univerzitetu Južne Kalifornije (USC)*, a posle Drugog svetskog rata boravio je u više navrata u Jugoslaviji, predavao na *Fakultetu dramskih umetnosti* u Beogradu i režirao jugoslovenski igrani film *Hanka* (1955). U Holivudu je od 1926. do 1946. radio filmski fotograf i snimatelj slovenačkog porekla **Jože Žnidaršič** (1890-1954), pod imenom **Joe Z. List**. Prvo je bio scenski fotograf u preduzeću *Fox*, zatim je snimio i režirao jedan film o Meksiku i napisao je više stručnih tekstova o filmskoj fotografiji i radu filmskog snimatelja.

Neki od ovde pomenutih Jugoslovena koji su radili u stranim kinematografijama uticali su direktno, a skoro svi indirektno - svojim primerom - na pionire filma u domovini. Domaći pioniri filma su mogli da proširuju svoja saznanja o filmu i da uče zanat jedino od stranaca. Stalni protok profesionalnih veza sa svetskom kinematografijom imao je i važan uticaj na razvoj skromne jugoslovenske filmske proizvodnje tokom dvadesetih i tridesetih godina. Te tada akumulirane vrednosti su kasnije ugrađene u temelje nove i organizovane jugoslovenske kinematografije, nastale posle Drugog svetskog rata.

X

PISANA REČ O FILMU U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Sastavni deo svake kinematografije predstavlja i filmska štampa u veoma širokom rasponu – od filmskih kritika i filmskih rubrika po dnevnim listovima, zatim raznovrsnih periodičnih, nedeljnih ili mesečnih časopisa koji su se bavili isključivo ili bar prvenstveno filmom, do knjiga o filmu, koje se takođe mogu razlikovati prema nameni i pristupu problemima filma. To su monografije o filmskim zvezdama i drugim stvaraocima, knjige posvećene kinematografijama pojedinih zemalja, kao i studiozni naučni radovi koji se bave istorijom ili teorijom filma. U neorganizovanoj i haotičnoj kinematografiji *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* filmska štampa i izdavačka delatnost je odslikavala opšte stanje u ovoj oblasti.

Početak dvadesetih godina u jugoslovenskim dnevnim listovima počeli su da se objavljuju programi bioskopa po većim gradovima države. Vremenom su u okviru *gradskih vesti*, uz programe pozorišta navođeni i bioskopi. Uporedo sa tim sve su češći i reklamni oglasi za pojedine filmove i bioskope, koji su ponekad štampani upadljivim slogom, u većem formatu i na više novinskih stubaca, zavisno od naručilaca i njihove spremnosti da plate takav oglas. Tek se kasnije, krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, javljaju redovne rubrike *bioskopi*, *kina*, *danas u kinematografima* i slično. Takođe, uz zaoštavanje konkurencije među distributerima i bioskopima raste i broj i format oglasa, tako da se već početkom tridesetih godina u vodećim dnevnim listovima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i većim gradovima javljaju čitave strane bioskopskih oglasa. Početkom i tokom dvadesetih godina u novinama nije redovno pisano o filmu (zavisno od uredništva i prostora u listu). Objavljivani su povremeni prikazi, ponekad i analitičke kritike nekog filma koji je bio na repertoaru ili poneka filmska vest iz inostranstva – velikog i dalekog sveta filma. I, kao dnevne zanimljivosti, štampaju se vesti o snimanju stranih *filmskih ekspedicija* kod nas ili o pokušajima i dostignućima domaćih pionira filma. Tek se početkom tridesetih godina postepeno uvode stalne filmske rubrike sa prikazima i kritikama stranih ili domaćih ostvarenja, a zatim i redovne *filmske strane*, koje su određenog dana u nedelji obaveštavale čitaoce o filmovima koji se

prikazuju, o događajima u svetu filma, životu filmskih zvezda i – doduše ređe – o problemima domaće kinematografije. Te filmske rubrike ili strane su uređivali dobri poznavaoi kinematografije i filmske umetnosti u svetu, a neki među njima su se okušali i kao poniri domaće filmske proizvodnje. U *Jugoslovenskom filmskom almanahu* za 1933. godinu, koji je uredio **Vojin Đorđević**, sekretar *Državne filmske centrale*, navodi se 25 jugoslovenskih listova i časopisa sa stalnom filmskom rubrikom – BEOGRAD: *Politika*, urednik filmske rubrike **Dušan-Duda Timotijević**, *Vreme*, urednik rubrike **Dragan Aleksić**, *Pravda*, urednik rubrike **Radenko Tomić**, *Nedelja*, ilustrovani list, urednik **Mihailo-Beli Gregorić**, *Nedeljne ilustracije*, urednik filmske rubrike **Boško Tokin**; ZAGREB: *Novosti*, urednik filmske rubrike **Eugen Dabac**, *Jutarnji list*, urednik filmske rubrike **Milan Levicki**, *Morgenblatt*, urednik filmske rubrike **Karlo Peharc**, *Cinema Revija*, nedeljni list, urednik **Stevan Kertes**, *Kulisa*, časopis za kazalište, kino i varijete, o filmu pisao **Ivan Flod**; LJUBLJANA: *Družinski tednik*, urednik **Hugo Kern**, *Slovenski narod*, urednik **Joža Zupančič**, *Jutro*, urednik **Davorin Ravljen**; SARAJEVO: *Jugoslovenski list* i *Jugoslovenska pošta*; NOVI SAD: *Reggeli Ujsåg* i *Deutsches Volksblatt*; SUBOTICA: *Jugoslovenski dnevnik* i *Naplô*; SPLIT: *Jadranska pošta* i *Novo doba*; SKOPLJE: *Vardar*, urednik **M. S. Jovanović**; CELJE: *Novo doba*; MARIBOR: *Mariborski večernik*; OSIJEK: *Hrvatski list*. Pored ovde navedenih dnevnih (i nedeljnih) listova i časopisa sa stalnim filmskim rubrikama, o filmu je pisano, doduše ne redovno, i u drugim novinama i časopisima – objavljivane su vesti o snimanjima stranaca kod nas, o Jugoslovenima koji su delovali u stranim kinematografijama, javljali su se ozbiljni i znalački pisani prikazi filmova i filmske kritike. Tako se tekstovi našeg najagilnijeg filmskog publiciste, kritičara i teoretičara filma **Boška Tokina** nalaze po mnogim jugoslovenskim (i francuskim) dnevnim i periodičnim publikacijama. On je u dva broja beogradskog lista *Progres* (14. i 15. oktobra 1920) objavio prvi tekst u *Kraljevini SHS*, koji se bavi problemima teorije filma – *Pokušaj jedne kinematografske estetike*.⁵⁶ Zatim je godinama objavljivao teorijske članke i studije, filmske kritike i druge napise o filmu po mnogim jugoslovenskim časopisima i listovima – *Comoedia*, *Film*, *Letopis Matice srpske*, *Filmska revija*, *Misao* i dr. Na stranicama dnevnih listova, pored urednika filmskih rubrika koje sam naveo, javljaju se i mnogi drugi poznavaoi i ljubitelji filma. Navešću neke od njih, ne držeći se hronološkog ili regionalnog redosleda. Već sam pomenuo hrvatskog književnika **Ivana Gorana Kovačića**, koji je pored pesama, pripovedaka i eseja, koje je objavio kao književnik, radio i kao novinar u zagrebačkom *Hrvatskom dnevniku* u kome je objavljivao 1937. i 1938. godine filmske kritike i druge tekstove o filmu, kao, na primer, *Film mora biti ne otrov, nego lijek i sredstvo pogodno napretku*. Njegov život je tragično prekinut kada je, kao pripadnik *Narodnooslobodilačke*

⁵⁶ U stvari, to je bio sažetak serije njegovih teorijskih studija koja je istovremeno izlazila pod naslovom *Essais d'une esthétique cinégraphique* u francuskom časopisu *L'Esprit nouveau*.

vojske, zarobljen od četnika i ubijen u Bosni jula 1943. **Dragoljub-Dragan Aćimović** (1914-1976), pisac, novinar, filmski kritičar i reditelj, objavljivao je od polovine tridesetih godina u beogradskom dnevniku *Vreme* filmske kritike i članke o problemima filma – *Filmska štampa i njen značaj i uloga, Zašto nemamo svoj film* (1938) i slično. Prethodno pomenuti **Dragutin-Dragan Aleksić** (1900-1958), novinar i publicista koji je u Pragu studirao filozofiju i žurnalistiku i pripadao krugu jugoslovenskih dadaista, već je kao mladić 1921. saradivao u zagrebačkom filmskom časopisu *Kinofon*. Pisao je o pozorištu i filmu u beogradsko-zagrebačkom časopisu *Comoedia*, a od 1923. je objavljivao pozorišne, umetničke i filmske kritike

u beogradskom *Vremenu*, u kome je jedno vreme bio i urednik filmske rubrike. Hrvatski književnik, publicista i novinar **Milutin Nehajev**, pravo prezime **Cihlar** (1880-1931), u književnosti se javio krajem XIX veka pripovetkama, dramama i romanima, a istakao se kao ozbiljan književni i pozorišni kritičar u zagrebačkim dnevnicima *Obzor*, *Jutarnji list* i *Agramer Zeitung* u kojima je objavio i veliki broj tekstova o problemima filma – *Kino i drama* i slično. Dramski pisac, reditelj i dramaturg **Josip Kulundžić** (1899-1970) i filolog i slavista **Petar Aleksijević Mitropan** (1891-1988), dok su tokom tridesetih godina živeli i radili u Skoplju, objavljivali su filmske kritike i tekstove o filmu u listu *Južni pregled*. Srpski književnik **Miloš Crnjanski** (1893-1977), jedan od najplodnijih srpskih pisaca, bavio se publicistikom i novinarstvom, prvenstveno u beogradskom dnevniku *Vreme*, u kome je objavio veći broj zanimljivih i polemičkih tekstova o problemima filma i filmske umetnosti. U dnevnoj štampi, pored potpisanih filmskih kritika i članaka o filmu, objavljivane su i zanimljive vesti iz domaće kinematografije. Splitsko *Novo doba* je redovno izveštavalo o inostranim snimanjima u Dalmaciji, beogradska *Politika* je objavila optimistički tekst *Beograd će uskoro dobiti veliki filmski atelje?* – kao komentar razgovora koje je septembra 1937. nemački glumac **Jakob Herbert** vodio sa predstavnicima *Centralnog presbiroa*, a u nepotpisanom članku se *Politika* pita *Zašto u našoj zemlji nije mogao da se stvori domaći film* (8.11.1937). Čitanje

jugoslovenske dnevne štampe koja je izlazila od 1918. do 1941. godine je veoma dobro polazište za proučavanje naše filmske prošlosti.

O raznim filmskim časopisima i *magazinima* koji su periodično izlazili u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* već sam ranije pisao. Bilo ih je u periodu koji razmatramo skoro stotinu i bili su raznovrsni po nameni i ciljevima izdavača, ali im je jedno bilo zajedničko – doprinosili su sve većem interesovanju širokog sloja populacije za film, povećanju broja bioskopskih gledalaca, sve bržem prodoru uticaja filma na javni život i svakodnevnih navika, a donekle i uzdizanju filmske kulture gledalaca. Veliki broj tih časopisa su bila glasila i reklamna oružja uvoznika filmova i vlasnika bioskopa, dok su neki izdavači van kinematografskih krugova izdavali takve *zabavne filmske časopise* računajući da će zbog velike popularnosti filma i filmskih zvezda uspeti da ostvare dobru zaradu, bilo prodajom velikih tiraža, bilo objavljivanjem reklamnih oglasa za neke druge delatnosti koje nisu imale neposredne veze sa filmom. Veliki broj ovakvih časopisa se brzo gasio, a neki od njih su uspevali da opstanu i 10-15 godina, naročito oni koje su izdavali filmski distributeri ili njihove organizacije. I u takvim časopisima su povremeno objavljivani iscrpni i znalački tekstovi o problemima domaćeg filma, što je posebno zanimljivo za predmet kojim se ova knjiga bavi. Hrvatski publicista **Ivan Flod**, koji je studirao novinarstvo u Pragu i bio suvlasnik zagrebačkog kinematografa *Capitol*, od kraja dvadesetih godina piše o filmu u mnogim časopisima i dnevnim listovima. Od 1931. do 1933. bio je vlasnik, izdavač i urednik *Jugoslovenskog filmskog kurira* koji je izlazio u Zagrebu kao *nezavisni stručni filmski list*. Kasnije je pokretao i uređivao još neke filmske časopise. Njegovi tekstovi o filmu su se veoma studiozno bavili društvenim uticajem i misijom ovoga medija, kao i problemima domaćeg filma. **Milutin Ignjačević**, koga smo naveli kao suosnivača beogradskog preduzeća *Adrija Nacional* i filmskog reditelja, veoma je značajan i kao filmski publicista. Pisao je o filmu u dnevnoj i periodičnoj štampi, izdavao je i uređivao zabavne časopise *Filmski život* (1926), *Film i moda* (1927/1928, sa **Vojinom Đorđevićem**), *Holivud* (1928), *Mika Miš* i *Mikijevo carstvo* (tridesetih godina). Beograđanin **Milutin-Bata Nikolić**, koga sam pomenio kao filmskog reditelja i glumca, tridesetih godina je napustio snimanje filmova i intenzivno se bavio novinarstvom, objavljujući tekstove o filmu po dnevnim listovima i časopisima (neke svoje članke je potpisivao pseudonimom **Bata Batić**). Vojvođanski pionir filma **Ernest Bošnjak**, čije smo proizvodno filmsko preduzeće *BOER FILM* ranije pomenuli, bio je vlasnik štamparije i izdavao je i uređivao više listova, među kojima i *Sport i film* (*Sport es mozi*) 1929-1930, u kome je objavio veći broj tekstova o filmu. **Aleksandar Aranicki**, doktor prava, prevodilac i sekretar *Trgovinske komore* u Zagrebu, bio je vlasnik zagrebačkih kinematografa *Astorija* i *Balkan* i *Balkan Palasa* u Petrinji i dugogodišnji predsednik, odnosno sekretar *Udruženja vlasnika bioskopa Kraljevine Jugoslavije*. Bio je izdavač, a

povremeno i urednik *Filmske revije* (1927-1941) u kojoj je objavio mnoge tekstove o problemima kinematografije, pored ostalih i *O domaćem filmu – da li možemo uspješno producirati domaće filmove?* (Zagreb, ožujak 1941). I u fotoamaterskim časopisima je pisano o filmu. Tako je **Vladimir Ragally** u ljubljanskom *Fotoamateru* objavio više zanimljivih tekstova o domaćem filmu – *Kritičen pogled na naše filmsko leto 1934 i 30.000.000 dinarjev letno za tuje filme* (oba objavljena 1934). I, kao poseban kuriozitet, šesnaestogodišnji kralj *Jugoslavije* **Petar II Karađorđević** (1923-1970), kao mladić je sa grupom drugova osnovao 1939. svoj filmski atelje *Togo* (nazvan tako po imenu njegovog škotskog terijera) i izdavao je *Filmski časopis Togo* koji je najverovatnije i sam uređivao. U godinama 1939. i 1940. su izašla četiri broja (tiraž nepoznat), a **Petar II Karađorđević** je svoje tekstove i lucidne prikaze stranih filmova potpisivao pseudonimom **Penelopa**.

Mnogi časopisi koji su se bavili zbivanjima u književnosti, pozorištu, umetnosti i kulturi, objavljivali su i tekstove o problemima filma koje su pisale značajne ličnosti jugoslovenske kulturne prošlosti. Hrvatski pesnik, esejista i književni kritičar **Gustav Krklec** (1899-1977) u zagrebačkom časopisu za književnost i umetnost *Savremenik* objavio je 1921. godine esej *Sedma umjetnost*, prvi tekst u Hrvatskoj koji se bavio pitanjima teorije filma. Kasnije je retko pisao o filmu. **Branko Mašić** (1887-1961), književnik, publicista i novinar, koji je za vreme balkanskih ratova bio dopisnik sa bojišta zagrebačkog dnevnika *Obzor*, osim pozorišnih kritika pisao je i o filmu. U zagrebačkom časopisu *Pokret* objavio je avgusta 1922. duži članak *Beskraino jedno polje kulturnog i privrednog rada* u kome raspravlja o mogućnostima da se i u *Kraljevini SHS* organizuje domaća kinematografija, kao i o ekonomskim i kulturnim razlozima da se to učini. Slovenački pisac, dramaturg i reditelj **Bratko Kreft** (koga sam već pomenuo) u ljubljanskom časopisu *Književnost*, koji je uređivao, objavio je više rasprava o problemima filma. Pionir filma u Hrvatskoj **Sergije Tagatz** je objavio 1935. godine u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* opširan članak pod naslovom *Važna pitanja domaćeg filma*. Pored razmatranja opštih produkcijskih problema, **Tagatz** u članku daje i predračun troškova za jedan prosečan jugoslovenski *kulturni film*, kroz šta prikazuje i ekonomsku stranu problema filmske proizvodnje. Predsednik *Upravnog odbora Jugoslovenskog prosvetnog filma* **dr Ivan Čok** je u beogradskom časopisu *Javnost* 1935. godine objavio duži članak *Pitanja jugoslovenskog nacionalnog filma*. U tekstu piše o potrebi da se i država i privatni kapital zainteresuju za film i navodi primere nekih drugih zemalja. On predlaže da se u oblasti kinematografije svi dosledno pridržavaju propisa (koji se ne poštuju), predlaže nov amandman na *Zakon o uređenju prometa filmova*, kojim bi se prikazivači čvršće obavezali da na svakoj predstavi prikažu po jedan domaći kratki (*kulturni*) film. Zatim da se uvede kontingent koji bi ograničavao uvoz stranih igranih filmova u odnosu na domaće (prvo 20:1, pa da se postepeno pređe na 10:1) i pred-

laže obavezivanje uvoznika filmova da kopije za jugoslovensko tržište izrađuju u domaćim laboratorijama. Takođe predlaže uvođenje državne subvencije domaćim filmskim proizvođačima po snimljenom metru filma i pretvaranje *Jugoslovenskog prosvetnog filma* u centralno preduzeće za proizvodnju i plasman *propagandnih i kulturnih filmova*. U zagrebačkom časopisu *Dom i škola* objavljen je 1936. godine članak *Utjecaj filma na psihu i karakter mladeži*, a autor je potpisan samo inicijalima **B. Sk.** U časopisu *Ars* koji je izlazio u Zagrebu, **Safet Krupić** (1911-1942), profesor filozofije, estetičar i esejista, koji je radio kao profesor gimnazije u Mostaru, Karlovcu i Banja Luci, objavio je 1937. članak *Misli uz film* u kome je razmatrao pitanja estetike, umetnosti i kulture, baveći se pre svega društvenom funkcijom filma. **Krupić** je bio marksista po opredeljenju, uhapšen je od strane ustaša kao komunista i ubijen u Jasenovačkom logoru. Književnik **Mato Lovrak** je 1938. preko *Radio Zagreba* održao predavanje *Kino i djeca*, koje je zatim štampano u časopisu *Dom i škola*. **Radoš Novaković** (1915-1979), jedan od najznačajnijih pionira jugoslovenske kinematografije posle 1945. godine, kao student prava i student *Pozorišnog odeska Muzičke akademije* u Beogradu, objavio je 1939. i 1940. u časopisima *Mlada kultura* i *Naša stvarnost* više tekstova o filmu i filmskih kritika, u kojima je pokazao odlično poznavanje sedme umetnosti i teorije filma. **Otokar Keršovani** (1902-1941), novinar i publicista levičarski orijentisan, objavio je veliki broj književno-socioloških studija, među kojima i nekoliko tekstova o filmu. Najznačajniji je objavljen u zagrebačkom časopisu *Izraz* br. 4, 1940. godine, pod naslovom *O ukusu filmske publike*. U njemu se raspravlja o odnosu publike i filma i o potcenjivanju gledalaca kojima se nameću lažne vrednosti kroz uvezene strane filmove. Tekst je bio potpisan pseudonimom **Ivan Marković**, a **Keršovani** je 1941. godine uhapšen i ubijen od ustaša.

Pored dragocenih posebnih izdanja – zbog obilja podataka – *Filmskog almanaha* za 1929. godinu, koji je izdao beogradski časopis *Nedelja* a uredio **Mihailo-Beli Gregorić**, zatim *Jugoslovenskog filmskog almanaha* za 1933, koji je uredio **Vojin Đorđević** i tri filmska godišnjaka, za 1936, 1937/38. i 1938/39. koje je uredio **Vasilije Zarić** i koje sam naveo na početku ove knjige kao vredne izvore, u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* objavljeno je svega desetak posebnih izdanja posvećenih filmu. U stvari nekoliko tankih i skromnih knjiga i nekoliko namenskih brošura. **Milutin Ignjačević** je napisao i objavio 1925. knjigu *Šarlo* o tada najpopularnijem filmskom glumcu **Čarli Čaplinu**. U Beogradu je 1926. godine izdavač **Skerlić** objavio knjigu *Filmski glumac*, koju je napisao danski reditelj **Urban Gad** (1879-1947). To je prevod poglavlja *O filmskoj glumi* (38 stranica) njegove knjige *Film: Bog, posrednik i reč* (*Filmen: dues, midler og maal*), izdate u Kopenhagenu 1919. godine, ali nije navedeno ko je to preveo. U okviru biblioteke *Novi film* u Beogradu je 1938. izašla knjiga **Dragana Acimovića** *Za sedmu umetnost*. To je, u stvari, zbornik njegovih 12 objavljenih i neobjavljenih članaka o filmu, a

za nas je posebno zanimljiv uvodni tekst *Treba li kod nas pisati o filmu?*, tako da ću ovde navesti jedan deo:

Jugoslavija je, posle Albanije, jedina evropska država u kojoj se najmanje piše o filmu. Nijedan filmski list, nijedna filmska rubrika u ozbiljnim književno-umetničkim revijama i časopisima, nijedna veća publikacija o filmskoj umetnosti! Sve to najbolje tumači kako u Jugoslaviji filmsku umetnost ili ne poznaju ili ne vole oni koji su najpozvaniji za to: umetnici, književnici, estetičari, kritičari. Sem novinarskih rubrika, koje mogu biti objektivne a i plaćene, sem novinara koji jedino još i prate film nijedan književnik ili kritičar nije se bacio sa većim interesom na izučavanje ove umetničke oblasti.

Kao razlog što se u Jugoslaviji ne piše o filmu, navodi se činjenica da mi nemamo svoje filmske industrije. (.../...) Ako u Jugoslaviji nema filmske industrije, zar to znači da Jugosloveni ne treba da znaju šta je film?

Biblioteka *Novi film* je na koricama ove knjige najavila kao svoju drugu svetsku knjigu *Filmske drame Luj Delika (Louis Delluc)* u prevodu **Radoša Novakovića**, ali nema podataka da je to zaista i štampano. U Zagrebu je 1925. godine **Franjo Ledić** (pod pseudonimom **Dervencanin**) objavio brošuru *FILM – Tko hoće k filmu? Kako se može postati filmski GLUMAC ili GLUMICA* i to je numerisano kao knjiga broj 1-2 *Filmske knjižnice Ocean-Film-industrije Berlin-Zagreb*. Nema podataka da je u okviru te *Filmske knjižnice* izašla još neka knjiga. **Dr Ljudevit Šplajt** je objavio u Zagrebu knjigu *Osnovi kinematografije* u kojoj se govori o tehničkoj strani snimanja i prikazivanja pokretnih fotografija i stiče se utisak da je ona bila namenjena kinooperaterima i snimateljima. U Novom Sadu, kao jedna od knjižica *Minijaturne biblioteke knjižare „Slavija“* objavljena je *Istorija filma* na nekoliko desetina stranica formata 11,5 sa 7,5 santimetara. U stvari jedan novinski članak nepoznatog autora koji govori o razvoju filma u svetu u najkraćim crtama, možda preveden, pretvoren je u zaista minijaturnu knjigu. U Ljubljani je 1929. godine objavljena knjiga (brošura) *Kako pridem k filmu*, autora **Pavela Debevca**, o kome nema drugih podataka. **Franjo Aleš** iz Ljubljane, osnivač i vlasnik *Alfa filma*, osnovanog početkom 1933. kao *...preduzeća za promet filmova i propagandu domaćeg filma*, koji je najavio *...proizvodnju kratkih zabavnih, privrednih i reklamnih filmova...* i

...snimanje jednog velikog zvučnog filma, ali to nije ostvareno. **Aleš** je napisao knjigu *Film, kultura – uticaj – zabava (Film, kultura – vpliv – zabava)* koja je objavljena 1930. godine. U izdanju *Katoliške akcije za mladino, Domžale – Groblje* **dr Ignacij Lenček** je objavio knjigu *Problemi filma – Pij XI o kinu*. On je tekst izjava **pape Pija XI** o filmu preveo na slovenački i napisao primedbe i objašnjenja. Osim ove skromne bibliografije posebnih izdanja koja su mi poznata, 14 naslova, moguće je da je izašla još neka knjiga ili brošura posvećena filmu, ali svakako tokom 22 godine postojanja *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* nije na našim jezicima objavljena nijedna značajna knjiga o kinematografiji ili filmskoj umetnosti koja bi mogla da pomogne ili da utiče na rad pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja. Oni koji su bili ambiciozniji, služili su se literaturom na stranim jezicima, a ostali su se obrazovali na zanatski način, učeći od svojih *majstora*.

Prateći tekstove o kinematografiji i filmskim aktivnostima – domaćim i stranim – koji su objavljivani u dnevnoj i periodičnoj štampi, možemo da pratimo ne samo razvoj ukupnih filmskih delatnosti kod nas, već i odnos prema tim delatnostima, kako društva, tako i domaćih filmskih entuzijasta koji su želeli da pokrenu domaću filmsku proizvodnju. Isprva, početkom dvadesetih godina, objavljivani tekstovi su bili puni vere u budućnost domaćeg filma. Izražavana su očekivanja da će *nadležni* razumeti, hteti i umeti da srede nacionalnu kinematografiju i da će pomoći proizvodnju domaćeg filma, onako kako je to urađeno u nekim zemljama okruženja. Krajem dvadesetih godina optimizam domaćih pionira filma je postepeno opadao, da bi 1931. godine *Zakon o uređenju prometa filmova* bio oduševljeno dočekan kao znak ohrabrenja. Godine 1932. je domaća filmska proizvodnja bila na vrhuncu, da bi zatim počela naglo da opada, jer se država, birajući između nacionalne proizvodnje i materijalne dobiti koju je ostvarivala preko uvoza stranih filmova i njihovog prikazivanja po bioskopima, olako odrekla domaćeg filma. Krajem tridesetih godina sve je više značajnih književnika i kulturnih radnika koji u svojim tekstovima po ozbiljnim časopisima ukazuju na defektnost jugoslovenske nacionalne kulture, jer zemlja nema domaći film ni domaću filmsku umetnost. Sigurno je da je ukazivanje na ovu (tužnu) činjenicu doprinelo učvršćivanju ideje o stvaranju nacionalne kinematografije u *novoj Jugoslaviji*, posle 1945. godine. Pisana reč o filmu, dnevna štampa i periodika između dva svetska rata, još uvek je nedovoljno proučena oblast kod nas (ako izuzmemo trud i rezultate istraživanja **Vjekoslava Majcena**), predstavlja značajan izvor podataka za upoznavanje naše filmske prošlosti. To je jedan od poslova koji čeka neke buduće istoričare filma u jugoslovenskim zemljama.

XI

ZAKLJUČAK

Na kraju ostaje pitanje: do koje mere ova neorganizovana kinematografija *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije*, rastrzana između lepih želja i velikih ambicija pionira domaćeg filma i objektivno nepostojećih uslova za normalan rad i stvaralačke poduhvate, predstavlja deo filmske tradicije *jugoslovenske kinematografije* (1945-1990) i *kinematografija jugoslovenskih zemalja* koje su nastale posle 1990. godine i koje deluju do danas? Kakvo je bilo naše filmsko nasleđe, da li je savremena jugoslovenska kinematografija preuzela nešto značajno od domaćih pionira filma koji su delovali za vreme *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* od 1918. do 1945. godine? Pokušaću na kraju da odgovorim na ova, zapravo jednostavna pitanja.

Prvo - Kinematografija *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* nije postojala kao organizovana celina, nije bilo sistema koji bi objedinjavao ukupnu kinematografsku delatnost kao jedinstvenu privrednu i kulturnu oblast, a posebno - nije bilo kontinuirane proizvodnje domaćih filmova, jer država nije bila za to zainteresovana. Ipak, i u tako nepogodnim uslovima postajali su neki skromni tehnički kapaciteti domaćih pionira filma (kamere, rasveta, montažni stolovi, tonski uređaji, laboratorije), od kojih veći deo nije ni preživio Drugi svetski rat. Vrednost ovih tehničkih kapaciteta je bila minimalna i oni su mogli je da se koriste samo u prvom trenutku kao nužno rešenje. To znači da *nova jugoslovenska kinematografija* posle 1945. godine nije nasledila nikakvu vrednu filmsku tehničku bazu, te je sve što je bilo potrebno za stvaranje *filmske industrije* moralo kasnije da se nabavlja u inostranstvu.

Drugo - u zemlji nije bilo kontinuirane domaće filmske proizvodnje, a u okviru toga su igrani filmovi snimani samo povremeno. U takvim okolnostima nije bilo moguće da nastane i da se razvije neka domaća filmska umetnost koja bi se odlikovala svojim specifičnim nacionalnim stilom, kao što je to bio slučaj sa nekim zemljama u okruženju (Mađarska, Čehoslovačka). Iako je bilo pojedinaca koji su znali šta je filmska umetnost i koji su pratili razvoj filma u svetu, kinematografija *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* u oblasti filmske umetnosti nije ostavila nikakvo nasleđe na koje bi se mogle osloniti kasnije generacije filmskih stvaralaca.

Treće – Film je u ovom periodu zainteresovao veliki broj naših ljudi, koji su ili nastavili (pioniri generacija pre 1918) ili tek počeli da se bave filmom (filmski entuzijasti i stvaraoci koji su otkrili čaroliju pokretnih slika posle 1918). Zajedničko im je bilo to da su svi oni očekivali, posle ratnih nedaća, da će u *novoj ujedinjenoj otadžbini* moći da ostvare svoje filmske ambicije, ali su se veoma brzo razočarali. Kod nas ni nova država, ni privatni kapital, koga je bilo dovoljno, nisu pokazali volju ili interesovanje za razvoj nacionalnog filma. Pioniri domaćeg filma su bili prepušteni sami sebi: na filmskom tržištu njihovi filmovi nisu mogli da se bore protiv konkurencije komercijalnih, dobrih i jeftinijih uvezenih filmova. Oni su s oduševljenjem pristupali snimanju, ulagali sopstvena sredstva u proizvodnju i, na kraju, finansijski propadali. U takvoj situaciji obimnije i stalne proizvodnje igranih filmova nije moglo biti, dok se u oblasti naručenih dokumentarnih, reklamnih, kulturno-prosvetnih i sličnih filmova izvestan kontinuitet održavao. Uprkos teškoćama, u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* vremenom je nikla i kategorija filmskih profesionalaca, prvenstveno u oblasti dokumentarnog filma – snimatelja, reditelja, laboranata i montažera. Neki od njih su čak i živeli isključivo od filma, dok je velikom broju njih to bila samo uzgredna delatnost. Poneki bi se, ponekad, upustio i u avanturu realizacije igranog filma, ali su naručeni dokumentarni, kulturno-prosvetni i reklamni filmovi bili sigurniji način za obezbeđivanje egzistencije. U *Jugoslovenskom filmskom almanahu* za 1933. godinu navode se imena i adrese 26 operatera za snimanje filmova, pet pisaca manuskripta, sedam crtača i dva kompozitora muzike za film. Ovi filmisti – kako su ih često nazivali – radili su za razne producente, pa su bez obzira na nepostojanje stalne i organizovane filmske proizvodnje u državi, mogli da ostvaruju svoj lični profesionalni kontinuitet u radu. Ne treba zanemariti ni veliki broj kinoamatera, koji se naglo povećao krajem dvadesetih i tokom tridesetih godina, zahvaljujući sve većoj popularnosti *osmice*, *devetke* i kasnije *šesnaestice* (formati 8mm, 9,5mm i 16mm). Kontinuitet rada kinoamatera je zavisio od ličnih sredstava, ali je njihova posvećenost filmu bila potpuna i oni su često dublje istraživali izražajne mogućnosti medijuma pokretnih slika, a mnogi među njima su prerasli u filmske profesionalce. Međuratni jugoslovenski pioniri filma pristupali su filmu iz različitih razloga, noseći u sebi i raznolika prethodna iskustva. Veliki broj njih – kako profesionalaca tako i amatera – prethodno se bavio fotografijom, te je prihvatio film kao savršeniji oblik fotografije. Za sve njih karakteristična je odlična filmska fotografija: pažljivo odabrani motivi (objekti snimanja), dobro komponovani kadrovi, vešto korišćenje svetlosnih efekata, odmereni pokreti kamere i povremena primena filmskih trikova (odtamnjenja – zatamnjenja – pretapanja). Izvestan broj pionira producenata dolazio je iz redova vlasnika bioskopa; oni su se zainteresovali za proizvodnju filmova vođeni logikom – *kada mogu stranci, možemo i mi!*

Njihova inspiracija su bili inostrani filmovi koje su prikazivali, što se odnosi kako na filmske žurnale i dokumentarne filmove tako i na igrane filmove. Ovoj grupi bi se mogli priključiti i ljudi iz pozorišta koji su na film gledali kao na snimljeno pozorište, a podsticali su ih i filmski uspesi inostranih glumaca. Najrafiniraniju kategoriju domaćih pionira filma svakako su činili oni koji su se za pokretne slike vezali emotivno i intelektualno, obično u inostranstvu, koji su u filmski razvijanim zemljama studirali film (filmsku umetnost), ili koji su neko vreme na filmu radili u inostranstvu, te tako ovladali zanatom. Oni su se dublje vezivali za film kao novo izražajno sredstvo i neposrednije su pratili razvoj izražajnih mogućnosti filmske umetnosti, da bi zatim pokušavali da ta svoja znanja primene u sopstvenoj sredini. Ova *intelektualna* kategorija pionira domaćeg filma – bilo da se radilo o profesionalcima bilo amaterima – pored analitičkog gledanja stranih filmova, bila je u mogućnosti da prati i stručnu literaturu o filmu na stranim jezicima. Iako kinematografija *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* nije postojala kao organizovana celina, te nije bilo sistema i kontinuirane proizvodnje domaćih filmova, postojali su malobrojni jugoslovenski filmski profesionalci, pioniri filma i filmski stvaraoci, koji su savladali osnove zanata i u čijim se ostvarenjima mogu otkriti i nagoveštaji filmske umetnosti. To je, u stvari, bio i najznačajniji deo našeg nacionalnog filmskog nasleđa: stručnjaci i ljubitelji filma, koji su se veoma lako, tiho i nenametljivo uključili u rad *nove jugoslovenske kinematografije* posle 1945. godine. Oni su svoja zanatska iskustva, znanje i poznavanje zakonomernosti filmske proizvodnje i ljubav prema filmu preneli sledećim generacijama jugoslovenskih filmskih stvaralaca. Uz njihovo učešće i pomoć i uz sigurnu podršku države, koja je iz više razloga – pre svega kulturnih, ali i političko-propagandnih – bila zainteresovana za domaći film, jugoslovenska kinematografija je veoma brzo, za svega desetak godina (1945-1955) premostila nedostatke iz prethodnog perioda, nadoknadila izgubljeno vreme i afirmisala se u oblasti filmske umetnosti kao jedna od značajnih kinematografija srednje Evrope.

U sve kasnije uspehe jugoslovenske kinematografije i kinematografija jugoslovenskih zemalja posle 1990. godine, neosporno su ugrađene i neke vrednosti nasleđene od kinematografije *Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije*. Zapostavljena, nedovoljno poznata i delimično zaboravljena *Kinematografija Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije* takođe je deo naših filmskih tradicija, na šta sam želeo da ukazem ovom knjigom.

P R I L O Z I

ZAKON O UREĐENJU PROMETA FILMOVA

MI

ALEKSANDAR I

po milosti Božjoj i volji Narodnoj

KRALJ JUGOSLAVIJE

Na predlog Predsednika Našeg Ministarskog saveta i Našeg Ministra unutrašnjih poslova proglašujemo i propisujemo:

ZAKON O UREĐENJU PROMETA FILMOVA

§ 1.

Za radnje koje se bave uvoženjem filmova iz inostranstva ili proizvodnjom filmova u zemlji, u cilju dalje prodaje ili privrednog iskorišćavanja, potrebna je dozvola u smislu odredaba Zakona o radnjama.

Ministarstvo trgovine i industrije izdaje dozvolu u sporazumu sa Ministarstvom unutrašnjih poslova, a po saslušanju Državne filmske centrale.

§ 2.

Najdalje u roku od jednog meseca od dana stupanja ovog Zakona na snagu obrazovaće se Državna filmska centrala kao posebna područna ustanova Ministarstva unutrašnjih poslova. Nju sačinjavaju i to:

Šef Centralnog Presbira pri Predsedništvu Ministarskog saveta kao predsednik, i po jedan predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova, Prosvete, Trgovine i industrije, i Socijalne politike i narodnog zdravlja, kao i predsednik Udruženja sopstvenika Kinematografa u Kraljevini Jugoslaviji i predsednik Saveza proizvođača filmova u Kraljevini Jugoslaviji. Pretstavnike pomenutih ministarstava predstavljaju nadležni ministri, bilo iz kruga činovnika ili kruga kulturnih radnika.

§ 3.

Zadatak Državne filmske centrale je:

1) da uređuje i nadzire uvoženje i proizvodnje kao i promet filmova;

- 2) da unapređuje domaću filmsku proizvodnju; i
- 3) da pomaže vaspitanje i korisnu propagandu filmom.

§ 4.

Sretstva Državne filmske centrale su:

- 1) Prihodi predviđeni u § 8;
- 2) Prihodi od novčanih kazni predviđenih u § 10; i
- 3) Krediti predviđeni Državnim budžetom.

Od prihoda iz tačke 1 i 2 obrazovaće se kod Državne hipotekarne banke tekući račun, kojim će rukovati Državna filmska centrala, u cilju postizavanja zadataka iz § 3.

§ 5.

Bliže odredbe o organizaciji i radu Državne filmske centrale, o nagradama njenih članova i službenika, kao i o rukovanju i utrošku njenih sredstava iz tačke 1 i 2 prethodnog paragrafa, propisaće Ministar unutrašnjih poslova.

§ 6.

Svi filmovi koji su namenjeni prometu, moraju se registrovati kod Državne filmske centrale, preko koje će se davati na cenzuru i od nje vraćati sopstvenicima.

§ 7.

Za svakih 1000 metara uvezenog zabavnog filma do kraja godine 1933, uvoznik je dužan da nabavi ili proizvede i stavi u promet najmanje 70 metara, a posle toga vremena najmanje 150 metara filma domaće izrade, i to za uvezene neme filmove nemog a za zvučne zvučnog filma.

§ 8.

Uvoznici koji izjave da ne mogu ispuniti uslov iz prethodnog paragrafa, dužni su da za svaki metar domaćeg filma koji bi trebalo da nabave ili proizvedu, plate u korist Državne filmske centrale po pedeset dinara za neme a po sto za zvučne filmove.

§ 9.

Kinematografi su dužni da kod svake predstave prikažu po jedan ili više kulturnih filmova dužine najmanje 10% od dužine celokupnog programa predstave. Polovina ovih kulturnih filmova mora biti domaće izrade.

Pod kulturnim filmom podrazumeva se film koji sadrži pouku u naučnom, prosvetnom, privrednom, zdravstvenom, socijalnom, građanskom i nacionalnom pravcu. Ovamo spadaju i poučni žurnali aktualiteta.

§ 10.

Ko se ogreši o obaveze propisane ovim zakonom, kazniće se novčanom kaznom od 5000-20.000 dinara u korist prihoda Državne filmske centrale.

Kazne izriču opšte upravne vlasti prvoga stepena.

§ 11.

Ovaj zakon stupa na snagu kad se obnaroduje u „Službenim novinama“, osim odredaba §§ 1, 7, 8 i 9, koje stupaju na snagu u roku od tri meseca po tome.

5 decembra 1931 godine

Beograd

ALEKSANDAR s.r.

Pretsednik Ministarskog saveta

i Ministar unutrašnjih poslova,

P. R. Živković s.r.

Video i stavio Državni pečat,

čuvar Državnog pečata,

Ministar pravde,

D-r Drag. S. Kojić s.r.

(Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 285-XCIII od 5. Decembra 1931, str.1913)

U R E D B A
o sastavu i radu Državne filmske centrale i o prometu filmova
od 11 jula 1933 godine

Čl. 1.

Državna filmska centrala je samostalna ustanova pri Ministarstvu trgovine i industrije.

Državna filmska centrala ima svoju glavnu kancelariju u Beogradu, koju vodi sekretar, i Ekspozituru u Zagrebu koju vodi za to određeni činovnik.

Čl. 2.

Članovi Državne filmske centrale su: po dva pretstavnika Ministarstva trgovine i industrije i Ministarstva prosvete, a po jedan pretstavnik Centralnog presbiroa pri Pretsedništvu Ministarskog saveta, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Ministarstva vojske i mornarice i Ministarstva finansija. Pretstavnike pomenutih ministarstava postavljaju na tri godine nadležni ministri iz redova činovnika ili iz redova kulturnih radnika. Pretsednika Državne filmske centrale i njegovog zamenika biraju članovi Državne filmske centrale tajnim glasanjem, počev od 1 aprila.

Državna filmska centrala će sazivati na savetovanja kao eksperte pretstavnike domaćih proizvođača filmova, pretstavnike filmskih zavoda i pretstavnike sopstvenika kinematografa, koje će ona za svaku sezonu unapred odrediti, kao i druga stručna lica.

Čl. 3.

Zadatak Državne filmske centrale je:

1) Da u saradnji sa nadležnim vlastima uređuje i vodi nadzor nad proizvodnjom, uvozom kao i prometom filmova, i da u tom cilju podnosi Ministru trgovine i industrije predloge za pravilnike i potrebne odredbe za pravilnu primenu Zakona, i da se stara da se ovi sprovedu u život;

2) da unapređuje domaću filmsku proizvodnju; i

3) da pomaže vaspitanje i korisnu propagandu filmova.

Državna filmska centrala naročito daje mišljenja o traženju dozvola za otvaranje i vođenje radnje za uvoz i promet filmova kao i radnje za proizvodnju i obradu filmova u zemlji i izrađuje predloge za nadležna ministarstva po svima filmskim pitanjima; stara se o pravilnoj primeni svih zakona, pravilnika, odredaba i uputstava koja se odnose na filmove i njihovo prikazivanje; propisuje uslove i izdaje dozvole za filmska snimanja u zemlji i vrši nadzor nad radom domaćih i stranih preduzeća i lica koja vrše ova snimanja; saziva stručne ankete; posreduje u sporovima i u uređivanju odnosa između interesenata filmske struke; prema raspoloživim sretstvima raspisuje nagrade i daje pomoć za najbolje filmove domaće proizvodnje; pomaže novčano stručnjake u njihovom usavršavanju, a kulturne ustanove u njihovoj propagandi putem filma u zemlji i na strani; obrazuje i pomaže organizaciju ustanova i preduzeća koja služe gornjim ciljevima.

Uprava Državne filmske centrale dužna je da na kraju godine sastavlja i podnosi Ministarstvu trgovine i industrije izveštaj prihoda i utroška i izveštaj o celokupnom radu u toj godini.

Čl. 4.

Odluke po Zakonu o uređenju prometa filmova i po ovoj Uredbi donose se na sednicama Državne filmske centrale većinom glasova prisutnih članova. U slučaju jednake podela glasova odlučuje glas predsednika. Da bi Državna filmska centrala mogla rešavati, moraju biti u sednici najmanje četiri člana. Odluke potpisuje predsednik.

Čl. 5.

O sednicama vodi se zapisnik u koji se unosi: da li su svi članovi bili blagovremeno pozvani na sednicu, imena prisutnih članova, čas otvaranja i zaključak sednice, predmeti rešavanja, predlozi sa ishodom glasanja za svaki predlog. Zapisnik potpisuje predsednik, prisutni članovi i sekretar. Zapisnik se čita i usvaja na narednoj sednici Državne filmske centrale.

Čl. 6.

Odluke i rešavanja po pojedinim hitnim poslovima rešava predsednik, odnosno njegov zamenik zajedno sa jednim članom. Članovi Centrale dužni su nazmenično tu dužnost vršiti po redu koji utvrđuje Centrala na svojoj sednici.

Za ovaj stalan rad predsedniku odnosno njegovom zameniku kao i određenom članu Centrale pripada, i to: predsedniku kad redovno vrši dužnost,

odnosno njegovom zameniku za vreme u kome ga zamenjuje, kao i određenom članu Centrale za vreme dok vrši svoju dužnost po din. 60 dnevno.

Pretsednik vrši svoju dužnost stalno, sem u slučajevima njegove odsutnosti, kada ga zamenjuje zamenik.

Centrala na svojoj sednici određuje da li će i po kome redu članovi vršiti tu dužnost.

Čl. 7.

Članovi Državne filmske centrale imaju pravo na nagradu za rad u Centrali, shodno rešenju Ministarskog saveta od 20 marta 1933 god.

Članovi koji stalno borave van Beograda imaju pravo na naknadu putnih troškova u smislu Uredbe o naknadi putnih i seobnih troškova, kada po pozivu dolaze na sednice. Isto tako članovi koji putuju po poslovima Filmske centrale imaju pravo na naknadu putnih troškova u smislu iste Uredbe.

Članovi koji nisu državni činovnici imaju pravo na naknadu putnih troškova u smislu čl. 12 Uredbe o naknadi putnih i seobnih troškova državnih službenika građanskog reda.

Čl. 8.

Državna filmska centrala ima svoga sekretara i potreban broj osoblja koje, na predlog Državne filmske centrale, postavlja Ministar trgovine i industrije kao honorarne službenike a delokrug njihovog rada određuje Državna filmska centrala.

Osoblje Centrale kada putuje po službenoj potrebi, ima pravo na dnevnice i naknadu putnih troškova u smislu Uredbe o naknadi putnih i osobnih troškova državnih službenika građanskog reda.

Po potrebi može Ministar trgovine i industrije, na predlog Državne filmske centrale uzimati na rad za izvesno vreme posebna stručna lica ili se može njima poveravati specijalni stručan rad po pojedinim pitanjima koja spadaju u delokrug Centrale, uz naročiti honorar.

Čl. 9.

Svi kinematografski filmovi, koji su namenjeni prometu, t.j. prikazivanju pred izvesnim skupom ljudi, i to bilo u zgradama i lokalima za tu svrhu naročito udešenim, bilo na otvorenim prostorima i u pokretnim šatorima, ili pak u klubovima, udruženjima i drugim zatvorenim društvima, moraju se pre no što se stave u promet, podneti Državnoj filmskoj centrali radi registrovanja

i eventualnog davanja na cenzuru. Filmovi koji još nisu namenjeni prometu nego se imaju prikazivati interesentima ili stručnjacima imaju se takođe prijaviti Državnoj filmskoj centrali, koja će doneti odluku o njihovom cenzurisanju.

Molbu za registrovanje može podneti samo lice ili preduzeće koje se bavi uvozom filmova iz inostranstva ili proizvodnjom filmova u zemlji ili uopšte prometom filmova, a koje ima propisnu dozvolu za obavljanje ovih radnji shodno §1 Zakona o uređenju prometa filmova.

Uz molbu će se podneti film a u tri istovetna primerka naziv filma, kratak opis sadržaja filma, i zatim, redom sve ono što je, i kako je propisano čl. 25 Pravilnika o cenzuri filmova od 22 februara 1932 god. Ako film u smislu čl. 7 i 33 pomenutog Pravilnika ne podleže cenzuri, ustanova koja želi taj film da koristi, podneće uz film, naziv, tekstove i kratak opis sadržaja filma u dva primerka.

Čl. 10.

Državna filmska centrala vodi naročiti registar filmova, u koji unosi filmove kako strane tako i domaće redom kojim su dostavljeni radi registrovanja. Uz registar vodi indeks filmova odvojeno za pojedina lica ili preduzeća.

Za filmove koji podležu cenzuri Državna filmska centrala prilikom registrovanja unosi svoju potvrdu u cenzurnu kartu i cenzurnu knjižicu, da je podnosilac filma ispunio sve propisane obaveze.

Za filmove koji ne podležu cenzuri, Državna filmska centrala svoju potvrdu o izvršenom registrovanju unosi u naročitu registarsku kartu, koja važi kao dozvola za prikazivanje filma.

Čl. 11.

Radi proveravanja da li je u svemu izvršena obaveza prikazivanja kulturnih i domaćih filmova (shodno izmeni § 9 Zakona o uređenju prometa filmova prema tač. 7 § 57 Finansijskog Zakona za budžetsku 1933/34 god.), Državna filmska centrala izdaje obrasce, u kojima će kinematografi tačno ispunjavati za svaku predstavu sve rubrike tog obrasca. Za ove obrasce Državna filmska centrala naplaćivaće 1 din. po komadu.

Tačnost podataka unetih u ove rubrike overavaće za svaki program i predstavu organi opšte upravne vlasti prvoga stepena određeni u čl. 14 Pravilnika o cenzuri filmova od 22 februara 1932 god.

Kinematografi su dužni da ove obrasce popunjene i nadležno overene dostavljaju Državnoj filmskoj centrali u roku koji propiše Državna filmska centrala.

Na osnovu obrazaca Državna filmska centrala vršiće overavanje i obračunavanje obaveza kinematografa u pogledu prikazivanja kulturnih i domaćih filmova i utvrđivaće, da li su te obaveze ispunjene. Viškove metraže u prikazivanju domaćih filmova u jednom tromesečju može Državna filmska centrala uračunati na korist idućeg tromesečja.

Čl. 12.

Kinematografi su dužni dostaviti Državnoj filmskoj centrali spisak iz koga će se videti: ime i sedište kinematografa (banovina, srez, mesto, ulica i broj kuće), ime i stan sopstvenika, ime i stan operatera, naziv aparature, dozvola nadležne vlasti za obavljanje kinematografske radnje u overenom prepisu, broj sedišta i stajališta, redovne i vanredne cene ulaznica, da li je kinematograf uređen za prikazivanje nemih ili zvučnih filmova i da li u poslednjem slučaju stvarno prikazuje zvučne filmove, da li prikazuje isključivo filmove ili daje u programu i druge priredbe, u koje dane u nedelji održava pretstave i koliko pretstava dnevno, koliko puta menja program nedeljno ili mesečno, kao i sve promene koje u toku vremena u gornjem smislu nastupe.

Čl. 13.

Kinematografi su dužni da kod svake pretstave prikažu po jedan ili više filmova kulturne sadržine. Pored toga dužni su da u svojim redovnim programima prikažu i filmove domaće izrade i to najmanje 5% od dužine tih programa prikazanih svaka tri meseca. Za kinematografe sa svakodnevnim pretstavama, koji menjaju svoje programe manje od šest puta u mesecu, povisuje se taj procenat domaćih filmova na 10%.

Čl. 14.

Nadzor nad tačnim primenjivanjem propisa Zakona o uređenju prometa filmova i ove Uredbe vrši Državna filmska centrala neposredno i preko opšte upravne, odnosno policijske vlasti.

Opšta upravna vlast prvoga stepena, odnosno policijska vlast, izriče kaznu zbog povrede propisa Zakona o uređenju prometa filmova, pošto od Državne filmske centrale dobije potreban izveštaj i o izvršenom izveštava Državnu filmsku centralu.

Čl. 15.

Od prihoda predviđenih § 4 Zakona o uređenju prometa filmova od 5 decembra 1931 god. i prihoda predviđenih ovom Uredbom, kao i prihoda od naplata koje će se vršiti po posebnim propisima obrazovaće se pri Hipotekarnoj

banci tekući račun. Evidencija rukovanja ovim novcem je u upravi Državne filmske centrale u kojoj se knjiže odnosni nalozi o izdacima.

Čl. 16.

Sve isplate po ovoj Uredbi vrše se iz sredstava određenih budžetom preko Otseka računovodstva Ministarstva trgovine i industrije, nalogima, koje potpisuje naredbodavac, a iz prihoda predviđenih § 4 Zakona o uređenju prometa filmova od 5 decembra 1931 god. i prihoda predviđenih ovom Uredbom ili prihoda koji će se tek propisati, a koji se nalaze na tekućem računu kod Državne Hipotekarne banke, po nalogima predsednika Državne filmske centrale, odnosno njegovog zamenika.

Naredbodavac po kreditima predviđenim budžetom za Državnu filmsku centralu je Ministar trgovine i industrije ili njegov ovlašćeni organ, a u pitanjima rashoda po tekućem računu kod Državne Hipotekarne banke ili administrativne prirode je predsednik Državne filmske centrale, odnosno njegov zamenik.

U koliko predviđeni redovni budžet za Državnu filmsku centralu ne bi bio dovoljan da pokrije sve troškove oko materijalnih rashoda, honorara članovima Centrale za sednice ili njihov rad i dr. upotrebiće se u tu svrhu prihod predviđen § 4 Zakona o uređenju prometa filmova, prihod predviđen ovom Uredbom kao i prihod koji će se naknadno propisati.

Čl. 17.

Ova Uredba stupa na snagu kada se obnaroduje u „Službenim novinama“. Stupanjem na snagu ove Uredbe prestaje važnost Uredbe Ministra unutrašnjih poslova o prometu filmova III Br. 10980 od 4 marta 1932 god. i Uredbe o organizaciji i radu Državne filmske centrale i nagradama njenih članova i službenika III Br. 36361 od 30 jula 1932 god.

(PRIMEDBA: Ovu je Uredbu propisao Gospodin Ministar trgovine i industrije na osnovu Zakona o uređenju prometa filmova od 5 decembra 1931 god. i izmena ovog Zakona na osnovu § 57 tač. 7 Finansijskog zakona za budžetsku 1933/34 god.)

(Službene novine Kraljevine Jugoslavije, br. 154-XLVI od 11. jula 1933, str.817)

JUGOSLOVENSKI UVOZNI FILMSKI ZAVODI (DISTRIBUTERI) TOKOM TRIDESETIH GODINA

Na ovome popisu se nalaze distributerska preduzeća koja su se stalno bavila tom delatnošću i koja su bila za tu delatnost registrovana kod *Državne filmske centrale*. Među njima se nalaze i neka domaća proizvodna preduzeća koja su bila registrovana i za uvoz filmova. Na popisu nisu povremeni uvoznici stranih filmova – manja preduzeća, kinematografi i pojedinci koji su takođe, ponekad, uvezli poneki film.

- ALFA FILM** – Zagreb, Jelačićev trg 8 (osnovano 1937)
- A. HAAS i KLEINLEIN** – Zagreb, Berislavićeva 11 (predstavništvo preduzeća UFA, Berlin, osnovano 1928)
- ARTSTIK FILM** – Beograd, Kralja Aleksandra 93 (osnovan 1926, bavi se i proizvodnjom filmova)
- ATLANTIS FILM** – Zagreb, Berislavićeva 3/Varšavska 6 (osnovano 1930)
- AURORA FILM** – Zagreb, Palmotićeva 53 (osnovano 1926)
- AVALA FILM** – Zagreb, Gundulićeva 3 (osnovano?)
- BOSNA FILM D.D.** – Zagreb, Jelačićev trg 1 (osnovano 1908. kao predstavnik *British Internationala*, a kasnije i bečkog *Sascha-Filma*)
- EMCO FILM** – Zagreb, Kraljice Marije 24 (osnovano 1930)
- EROS FILM** – Beograd, Strahinjića Bana 80 (osnovano 1935)
- FOX FILM CORPORATION JUGOSLOVENSKO D.D.** – Zagreb, Jelačićev trg 1 (osnovano 1926)
- FRANCOSLAV FILM** – Beograd, Prizrenska 3 (osnovano 1933)
- FRAN-JUG FILM** – Beograd, Strahinjića Bana 42 (osnovano 1937. kao posebno filmsko odeljenje francusko-jugoslovenskog trgovačkog društva koje radi od 1932)
- IDEAL FILM** – Beograd, Kondina 15 (osnovano 1936)
- JADRAN FILM** – Zagreb, Berislavićeva 15 (osnovano?)
- JUGOFILM** – Zagreb, Gajeva 44/Varšavska 2 (osnovano 1928)
- JUGOSLOVENSKI PROSVETNI FILM Z.S.O.J.** – Beograd, Miloša Velikog 6 (osnovan 1931. prvenstveno kao proizvođač domaćih filmova)

KLEINLEIN FILM - Zagreb, Berislavićeva 11 (osnovano 1925, prvobitno pod nazivom *Super film*)

KOLARAC FILM - Beograd, Kn.Spomenik 1 (osnovao vlasnik bioskopa *Kolarac*)

KOZMOS FILM - Zagreb, Frankopanska 6 (osnovano 1935)

KULT FILM - Zagreb, Smičiklasova 20 (osnovano 1933)

MERKUR FILM - Zagreb, Gundulićeva 3 (osnovano 1935)

METRO-GOLDWYN MAYER JUGOSLOVENSKO - Zagreb, Pejačićev trg 17 (osnovano 1926)

MONOPOL FILM ZAVOD MOSINGER - Zagreb, Pejačićev trg 17 (osnovano 1926)

PAN FILM A.D. - Zagreb - Svačićev trg 11 (osnovano 1925, od 1936. zastupa američku firmu UNITED ARTISTS)

PARAMOUNT - JUGOSLOVENSKO DIONIČKO DRUŠTVO ZA PROMET PARAMOUNT FILMOVA - Zagreb, Frankopanska 5a (osnovano 1930)

ROSA FILM - Beograd, Drinčićeva 18 (osnovano 1921)

ROYALFILM - Zagreb, Baruna Jelačića 4 (osnovano 1938)

STAR FILM - Zagreb, Smostanska 11/Dežmanov prolaz 1 (osnovano 1925)

TESLA FILM - Beograd, Kralja Petra 26 (osnovano 1937, distribuirala prvenstveno nemačke filmove)

THALIA FILM - Zagreb, Tuškanac 1 (osnovano 1932)

UNION FILM - Zagreb, Frankopanska 7 (osnovan 1934)

VIG ADAM - Beograd, Čika Ljubina 1 (osnovano 1929, osnovao vlasnik bioskopa *Metropol*)

WARNER BROSS FIRST NATIONAL, JUGOSLOVENSKO D.D. - Zagreb, Ilica 34 (osnovano 1934)

ZAK FILM JUGOSLOVENSKO K.D. - Zagreb, Radićeva 4 (osnovano 1933, uvozi poglavito poljsku produkciju)

NAPOMENA: Na ovom spisku su navedene godine osnivanja 34 registrovana distributerska preduzeća, ali nema podataka o njihovom prestanku rada. Mnoga od navedenih malih preduzeća su poslovala svega nekoliko godina, pa bi se ugasila jer nisu mogla da konkurišu distributerima koji su zastupali velike svetske firme. Godine 1938. u Kraljevini Jugoslaviji bilo je registrovano 18 *Uvoznih filmskih zavoda*.

(IZVORI: Izveštaji DFC, *Filmski almanah 1933* i *Filmski godišnjaci 1936, 1937/38 i 1938/39*)

DOMAĆI FILMSKI PROIZVOĐAČI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Na ovome popisu se nalaze domaći filmski proizvođači čiji su nazivi poznati, bilo na osnovu registra *Državne filmske centrale* (vođenog od 1932. godine nadalje), bilo na osnovu drugih izvora iz prethodnog perioda. Uvek, kada je to bilo moguće, date su godine osnivanja i prestanka rada.

ADIJA-NACIONAL, Beograd, kao akcionarsko društvo 1929. godine osnovali **Ranko Jovanović** i **Milutin Ignjačević**. Posle dva igrana filma i godinu dana prikazivanja odabranog umetničkog programa u sopstvenom bioskopu, finansijski krahiralo 1933.

ALFA FILM, Ljubljana, osnovan 1933. (vlasnik **Franjo Aleš**).

ARTISTIK FILM, Beograd, osnovan 1926. (vlasnici **Andreja Glišić** i **Zarije Đokić**), bavio se uvozom, iznajmljivanjem i proizvodnjom filmova. Radio do aprila 1941.

BEOGRADSKI KLUB FILMOFILA, Beograd, osnovan 1924, jedan od osnivača **Boško Tokin**. Poznat je samo jedan pokušaj snimanja igranog filma.

BOER FILM, Sombor, osnovao 1923. kao svoje preduzeće vojvođanski pionir filma **Ernest Bošnjak**.

BOSNA FILM D.D. - Zagreb, Jelačićev trg 1 (osnovano 1908. kao distributer i predstavnik British Internationala, a kasnije i bečkog Sascha-Filma), povremeno proizvodilo kratkometražne dokumentarne filmove.

CROATIA, *Prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće*, osnovali 1917. **Hamilkar Bošković** i **Julije Bergman**, radilo do početaka 1919.

CROATIA, *dioničarsko društvo (D.D.)*, nastalo reorganizovanjem prethodne Croatije, na čelu preduzeća se nalazio **Josip Bombelles**. Prestalo sa radom 1920, sudska likvidacija obavljena 1923. godine.

(DRAKULIĆ FILM), Sarajevo, oko 1934, sarajevski fotograf **Nikola Drakulić** je realizovao polovinom tridesetih godina više dokumentarnih i jedan kratki igrani film, ali nije nikada registrovao svoju fotografsku radionicu i kao filmsko preduzeće, iako je ona i tako delovala.

DRŽAVNA RADIONICA FILMOVA MINISTARSTVA NARODNOG ZDRAVLJA KRALJEVINE SHS, radila od 1921. do 1925. godine.

EMONA FILM, osnovao 1939. godine **Milan Kham**, vlasnik ljubljanskog kinematografa *Union*.

FILMSKA RADIONICA VOJNOGEOGRAFSKOG INSTITUTA, Beograd, vojna ustanova osnovana 1925. kao produžetak rada *FILMSKE SEKCIJE SRPSKE VOJSKE (1916-1921)*, radila do sloma Jugoslavije 1941. godine.

FILMSKA ŠKOLA, Beograd, koju je 1931. osnovao kao privatnu školu **Aleksandar Filipović Čerepov**, realizovala je 1932. dva srednjemetražna školska filma.

HIGIJENSKI ZAVOD, Skoplje, osnovao Filmsku sekciju 1929. godine sa ciljem da snima zdravstveno-prosvetne filmove. Filmovi su povremeno snimani i početkom tridesetih godina.

JUGOSLAVIJA k.d. – kinematografsko poduzeće za snimanje filmova **Bošković i Milić, komanditno društvo**, uneto u sudski registar 29.06.1919, preimenovano u *JUGOSLAVIJA d.d.* – tvornica filmova, dioničarsko društvo, ravnatelji isprva **Hamilkar Bošković i Teodor Milić**, zatim **Marcel Kolin**. Preduzeće palo pod stečaj 1923, administrativno likvidirano 21.02.1929. godine.

JUGOSLAVIJA-BERKEŠ FILM, Zagreb, osnovao 1927. filmski publicista i reditelj **Josip-Đuka Berkeš**. Posle jednog snimljenog igranog filma prestalo da postoji.

JUGOSLAVIJA FILM, Zagreb, osnovao 1940. u Zagrebu beogradski pionir filma **Miodrag-Mika Đorđević**. Prestalo sa radom aprila 1941.

JUGOSLOVENSKI PROSVETNI FILM, Beograd, osnovan 1931. godine kao *Zadruška sa ograničenim jemstvom*. Uz znatnu podršku države preko *Centralnog presbira*. Od 1931. do 1941. snimio 253 dokumentarna i kratkometražna filma i po obimu proizvodnje bio svakako najznačajniji proizvođač filmova u *Kraljevini Jugoslaviji*.

JUGOTON, Zagreb, osnovano 1932. (vlasnik **Franjo Ledić**).

- KINOSTUDIO pri RUSKOM STUDIJU UMETNOSTI**, osnovan 1928. Na čelu studija je bio **Mihail Nikolajevič Karakaš**, snimio nekoliko kratkometražnih filmova.
- MAČVA FILM**, Beograd, osnovano 1923, vlasnik i osnivač **Slavko Jovanović**, ubrzo prekinula sa radom.
- MAP FILM**, Beograd, osnovano 1932. (vlasnik **Mihajlo Al. Popović**). Posle jednog snimljenog igranog filma prestalo sa radom zbog finansijskih problema.
- MAAR - REKLAMNA NAKLADA**, Zagreb, osnovano 1931, kasnije prešlo u Beograd. Osnovali braća **Zvonko, Vlado i Ivo Mondschein**, Jevreji izbegli iz Nemačke. Proizvodili do 1941. godine.
- NOVAKOVIĆ FILM**, Beograd, osnovan 1926. (vlasnik **Kosta Novaković**), radio do 1941.
- OCEAN FILM**, Zagreb, osnovan 1925, preimenovan 1926. u **JADRAN, Filmsku tvornicu**, zatim do 1941. *Narodna filmska industrija* JADRAN-FILM (vlasnik **Franjo Ledić**).
- OKTAVIJAN-FILM**, Zagreb, preduzeće koje je osnovao kao kinoamater **Okta-vijan Miletić**, ali je početkom tridesetih realizovalo i filmove u saradnji sa profesionalnim preduzećima.
- ORIENT FILM D.D.**, Subotica, osnovao 1921. vojvođanski pionir filma **Aleksandar Lifka** kao deoničarsku *Trgovinu za proizvodanje, nabavljanje i posuđivanje filmova, aparata za instaliranje kina, mašinske i tehničke robe*. Tokom dvadesetih godina snimljeno je nekoliko dokumentarnih filmova, a do 1941. se bavilo uglavnom trgovinom elektrotehničkom robom.
- OSVIT FILM**, Beograd, osnovao 1927. **Stevan Mišković**, kasnije preimenovan u **MIŠKOVIĆ FILM**, zatim u **TEMPO FILM**, radio do 1941. godine (a takođe i za vreme nemačke okupacije do 1944).
- PAN FILM**, Zagreb, osnovan 1925. Kao preduzeće za uvoz, iznajmljivanje i proizvodnju filmova (direktor **Josip Koch**).
- POBEDA FILM**, Beograd, osnovao 1926. godine **Josip Novak**. Posle 1928. godine prestalo sa radom.
- PROSVETNI ODBOR Saveza sokola Kraljevine Jugoslavije**, Novi Sad, od početka tridesetih godina realizovao veliki broj filmova na traci formata 16mm, a neke, koje je naručio, na traci 35mm.

PUTNIK - TURISTIČKA AGENCIJA, Beograd, u okviru svoje fotografske službe snimila krajem tridesetih godina nekoliko značajnih turističko-propagandnih filmova.

RYBAK FILM, Zagreb, osnovan 1931. (kao *Zavod za izrađivanje filmova* vlasnik **Viktor Rybak**), posedovao sopstvenu laboratoriju i pružao drugim proizvođačima tehničke i laboratorijske usluge.

SAVA FILM, Ljubljana, osnovano 1926. (vlasnik **Metod Badjura**). Najaktivnije slovenačko filmsko preduzeće koje je delovalo sve do 1941. godine.

SKALA, Ljubljana, Turističko društvo koje ima svoju Filmsku sekciju (osnovao i vodio **Janko Ravnik**).

SLOVENIJA FILM - PRVA SLOVENSKA FILMSKA TOVARNA, Ljubljana, ranije **ILIRIJA FILM**, osnovano 1920. (vlasnik **Veličan Bešter**).

SRBIJA FILM (takođe se javlja i kao **SERBIA FILM**), Beograd, osnovao početkom dadesetih **Zaharije Plavšić**, proizvodilo filmove nekoliko godina, ne zna se tačan prestanak rada.

STELLA FILM, Zagreb, (vlasnik **Marko Graf**).

STROZZI-FILM, Zagreb, osnovano 1925, (vlasnik glumac **Tito Strozzi**), prestalo da postoji 1927.

SVETLOTON FILM, Zagreb, osnovano 1931. (vlasnik **Josip Klement**), posedovalo kamere i sopstvenu tonsku aparaturu i pružalo tehničke usluge drugim proizvođačima. Uoči Drugog svetskog rata izmenilo naziv u **SVJETLOTON FILM**.

ŠKOLA NARODNOG ZDRAVLJA, Zagreb, osnovana 1926. pri Higijenskom zavodu, otpočela da se bavi proizvodnjom filmova 1927, isprva zdravstveno-obrazovnih (dokumentarnih, crtanih, kratkih igranih), a zatim i dokumentarnih i naručenih filmova. Proizvodila filmove do 1960. godine.

TITAN FILM, Stari Bečej, osnovao 1925. bečejski fotograf **Danilo Jakšić**. Od 1932. preduzeće deluje u Novom Sadu.

ZADRUGA ZA PRIVREDNI FILM, Beograd, osnovana 1931. od strane Zavoda za spoljnu trgovinu. Organizovala snimanje i korišćenje filmova radi predstavljanja domaće privrede. Do 1941. realizovala tridesetak filmova.

ZORA, ZAVOD ZA NACIONALNO EDUKATIVNI FILM, Zagreb, takođe se javlja i kao *Zavod za socijalno-edukativni film z.s.o.j.* osnovano kao filmska zadru-ga (direktor **Mrko Graf**).

IGRANI FILMOVI SNIMLJENI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Ovaj popis obuhvata dugometražne, srednjemetražne i neke kratke *igrane filmove* koji su snimljeni u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* između Prvog i Drugog svetskog rata. Navedeni su približno hronološkim redosledom filmovi koji su bili završeni i javno prikazani, ali su takođe navedeni i filmovi za koje se sigurno zna da su započeti, ali iz raznih razloga ostali nedovršeni. Igrani filmovi koji su bili samo najavljavani, a nikada nije započeto snimanje, nisu ovde obuhvaćeni.

Jeftina košta, kratkometražna komedija (1 ili 2 čina), pr. *Jugoslavija K.D.* Zagreb, **1919**, re. Arnošt Grund, sn. (Josip Halla-?), ul. Arnošt Grund, Little Paul, Tonka Savić, Stjepan Bojničić.

Brišem i sudim, drama, pr. *Jugoslavija K.D.* Zagreb, **1919**, sc. Ignjat Borštnik, re. Arnošt Grund, sn. Ljudevit Šašek, ul. Milada Tana, Cara Negri, Ignjat Borštnik, Ivo Badalić, Tošo Lesić, Josip Papić, Tonka Savić, Arnošt Gund.

Kovač Raspela, drama, pr. *Jugoslavija* Zagreb, **1919**, re. Heinz Hanus, sn. Ljudevit Šašek, ul. Borivoj Rašković, Elga Beck, Cara Negri, Ivo Badalić, Stjepan Bojničić.

U lavljem kavezu, drama, pr. *Jugoslavija D.D.* Zagreb, **1920**, re. Arnošt Grund, ul. Milada Tana, Ivo Badalić, Tito Strozzi, Alfred Grünhut.

Grička Vještica, istorijska drama, pr. *Jugoslavija D.D.* i *Croatia D.D.* Zagreb, **1920**, sc. Marija Jurić-Zagorka, re. Hinko Nučić, ul. Melita Polak-Bohinec, Božo Miler, Renata Miletić, Stjepan Bojničić, Vera Polak.

Strast za pustolovinama, akciona drama, pr. *Jugoslavija D.D.* Zagreb, **1922**, sc. i re. Aleksandar Vereščagin, sn. Josip Halla, ul. Aleksandar Vereščagin, Aleksandra Ljeskova, Božena Kraljeva, Ruža Jurković, Stevo Brletić i drugi.

Dvorovi u samoći, drama (6 činova), pr. Strozzi film Zagreb, **1925**, sc. i re. Tito Strozzi, sn. Viktor Rybak, ul. Tito Strozzi, Draga Vesna, Ela Hafner-Gjermanović, Franjo Sotošek, Josip Maričić, Strahinja Petrović.

- Ciganin hajduk Brnja Ajvanar*, deo nedovršenog filma *Ciganska krv* ili *Dobrotvor-ka Balkana*, pr. *Jadran film* Zagreb, **1927**, sc. i re. Franjo Ledić, sn. Sergeje Tagatz, ul. Gabriela Savina, Anton-Harry Smeh, Diana Nera, Ico Vidov i drugi.
- Njih dvoje*, drama, pr. *Jugoslavija-Berkeš film* Zagreb, **1927**, sc. Petar-Pecija Petrović, re. Đuka Berkeš, sn. Heinrich Bethke, ul. Otilija Zampa, Mila Melantić, Dimitrij Gudzinski, Risto Zerdevski.
- Birtija*, zdravstveno-prosvetni, pr. *Škola narodnog zdravlja* Zagreb, **1929**, sc. i re. Joza Ivakić, sn. Stanislav Noworyta, ul. Krunoslava Ebrić-Frlić, Milivoj Ganza, Vera Simić, Banko Marjanović.
- Griješnice (Macina i Ankina sudbina)*, zdravstveno-prosvetni (1580 metara), pr. *Škola narodnog zdravlja* Zagreb, **1930**, sc. i re. Joza Ivakić, sn. Anatolij Bazarov i Aleksandar Gerasimov, ul. Krunoslava Ebrić-Simić, Jelena Lukatella, Predrag Milanov, Mato Grković.
- Šešir*, kratki zvučni igrani film, pr. *Oktavijan film*, Zagreb, **1937**, amaterski film snimljen u profesionalnim uslovima na traci 35mm.
- Svjetla i sjene (Luci ed ombre)*, amaterski igrani film, pr. *Kinoamateri u Rijeci*, **1921**, scenario i režija Leonardo Vannata, kinoamater iz Rijeke. Film snimljen na lokalnu temu, uloge tumačili riječki amateri, dužina i sadržaj nepoznati.
- Sin ribara (Il figlio del pescatore)*, amaterski igrani film, proizveo autor, Pula, **1938**, scenario i režija Moretti, učitelj u lokalnoj školi *Petrarca*. Tragedija ribarske porodice u kojoj otac i brat stradaju na moru; ulogu dečaka tumačio Lino Svitić iz Pule.
- Voskresenja ne biva bez smrti (Non è resurrezione senza morte)*, dugometražni italijanski igrani film na crnogorsku temu, snimljen u Italiji, pr. *Sangro Film* Rim, **1922**, sc. Vladimir Đ. Popović, re. Eduardo Benčivenga i Vladimir Popović, ul. Elena Sangro, Eduardo Benčivernga (Bencivenga), Enriko Skataci (Enrico Scatazzi).
- Tragedija naše dece* (alternativni naslov *Tragedija srpske dece*), igrani zdravstveno-prosvetni, pr. *Državna radionica filmova*, Beograd, **1922**, sc. dr Laza Marković, re. Pera Dobrinović i Milutin-Bata Nikolić, sn. Mihailo Mihailović, ul. Pera Dobrinović, Anka Paranos, Sofija Haritonović i drugi.
- Za koru hleba*, igrani zdravstveno-prosvetni, pr. *Državna radionica filmova*, **1923**, re. Milutin-Bata Nikolić, sn. Mihailo Mihailović, ul. Milutin-Bata Nikolić. Sadržaj i ostali podaci nepoznati.

- Greš alkohola*, igrani zdravstveno-prosvetni, pr. *Državna radionica filmova*, 1923, re. Milutin-Bata Nikolić, sn. Mihailo Mihailović, ul. Milutin-Bata Nikolić i Emilija Cvitanović. Sadržaj i ostali podaci nepoznati.
- Doktor Tokerama*, igrani zdravstveno-prosvetni, pr. *Državna radionica filmova*, 1923, re. Milutin-Bata Nikolić, sn. Mihailo Mihailović, ul. Emilija Cvitanović. Sadržaj i ostali podaci nepoznati.
- Kačaci u Topčideru*, igrani (nedovršen), pr. *Beogradski klub filmofila*, 1924, sc. Branimir Čosić, re. Boško Tokin i Dragan Aleksić, sn. Dragi Vukotić i Žarko Đorđević, ul. Marica Popović, Vuka Ivanović, Mirko Kujačić, Milan Ajvaz i drugi.
- Kralj čarlstona*, kratka igrana komedija, pr. *Novaković film*, Beograd, 1927, sc. i re. Kosta Novaković, sn. Kosta Novaković (?), ul. Milan Odžić i grupa mladih beogradskih devojaka.
- Grešnica bez greha*, igrani film, pr. *Novaković film*, Beograd, 1930, sc. i re. Kosta Novaković, sn. Kosta Novaković, ul. Sonja Stanisavljević, Ilija Dragić, Viktor-Viki Starčić, Persa Pavlović, Nikola Gošić, Žanka Stokić i drugi.
- Proslava 550-te godišnjice Kosovske bitke*, dokumentarno-igrani (nedovršen), snimljeni dokumentarni delovi, zatim igrana sekvenca *Kosovski boj* koji su rekonstruisali pitomci Podoficirske konjičke škole u Čupriji i igrana sekvenca *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka*, 1939/1940, sc. ?, re. Kosta Novaković i Dragoljub Gošić (sekvenca *Hajduci oslobađaju roblje od Turaka*), sn. Mihajlo Popović, Aleksandar Vasiljević i Kosta Novaković, ul. Svetolik Nikačević (*Hajdučki harambaša*). Film nije završen zbog nedostatka sredstava.
- Sve radi osmeha*, kratki igrani reklamni, pr. *Pobeda film*, Beograd, 1926, sc, re. i sn. Josip Novak, ul. Nevenka Urbanova i Ruža Tekić.
- Senzacija dana*, kratki igrani reklamni, pr. *Pobeda film*, Beograd, 1928, sc, re. i sn. Josip Novak, bliži podaci nepoznati.
- Odelo čini čoveka*, kratki igrani reklamni, pr. *Pobeda film*, Beograd, 1928, sc, re. i sn. Josip Novak, ul. Mihajlo Al. Popović.
- Da sam ranije znala*, kratki igrani reklamni, pr. *Pobeda film*, Beograd, 1928, sc, re. i sn. Josip Novak, ul. Nevenka Urbanova i Ruža Tekić.
- Rudareva sreća*, srednjemetražni igrani reklamni za rudnik *Jerma*, pr. *Pobeda film*, Beograd, 1928, re. i sn. Josip Novak, ul. Anita Mir (Ljubica-Buba Veljković), Čedomir Penčić i Milutin-Bata Nikolić.

- Era u Beogradu*, igrani (nedovršen, samo započet), pr. *Osvit film*, 1927, re. i sn. Stevan Mišković.
- Malarija*, srednjemetražni igrani zdravstveno-obrazovni, pr. *Higijenski zavod u Skoplju*, 1932, re. i sn. Stevan Mišković, ul. Svetolik Nikačević.
- Kroz buru i oganj*, dugometražni igrani, pr. *Adrija Nacional* Beograd, 1930, sc. i re. Ranko Jovanović i Milutin Ignjačević, sn. Josip Novak, ul. Dimitrij Dimitrijević, Koviljka Konstantinović, Anđelija Veselica, Stamenko Đurđević i drugi.
- Na kapiji orijenta*, dugometražni igrani, pr. *Adrija Nacional* Beograd, 1932, sc. i re. Milutin Ignjačević, sn. Milivoje Radović, ul. Vidosav Zdravković i Merima Zafirović.
- Sa verom u Boga*, dugometražni igrani, pr. *MAP FILM* Beograd, 1932, sc. i re. Mihajlo Popović, sn. Mihajlo Popović i Milivoje Radović, ul. Desa Janojlić, Ljubiša Jungović, Biserka Milovanović, Gojko Božović i drugi.
- Avanture doktora Gagića*, komedija igrani srednjemetražni (nedovršen), pr. *Filmska škola Aleksandra Čerepova uz pomoć Jugoslovenskog prosvetnog filma* Beograd, 1932, sc. i re. Aleksandar Čerepov, sn. Mihailo Mihailović, ul. Olga Solovjeva i učenici Škole.
- Nespretni Buki*, serija kratkih komedija, nedovršeno, snimljeno samo *Buki na aerodromu* i *Buki na plaži*, pr. *Filmska škola Aleksandra Čerepova*, 1932, sc. i re. Aleksandar Čerepov, ul. Ika Konfino.
- Laži mene radi*, igrani, pr. *BOER FILM*, Sombor, 1924, sc. Bela Fabijan, re. Ernest Bošnjak i Bela Fabijan, sn. Ernest Bošnjak i Vilhelm Rendelštajn, ul. Irena Novak-Bošnjak, Laslo Frid i Tibor Zigmund.
- Moja draga kolevka*, igrani (nedovršen), pr. *BOER FILM*, Sombor, 1925, sc. Bela Fabijan, re. Ernest Bošnjak i Bela Fabijan, sn. Ernest Bošnjak i Vilhelm Rendelštajn, ul. Irena Bošnjak, Aleksandar-Aca Stanković, Tibor Zigmund.
- Faun*, igrani (srednjemetražni – nedovršen ?), pr. *BOER FILM*, Sombor, 1925, sc. Bela Fabijan, re. Ernest Bošnjak i Bela Fabijan, sn. Ernest Bošnjak i Vilhelm Rendelštajn, ul. Irena Bošnjak, Stevica Radičević, Imre Nađ.
- Hepi end*, igrani amaterski, pr. *Rodac film* Novi Sad, 1929, sc, re. i sn. Rodoljub Malenčić, ul. Rodoljub Malenčić, Petar Malenčić, Marija Mihajlović, N. Ječinac.

U kraljevstvu zlatoroga (V kraljestvu zlatoroga), celovečernji igrano-dokumentarni, pr. *Planinarsko društvo „Skala“* Ljubljana, **1931**, sc. Juš Kozak, re. i sn. Janko Ravnik, gl. članovi *Planinarskog društva „Skala“*.

Triglavske strmine, celovečernji igrano-dokumentarni, pr. *Sava film* Ljubljana, **1932**, sc. Janez Jalen, re. Ferdo Delak, sn. Metod Badjura i Stanko Tominšek, ul. Miha Potočnik, Jože Kunstler, Milka Badjura, Jože Čop, Anton-Danilo Cerar.

Ljubav u Sarajevu (alternativni naslovi *Vjetar ružu poljuljuje* i *Grad sevdaha*), kratki igrani, pr. *Nikola Drakulić Sarajevo*, **1937**, sc. Nikola Drakulić i Edo Ljubić, re. i sn. Nikola Drakulić, ul. Edo Ljubić i Maca Krilin.

Ljubica i Janja, igrani (nedovršeni), pr. *Jugoslavija film* Zagreb, **1940**, sc. i re. Mi-
odrag-Mika Đorđević, sn. Mihailo Ivanjиков i Anton-Harry Smeh, ul. Ada
Nađ, Micika Žličar, Vera Simić-Velzek, Joža Rutić, Fran Novaković.

Kadar iz filma Grešnica bez greha

OSNOVNA BIBLIOGRAFIJA

Kao što sam naveo u uvodnom delu ovoga rada, veoma je mali broj knjiga i drugih štampanih izvora koji su obrađivali kinematografske delatnosti u *Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji* od 1918. do 1941. godine. Ipak, zainteresovanom čitaocu, mogu da preporučim sledeća izdanja:

- *** *Boško Tokin, pionir* (uredio dr Dušan Stojanović), izd. Institut za film, Beograd, 1981.
- Brenk, Francč: *Prva dva slovenska dolga filma*, izd. Partizanska knjiga, Ljubljana, 1980.
- *** *Filmski almanah 1929*, uredio Mih. Beli Gregorić, izdanje „Nedelje“, Beograd, 1929.
- *** *Filmski godišnjak 1936; 1937/38; 1938/39*, urednik Vasilije Zarić, Beograd
- Golubović, Mladen: *Reproduktivna kinematografija Srbije i Jugoslavije*, izd. RO „Štampa, radio i film“, Bor, 1985.
- Jovanović, Sreten: *Metodološki pristup istoriji jugoslovenske kinematografije sa posebnim osvrtom na kinematografiju u Zagrebu 1917-1923*, Fakultet dramatskih umetnosti, Beograd, 1976. (magistarski rad, rukopis).
- *** *Jugoslovenski filmski almanah 1933*, urednik Vojin Đorđević, Beograd, 1933.
- Kosanović, Dejan: *Kinematografija u Bosni i Hercegovini 1897-1945*, izd. Kino savez Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003.
- Kosanović, Dejan: *Kratak pregled istorije filma u Sloveniji - Prvi deo 1896-1945*, izd. Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 2008.
- Kosanović, Dejan: *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu jugoslovenskih zemalja 1896-1945*, izd. Institut za film - Jugoslovenska kinoteka - Feniks film, Beograd, 2000.
- Kosanović, Dejan: *Milenko Karanović - Prvi direktor Jugoslovenske kinoteke, pionir filmske arhivistike i širenja filmske kulture*, izd. Jugoslovenska kinoteka, Beograd, 2004.

- Kosanović, Dejan/Tucaković, Dinko: *Stranci u raj*, izd. Stubovi kulture, Beograd, 1998.
- Kosanović, Dejan: *Uvod u proučavanje istorije jugoslovenskog filma*, izd. Univerzitet umetnosti, Beograd, 1976.
- Kovačić, Ivan Goran: *Prikazi i članci*, „Djela Ivana Gorana Kovačića“ – knjiga peta, izd. Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1949.
- Majcen, Vjekoslav: *Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ (1926-1960)*, izd. Hrvatski državni arhiv – Hrvatska kinoteka, Zagreb, 1995.
- Majcen, Vjekoslav: *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*, izd. Hrvatski državni arhiv – Hrvatska kinoteka, Zagreb, 1998.
- Nedič, Lilijana/Ugrošiková, Blažena/Erdeljanović, Aleksandar Saša/Rina, Ita: *Ita Rina – Prva slovenska filmska zvezda*, izd. Slovenska kinoteka, Ljubljana, 2007.
- Peterlić, Ante/Majcen, Vjekoslav: *Oktavijan Miletić*, izd. Hrvatski državni arhiv-Hrvatska kinoteka, Zagreb, 2000.
- Škrabalo, Ivo: *101 godina filma u Hrvatskoj 1896-1997*, izd. Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998.
- Volk, Petar: *Istorija jugoslovenskog filma*, izd. Institut za film i Partizanska knjiga, Beograd, 1986.

POPIS (Indeks)
ličnih imena pomenutih u tekstu i napomenama

*(U popis nisu uključena lična imena koja se javljaju
u naslovima filmova, knjiga ili članaka, kao i u nazivima preduzeća.)*

A

Abel, Alfred 148
Aćimović, Dragoljub-Dragan 172, 175
Ajbenšić (Eibenschütz), Lia 149
Ajhberger (Eichberger), Vili (Willi) 154
Ajvaz, Milan 86
Albach, Anton Joseph 18
Albah-Reti (Albach-Retti), Volf (Wolf) 158
Albertini, Lučano (Luciano) 150
Aleksandrov, Aleksandar 151
Aleksić, Dragutin-Dragan 46, 47, 86, 88,
171, 172
Aleksić, Dragoljub 95
Aleš, Franjo 176
Alexander, Alexander 150, 151
Alexander, Georg 148
Ander, Šarlota (Charlotte) 149
Andergast, Maria 161
Anton, Karl 157
Antonini, Otto 58, 60
Aranicki, Aleksandar 173
Arsenović, Toda 85
Asić 80

B

Badalić, Ivo 59, 61
Badjura, Metod 110, 111, 112, 115, 128, 129

Badjura, Milka 110, 111, 128
Bajac, Aleksandar-Pero 81
Bajsel, Rudolf 120
Balantič, Janko 114
Baranovska, Vera 155
Barnaj (Barnay), Margit 146
Bartulović, Niko 100, 146
Batić, Bata 173
Baugartner, Karl 147
Bazarov, Anatolij Jurjevič 71, 73, 79, 103,
130, 140
Begović, Milan 161
Bek (Beck), Elga 61
Belić, Branka 104
Benčivenga (Bencivenga), Eduardo 119
Benzon, Ante (Antun) 81
Bergmann, Julije 19, 55, 60, 139
Berkeš, Josip Đuka 46, 65, 70
Berndt, Gertl 150
Bersa, Blagoje 63
Bertini, Frančeska (Francesca) 45
Bešter, Veličan 110
Betke (Bethke), Hajnrh (Heinrich) 70
Bilbija, Jelena 65, 140
Binički, Aleksandar 19
Binički, Stanislav 101
Blezer, Johan (Bläser, Jochann) 20

Blum, Albert Viktor 162
Boaje (Boyer), Šarl (Charles) 45
Bobić, Ljubinka 78, 80
Bocarić, Špiro 118
Bogatinčević, Pavle 86
Bogdanović, Đoka 17, 83
Bohinec, Melita 62
Bojničić, Stjepan 60, 61
Bombelles, Josip 55, 56, 62, 67
Bonar (Bonnard), Mario 168
Borštnik, Ignjat (Ignacij) 58, 59, 60
Bošković, Hamilkar 19, 55-57, 59, 60, 63, 139
Bošković, Ruža 59
Bošnjak, Ernest (Bosnyák Ernő) 18, 106-108, 173
Bošnjak, Irena (Novak-Bošnjak) 106, 107
Botorić, Svetozar 17, 83, 138
Božić, Jerko 140
Božović, Gojko 98
Breitner (Ing. Klein) 62
Brendt, Gertl 150
Brenk, Francè 8
Brignone, Guido 39
Brletić 141
Brom, Ladislav 160
Brössler, Kamilo 72, 73, 103, 128
Bruk (Bruck), Rajnhart (Reinhardt) 146
Brukner, Irena 141
Butbi (Boothby), Valeri (Valery) 151

C

Capozzi (Kapoci), Alberto 147
Carina, Kosta 39n
Carre, André 17

Carew (Karu), Edwin (Edvin) 168
Cerar, Anton-Danilo 111
Chaplin, Charlie 44, 45
Chloupek, Drago 72, 74, 124, 128
Christians (Kristians), Medi (Mady) 148
Cihlar (Nehajev), Milutin 47, 172
Cilić, August 67
Cinesi, Pietro (Činezi) 22
Crassé, Charles (Krase Šarl) 19
Crnjanski, Miloš 172
Crosland (Krosland), Alan 24
Curiel, Angelo 20
Curtiz (Kartiz), Michael (Majkl) 146
Cutts, Graham 149
Cvetković, Dragiša 14
Cviršić, Karolj 106
Cvitanović, Emilija 85
Cwikinska, Mieczysława 154
Czinner (Činer), Paul 166

Č

Čaplin, Čarli 45, 48, 130, 175
Čehova (Tschechova), Olga 148
Čerepov, Aleksandar Filipovič 99, 141, 142
Červinka, Franc 113
Češljarević, Josif 142
Češljarević, Milan 142
Čikoš (Csikos), Rozi (Roszi) 156
Činer (Czinner), Paul 166
Činezi, Pjetro (Cinesi) 22
Čok, Ivan 28, 100, 174
Čomu, Taško i Kostadin 22
Čop, Jože 111

Ć

Ćosić, Branimir 86

D

Dabac, Eugen 47, 171
Daleore, Ana 45n
Damita, Lily 149
Daničić, Đura 11
Danuncijo (D'Annunzio), Gabriele 119
David, Konstantin (Constantin) J. 150, 168
Davidović-Melford, Rahela (Davido, Raquel) 104
De Beri, Luj (De Beéry, Louis) 138
Debevc, Pavel 176
De Bode 81
De Foret 141
Degengi, Anton (Deghenghi) 20
Dejers (Deyers), Lien 151
Decarli (Decarli), Bruno 146
De Kova (De Kowa), Viktor 153
Delak, Ferdo 111, 128, 129
Delčev, Goce 123
Delik (Delluc), Luj (Louis) 176
Demeter, Dimitrije 11
DeMille, Cecil B. 44
Denić, Miomir 142
De Puti (De Putti), Lia (Lya) 147
Derbin, Dina 49
Dervenčanin 68, 142, 176
De Vint, Hari (de Windt, Harry) 21, 22
Devis (Davis), Bet (Bette) 45
De Vogt, Karl (Carl) 149
Digelman (Diegelmann), Vilhelm (Wilhelm) 148
Dilak (Dulac), Žermen (Germaine) 166

Dimitrijević, Dimitrije 96

Dinesen, Robert 147

Disl (Diessl), Gustav 120, 150

Diterle (Dieterle), Vilijam/Vilhelm (William/Wilhelm) 49, 148

Ditrih (Dietrich), Marlen 45

Dizni (Disney), Volt (Walt) 44, 48

Dobrinčić, Vjeko 8

Dobrinović, Pera 85

Dojč (Deutsch), Ernst 148

Doren (Doraine), Lusi (Lucy) 146

Draga, Vesna (Stipolšek Dragica) 67

Dragić, Ilija 90

Dragović, Mirko M. 120, 121, 138, 149, 150

Dragutinović, Vladeta 101

Drakulić, Nikola 115, 116, 117, 118, 129

Drljević, Ljolja 88

Drnkov, Blagoja 124, 125

Dubajić, Dejan 78, 140

Dubajić, Margita 78

Dujšin, Dubravko 78

DŽ

Džonson, Ester (Johnson Esther) 104

Džordž, Voja 47

Đ

Đokić, Zarije 80, 86, 93, 94

Đorđević, Miodrag-Mika 80, 97, 101, 114, 134

Đorđević, Tamara (Ita Rina) 167

Đorđević, Voja (Voya George) 168

Đorđević, Vojin 30, 101, 153, 164, 171, 173, 175

Dorđević, Žarko 86
Durović, Ratko 8
Đurđević, Stamenko 96

E

Ebinger, Blondine 151
Ebrić-Frlić, Krunoslava 73
Eden, Tatjana 88
Eibenschütz (Ajbenšić), Lia 149
Eichberger (Ajhberger), Willi (Vili) 154
Ezer, Franc Jozef (Oeser) 21

F

Fabijan, Bela (Mihajlo) 106
Fajler (Feiler), Herta (Hertha) 158
Fekete, Alfred 148
Ferbanks (Fairbanks), Daglas (Douglas) 45
Flin (Flynn), Erol 45, 49
Flod, Ivan 8, 46, 171, 173
Florej (Florey), Robert 169
Foerster, Mario 70, 113, 114, 129, 138
Fon Bolvari (Von Bolvary), Geza 153
Fon Kersten (Von Kersten), Albert 151
Fon Melendorf (von Möllendorff), Elza 157
Fon Nađ (von Nagy), Kete (Käthe) 150, 168
Fon Valter (Von Walter), Herta 120, 150
Fon Volcogen (Von Wolzogen), Hans 162
Ford, Džon (John) 49
Ford, Robert 146
Foresku (Forescu), Marija (Maria) 120
Fotez, Marko 80
Franklin, Sidney 44
Frankopan, Krsto 56
Frič (Fritsch), Vili (Willy) 153

Frid, Laslo-Lacika 106
Frojnd (Freund), Karl 148
Frost, Vili (Willi) 151

G

Gabaj, Mika 93
Gaben (Gabin), Žan (Jean) 45
Gad, Urban 175
Gajdarov, Vladimir 162
Gance, Abel 44
Gand, Tagoran 129
Ganza, Milivoj 73
Garašanin, Ilija 11
Garbo, Greta 45
Gavazzi, Milovan 80
Gavranić, Pavle 79
Gebl (Gable), Klerk (Clark) 45, 49
Genina, Augusto 49
George, Voya 168
Gerasimov, Aleksandar Tihonovič 71, 73,
74, 79, 103, 130, 138
Glišić, Andreja 93, 94, 103
Golling, Alexander 157
Golubovski, Milan 22
Gortan, Vjekoslav 79
Gošić, Dragoljub 91
Gošić, Nikola 90
Gođevac, Dragutin 104
Graf, Marko 77, 79
Grandville, Fred 164
Gravur (Gravoure), Luj (Louis) 152
Gregorić, Mihailo-Beli 32, 171, 175
Grgurov, Žarko 80, 93, 94
Griesbach (Grisbah), Ljudevit 81
Grifit, Dejvid (Griffith, David) 35

Griger (Grieger), Kler (Kläre) 148
Grković, Mato 73
Groh, Herbert Ernst 161
Grohman, Armand 140
Grossmann, dr Karol 20
Grund, Arnošt 58, 59, 60, 61
Grünhut, Alfred 57, 60, 61, 67, 139
Gruzdinski, Dimitrij 70
Gualandri, Karlo (Carlo) 119
Gušić, Branimir 76
Gušić-Heneberg, Marijana 76

H

Hadži-Nikolov, Nikola 124
Hafner-Đermanović, Ela 67
Hajd (Heid), Liana (Liane) 151, 153
Halla, Josip 19, 41, 62, 64, 137, 140
Hanus, Hajnc (Heinz) 61
Hanžonkov 99
Haritonović, Sofija 85
Hartl, Karl 151, 153
Hašler, Karel 156
Heesters, Johannes 158
Helm, Brigita (Brigitte) 153
Herbert, Jakob 162, 172
Herbiger, Atila 154, 161
Herbiger (Hörbiger), Paul 158, 161
Hibler-Kala (Hübler-Kahla), J. A. 154
Hibšer, Slavoljub 81
Hinc (Hinz), Verner (Werner) 157
Hinrih (Hinrich), Hans 158
Hloupek (vidi pod Chloupek) 72
Hofman (Hoffman), Samuel 18
Hofman, Milan 91, 92
Holcšu (Holzschuh), Lizi (Lizzi) 156

Holjac 141
Holt, Hans 158
Horn, Kamila (Camilla) 157
Hornej (Horney), Brigita (Brigitte) 154
Horvat, Dragutin 57

I

Ignjačević, Milutin 46, 95-97, 129, 130, 173, 175
Ilić, Vojislav-Mlađi 101
Ilin, Vladislav 81, 130
Ingram, Reks (Rex) 167
Invernizzi 141
Ivakić, Joza 72, 73, 130
Ivanjikov, Mihailo 80, 94, 103, 114, 130-131
Ivanov (Ivanoff), F.D/W. 163
Ivanović, Vojislav 141
Ivanović, Vuka 86
Ivić, Marin 160

J

Jakac, Božidar 113, 130
Jakobi (Jacoby), Georg 145, 148, 151, 158
Jakšić, Danilo 108
Jalen, Janez 111
Janićijević, Sima-Bata 142
Janojlić, Desa 98
Janson, Viktor 160
Jansova (Jansová), Meri (Mary) 146, 147
Jarolinek (trgovac) 91
Javor, Pal 161
Ječinac, N. 109
Jeftić, Bogoljub 42
Jelačin, Mirko 77, 141

Jeremić, Buba 88
Jermolov 99
Johnson, Esther (Džonson, Ester) 104
Jolson, Al 24n
Jovanović, Darinka 96, 97
Jovanović, M. S. 171
Jovanović, Ranko 95, 96, 97, 129, 162
Jovanović, Slavko 17, 84, 138
Jovanović, Sreten 55n, 63n
Jovičić, Stevan 8
Jovkov, Arsenije 123
Juci (Juzzi), Fil (Phil) 167
Jugo, Dženi (Jenny) 152
Junghans, Karl 155
Jungović, Ljubiša 98
Jurić, Marija-Zagorka 19, 62

K

Kalmić, Maks 94, 131, 138
Kampers, Fric (Fritz) 149, 153
Kapoci (Capozzi), Alberto 147
Kar, Alma 154
Kar, Andre (Carre) 17
Karl, Džon (John) 157
Karadžić, Vuk 11
Karaklaš, Mihail Nikolajević 99
Karaman, Josip 19, 22
Karaman, Marko 21
Karanović, Milenko 7
Karađorđević, Aleksandar 12, 14, 27, 41, 42, 101, 104, 164
Karađorđević, Petar I 12
Karađorđević, Petar II 14, 174
Karađorđević, Tomislav 104
Karu (Carew), Edvin (Edwin) 168
Kastner, Bruno 148
Kat (Katt), Džeraldina (Geraldine) 158
Kats (Cutts), Grejam (Graham) 149
Kern, F. J. 163
Kern, Hugo 171
Keršovani, Otokar 175
Kertes (Kertész), Mihalj (Mihály) 145, 166
Kertes (Kertesz), Stevan (Stjepan) 80, 171
Kham, Milan 113
Klande, Martin 153
Klein, Ing. (Breitner) 62
Klement, Josip 77, 79, 141
Ključić, Stevo 155, 160
Knotek, Hans 153
Kočka 60
Kolin, Marcel 64, 140
Kolovrat, Aleksandar-Saša (Kolowrat, Aleksander-Sascha) 20
Konfino, Ika-Ilija 99, 142
Konstantinović, Koviljka 96
Koranek (Koranek-Lumenstein), Karlo (Karl) 76
Korda, Aleksandar (Alexander, Sándor) 146, 147
Kosanović, Dejan 7n, 63n
Koščec 141
Kovačević (Kovatchevitch), Mihailo (Michel) 168
Kovačić, Ivan Goran 43, 47, 171
Kozak, Juš 113
Kraemer, F. W. 155
Krahl (Kralj), Hilde (Hilda) 161
Krakov, Stanislav 42, 93, 100, 131
Kralj 141
Kraljeva, Božena 64, 140
Krase, Šarl (Crassé, Charles) 19

Kravanja, Ida (Italina) 167
Kreft, Bratko 46, 115, 174
Krejčik (Kreičik), Bogoljub-Mile 121
Kristians (Christians), Medi (Mady) 148, 149
Krklec, Gustav 174
Krlin, Maca (Trlin, Marija) 116
Krosland (Crosland), Alan 24n
Krupić, Safet 175
Kujačić, Mirko 86
Kukuljević, Ivan 11
Kulundžić, Josip 47, 172
Kunstler, Jože 111
Kurcmajer, Karl (Kurzmayr) 141
Kurižel, Anđelo (Curiel) 20

L

Lamač (Lamac), Karel (Carl) 158
Lang, Fritz 44
Leander, Zara (Zarah) 45
Ledić, Franjo 46, 68, 70, 114, 131, 137, 142, 176
Leko, Dragomir 104
Lenček, Ignacij 177
Lesić, Tošo-Todor 59
Leška (Leschka), Peter 149
Levicki, Milan 171
Lifka, Aleksandar 18, 106, 108, 132
Limić, Vladeta 103, 104
Limijer (Lumière), braća 6, 16
Linder, Maks (Max) 45
List, Joe Z. 169
Litke (Liedtke), Hari (Harry) 148, 149
Little, Paul 60
Lorrin, Lotte 149
Lovrak, Mato 175

Lukatella, Jelena 73
Lukić, Vladeta 104

LJ

Ljašenko 38
Ljeskova, Aleksandra 64, 140
Ljubić, Edo 116, 129

M

Maar (Mondschein), Zvonko 79
Maas, Arsen 19
Maček, Vlatko 14
Magazinović, Maga 141
Mahati, Gustav 167
Majcen, Vjekoslav 46n, 70n, 81n, 177
Majdak, Nikola 8
Majer (Meyer), Johanes (Johannes) 152
Majlston (Milestone), Luis (Lewis) 49
Makenzi (McKenzie) 21, 22
Makovska (Makowska), Helena 149
Mak Senet (Mack Sennett) 99
Malenčić, Petar 109
Malenčić, Rodoljub 109
Manaki, Janaki 23, 121
Manaki, Milton 23, 121-123
Manojlović, Todor 39
Maravić, Milan 105
Maričić, Josip 67
Marinčić-Majdak, Marija 8
Marinković, Rudolf 19
Mario Ljubljanski 70
Mariška (Marischka), Hubert 161
Marjanović, Branko 73, 155
Marjanović, Milan 28, 71-74, 100, 132

Marković, Ivan 175
Marković, Laza 85
Marojević, Vinko 81
Martin, Pavle (Paul) 150, 162
Mašić, Branko 174
Matačić, Lovro 96
Matušević (Matusevitch) 163
Mažuranić, Ivan 11
Mek Donald (Mac Donald), Dženet
(Janette) 43, 45
Melantić, Mila 70
Melford, Frenk (Frank) 104
Mengon, Romano 120, 150
Mercbah (Merzbach), Paul 148
Mester (Messter), Oskar 137
Meštrović, Ivan 74
Metz, Albert 21
Michel, Robert 62, 63, 154
Mihailović, Mihailo (Mika Afrika) 17, 57,
83-86, 99, 132, 141
Mihajlović, Marija 109
Mikac, Marijan 46
Miklošić, Franjo 11
Milanov, Predrag 73
Mildžan (Miljan), Džon (John) 168
Miler, Božo 62
Milestone, Lewis 44, 49
Miletić, Oktavijan 75, 76, 79, 103, 115, 132,
133, 138
Milhaus, Džon Roland 20
Milić-Žumberski, Teodor 56, 57, 59, 60, 63
Milisavljević, Mirko 104
Milong-Minc (Mylong-Münz), Džek (Jack)
149
Milošević, Mata 86
Milošević, Momčilo 141

Milovanović, Biserka 98
Milovanović, Vukoman 84
Miljanović, Jovan 168
Minoski, Kiril 124
Mir, Anita 92
Mišković, Stevan 93, 95, 103, 124, 133, 138
Mitropan, Petar Aleksijević 172
Mondschein (braća), Zvonko, Vlado, Ivo 79
Moretti 81
Morgan, Mišel (Michèle) 45
Moteršo, Frenk (Mottershaw, Frank) 17
Možuhin (Mosjoukine), Ivan 45, 102
Mrkonjić, Dinko 81
Mülhaus, John Roland 20
Muni, Paul 45
Murnau, Fridrih (Friederich) 38, 148

N

Nađ, Ada (Nagy, Adela) 80
Nađ (Nagy), Imre 107
Nagy, Käthe von (Nađ, Katica) 150, 168
Nastasijević, Svetomir 99, 103
Nastasijević, Živorad 99
Natge, Hans 142, 151
Nedeljković, Sotir 104
Nedić, Lilijana 8, 115n
Negri, Kara (Cara) 59, 61
Nehajev (Cihlar), Milutin 47, 172
Nelzon, Edi (Eddy) 45
Nemanić, Ivan 8
Nera, Diana 70
Nikačević, Svetolik 91, 95, 124
Nikolić, Boško 141
Nikolić, Milutin-Bata 85, 92, 133, 141, 173
Nilzen (Nielsen), Asta 45, 146

Noa, Manfred 149
Nobl, Čarls Rajder (Noble, Charles Rider) 22
Noč, Ivan 113
Novak-Bošnjak, Irena 106
Novak, Josip 87, 91-93, 96, 97, 101, 133, 134, 138
Novak, Karl Viktor Josif (Jozef) 141
Novaković, Fran 80
Novaković, Kosta 87, 88-91, 134
Novaković, Radoš 175, 176
Novina-Pscybylski, Jan 154
Noworyta, Stanislav 64, 73, 78, 138
Nučić, Hinko 62, 151
Nušić, Branislav 53, 57, 58, 78

O

Obal, Maks (Max) 150
Obrenović, Mihailo 11
Obuljen, Miljan 63
Odžić, Milan 88
Oeser (Ezer), Franz Josef 21
Ogrizović, Milan 57, 67
Omota, Rudi 114
Orešković 80
Osten, Franc (Franz) 149, 167
Osvatič (Oswatitsch), Maks (Max) 77

P

Pajević, Petko 21
Palma, Maria 147
Pandurović, Sima 141
Papp, Petar 73
Paranos, Anka 85
Pašćan, Svetolik 73, 103

Paspa, Maksimilijan 80
Patiera, Tino 168
Pauer (Power), Tajron (Tyrone) 45
Pavletić, Avgust 27
Pavlović, Persa 90
Peharc, Karlo 80, 171
Penčić, Čedomir 92
Penelopa 174
Pere (Perret), Leons 166
Permè, Anton 19
Petrov, Svetozar 166
Petrović, Jelena 119
Petrović Nikola, Kralj Crne Gore 12, 119
Petrović, Petar-Pecija 57, 70
Petrović, Strahinja 67
Petrović, Svetislav-Ivan 47, 146, 160, 163, 166
Petruševa, Ilindenka 8
Pije XI, Papa 177
Pikford (Pickford), Meri (Mary) 45
Pil (Piel), Hari (Heinrich-Harry) 151, 157, 159, 161
Pinajeff, Elizabet (Elisabeth) 149
Pistek, Theodor 160
Pitrolf, Lajos Zoltan Arpad 138
Plavšić, Zaharije 86
Pogačnik, Janko 113
Pogačnik, Josip 112
Polak, Irma 62
Popović, Jovan-Joca 85
Popović, Marica 86
Popović, Mihajlo-Mika 90, 91, 96-98, 134
Popović, Nikola 86
Popović, Uranija 99
Popović, Vladimir Đ. 118, 119
Pop Stefanija, Blagoja 124

Pordes-Srečković, Alfred 94
Porten, Heni (Henny) 45
Pospšil-Born, Vladimir 146, 147
Potočnik, Miha 111
Prenčević, Olivija-Mila 70
Promio, Aleksandar (Alexandre) 19

R

Račić, Puniša 14
Radić, Stjepan 14, 41
Radičević, Stevica 107
Radošević, Nikola (potpukovnik) 84n
Radović, Milivoje 96, 97, 98
Ragally, Vladimir 174
Rahmanova, Nina 88
Rajić, Radmila 88
Rajs, Arčibald 86
Ranković, Radenko 145n
Rašković, Borivoj 61
Ravljen, Davorin 171
Ravnik, Janko 112, 113, 135
Rek (Rökk), Marika 158
Rekvenji (Rekvenyi), Don 108
Remark (Remarque), Erih Marija (Erich Maria) 49
Rendelštajn, Vilhelm (Rendelstein, Wilhelm) 106
Renoar (Renoir), Žan (Jean) 44, 168
Rieman, Johannes 161
Riman (Rühmann), Hajnc (Heinz) 152
Rin-Tin-Tin 45
Rina, Ita 47, 151, 155, 156, 160, 163, 167
Rogoz, Zvonimir 155, 156, 160, 163, 167
Rogulj, Julije 141
Rovšek, Davorin 19

Ruffo, Titto 35
Rutić, Joža 80
Rybak, Viktor 67, 78

S

Sačer, Vladimir 79
Sangro, Elena 119
Savić, Boža 52
Savić, Božidar 83
Savić, braća 17, 148
Savić, Tonka 60
Sedláčková, Jirina 160
Sekulić 140
Senet (Sennett), Mak (Mack) 88, 99
Sessak (Zesak), Hilde 160
Severjeva (Sever), Sava 115
Simić, I. A. 94
Simić, Vera 73, 80
Simona, Simon (Simone) 45
Skatici (Scatizzi), Enriko 119
Slavenski, Josip 152, 155
Slijepčević, Bosa 8
Smeh, Anton-Harry 69, 80, 101, 103, 114, 156
Smodić 141
Solovjeva, Olga 99
Sotošek, Franjo 67
Speyer, Jaap 151
Spina, Salvatore 20
Sršen, Rozalija (Zarana Zalla) 168
Staerk, Robert 139
Stančić, Josip 19
Stanisavljević, Sonja 90
Stanković, Aleksandar-Aca 107
Starčić, Viktor-Viki 90
Steimearová, Jirina 156

Steinhoff (Štajnhof), Hans 153
Stekel (Stöskel), Džoe (Joe) 149
Stipolšek, Dragica (Draga Vesna) 67
Stojadinović, Dragiša 84
Stojadinović, Milan 104
Stojčev, P. K. 95
Stokić, Žanka 90
Stošić, Miroljub 104
Strozzi, Tito 57, 59-61, 66, 67, 68, 135, 141
Struna, Ladislav 155
Susa (Zuza), Charlotte (Šarlota) 150
Svitak, Jan 156
Svitić, Lino 81

Š

Šarlo 45, 48
Šašek (Schaschek), Ljudevit (Ludwig) 58, 60, 61
Šenoa, August 19
Šimenc, Stanko 8
Širola, Mladen 72, 73
Šisler, Anton (Schüssler) 18
Škrabalo, Ivo 8, 55n, 67n
Šolc (Scholtz), Robert 149
Šomođi (Somogyi), Ferdinand 21, 22
Šorlemer (Schorlemmer), Hajnc (Heinz) 158
Šplajt, Ljudevit 176
Šrajber (Schreiber) 161
Štajnhof (Steinhoff), Hans 153
Štaka, Aco 116
Štampar, Andrija 71
Štark (Starck), Traudl 45, 158
Štíve (Stüve), Hans 150
Štraus (Strauss), Johan (Johann) 168

Štrohajm (Stroheim), Erih fon (Erich von) 168
Šubič, Eva 77
Šulc (Schultz), Ulrih (Ulrich) 164
Šulc-Brajden (Schulz-Breiden), Eugen 156
Šur (Schur), Vili (Willi) 159

T

Tagatz, Sergije 69, 71, 77, 78, 79, 80, 116, 138, 174
Tana (Tana-Grund), Milada 59, 60, 61
Tanko, Bogoslav 152, 154, 158
Tauber, Rihard (Richard) 151
Taušanović, Ljuba 86
Tekić, Ruža 91
Templ (Temple), Širli (Shirley) 45, 49, 158
Tićak, Ivan 81
Tijardović, Ivo 78, 160
Timotijević, Dušan-Duda 47, 171
Todorčić, Milenko 81
Tokin, Boško 8, 42, 43n, 46, 67, 85, 86, 88, 96, 141, 171
Tomašić, Stanko 153, 160
Tomić, Radenko 171
Tominšek, Stanko 111, 128, 129
Totović, Vladimir 18, 106, 137
Tresler, Otto 153
Trlin, Marija (Krlin, Maca) 116
Tschechova, Olga 148
Ture, Markus 164

U

Urbanova, Nevenka 91

V

Vajsner (Weisner), Hilda (Hilde) 159
Valić, Antun 21, 115
Valter-Fajn (Walther-Fein), Rudolf 148
Van Dajk, Vilijam (Van Dyke, William) 35
Vanicki 109
Vanka (Wanka), Rudolf 156
Vannata, Leonardo 81
Van Ril (Riel), Ernest 150
Varkonji (Várkonyi), Mihhalj (Mihály) 147
Vasiljević (Vasiljev), Aleksandar 90
Vazov, A. 95
Velez, Lupe 35
Velicki, Lazar 109
Veljković, Ljubica-Buba 92
Velman (Welman), William (Vilijam) 168
Vendhauzen (Wendhausen), Fric (Fritz) 149
Vereščagin, Aleksandar Aleksandrovič 64, 138, 140
Vergano, Aldo 39
Veselica, Anđelija 96
Vesna, Draga 67
Vida, Steffie 168
Vidačić, Štefica 168
Vidas, Ljudevit 80
Vinaver, Stanislav 152
Vine (Wiene), Robert 38, 44, 168
Vizner, Stjepan 70
Vojnović, Ivo 145, 146
Vojvoda od Kenta 78
Volbrik (Wohlbrück), Adolf 153
Volk, Petar 8
Von Bolvary, Geza 153
Von Kersten, Albert 151
Von Walter, Herta 120, 150

Von Wolzogen (fon Volcogen), Hans 162
Vorkapić (Vorkapich), Slavko 47, 169
Vrdlovec, Zdenko 8
Vrdoljak, Antun 168
Vučetić, Veljko 8
Vujatović, Stevo 79
Vukotić, Dragi 86

W

Walther-Feijn (Valter-Fajn), Rudolf 148
Waszynski, Michal 154
Welman (Velman), Vilijam (William) 168
Wendhausen (Vendhauzen), Fritz (Fric) 149
Wiene (Vine), Robert 38, 44
Wohlbrück (Volbrik), Adolf 153

Z

Zabczynski, Aleksander 154
Zafirović, Merima 97
Zalaznik, Ivan 112
Zalla, Zarana (Sršen, Rozalija) 168
Zampa, Otilija 70
Zarić, Vasilije 30, 175
Zdravković, Mira 77
Zdravković, Vidosav 97
Zerdeski (Zerdević, Zerde), Risto 65, 70, 140
Zesak (Sesak), Hilde 160
Zesler (Sessler) 18
Zigmond, Tibor 106, 107
Zitkovski, Bela (Zitkowsky, Béla) 21, 22
Zlinski, Andrej (Zlinsky) 18
Zrinski, Petar 56
Zupančić, Joža 171
Zuza (Susa), Šarlota (Charlotte) 150

Ž

Živadinović, Stevan - Bor 104

Živković, Milenko 88, 93

Živković, Petar 28

Žličar, Micika 80

Žnidaršič, Jože 169

Žoldaš, Irena 99

POPIS (Indeks)
naslova filmova pomenutih u tekstu i napomenama

*(Bliži podaci o filmovima i naslovi na stranim jezicima
dati su u tekstu na odgovarajućim stranicama.)*

A

A život teče dalje (A život jde dál) 102,
155, 167, 168
Aeromiting u Banja Luci 70
Aeromiting u Novom Sadu 109
Admiral laštilo 72
Adresa nepoznata 158
Alahov vrt 167
Alda čaj 72
Alkazar (L'assedio del' Alcazar) 49, 50
All Quiet on the Western Front (Na
zapadu ništa novo) 44, 49
Ame d' Artiste 167
Amerikanska jahta u splitskoj luci 160, 168
Among the Black Rocks of Montenegro 163
An der blauen Adria 159
Angelo - misterij dvorca Zmajgrada
(Angelo, das Mysterium des Schlosses
Drachenegg) 68
Atentat u Marselju 164
Autmobilске trke u Beogradu 103
Avancement vers Monastère 23
Avanture dotora Gagića 99, 142
Avionom preko Jadrana 80
Avec l'Armée d'Orient 23

B

Banja Luka 70
Barok u Hrvatskoj 75
Baron Ciganin 153
Beg na Jadran 156
Bela Ljubljana 77
Belo roblje 157
Beograd, 163
Beograd, prestonica Jugoslavije 101
Beogradski žurnal 102
Bestie von San Silos, Die 149
Bijele sjene (White Shadows in the
South Sea) 35
Bílá jachta ve Splitu 160
Birtija 73, 127, 130, 199
Bled i okolina 78
Bled na jezeru 62
Blokada (Blockade) 49
Bloški smučari 111
Blutsbrüder/Bosniaken 154
Bogojavljenje 122
Bombardovani Bitolj 124
Borba petlova 125
Borovo 75
Bosanska svadba u begovoj kući 115

Bosanska rapsodija 154
Bosna i Hercegovina 21
Brcko u Zagrebu 19, 60, 75
Brigantenrache 146
Brioni 81
Brišem i sudim 58-61, 66
Brodogradilište u Korčuli 116
Buki na aerodromu 99
Buki na plaži 99
Bura na moru kod Opatije 19

C

Cerkniško jezero 113
Cementarna Trbovlje 113
Cerska proslava 95
Ciganin hajduk Brnja Ajvanar 69, 70, 72,
114, 131
Ciganska krv 68
Cleveland-Ohio: dom 30.000 Slovencev
113
Crkvena litija o Brašančevu u Subotici 108
Crna Gora 164
Crna Gora i Albanski alpi 22
Crvene ruže - plavi Jadran 156

Č

Čarobnjaci 73
Čovek bez imena 145

Ć

Ćele-kula 84

D

Da sam ranije znala 91
Dábluv mlýn 146
Dalmacija 22
Dalmacija, zemlja sunca 66
Dama i njen šofer (Dame und ihr
Chauffeur, Die) 149
Dama sa trotoara (Lady of the Pavements)
35
Dame mit den Sonnenblumen, Die 145
Defile srpske zastave u Bitolju 123
Delfini na Jadranu 77
Demonstracije i demoliranje srpskih
radnji posle Sarajevskog atentata 21
Demonstracije u Beogradu 27. marta 1941.
94
Desetodnevna bitka kod Bitolja 23
Desetogodišnjica Solunskog fronta 84
90 minuta zadržavanja (90 Minuten
Aufenthalt) 157
Divljak/Lov na divljač 156
Divoch/Der Wildfang 156
Dobra zemlja (Good Earth, The) 44
Dobrotvorka Balkana 68
Doček članova Hrvatskog kazališta u
Celju 56
Doček Predsednika Vlade u Novom Sadu
109
Doktor Orlov 107
Doktor Tokerama, 85
Dolazak naših avijatičara iz Bombaja 95
Dolazak u Beograd polonstvene delegacije
seljaka iz četiri banovine 88
Dolazak železničkog vlaka u Novosadsku
stanicu 18

Domaći ton film 78
Donauschiffer 161
Drina 103
Dubrovnik 94
Duga Resa - proslava pedesetogodišnjice
70
Dunav od Švarcvalda do Crnog mora 164
Durmitor 76, 81, 82
Domaći ton film 78
Donau vom Schwarzwald bis zum
Schwarzen Meer, Die 164
Drina 103
Dunav od Švarcvalda do Crnog mora 164
Dvadesetpetogodišnji jubilej Bačke u
Subotici 108
Dvorovi u samoći 67, 78, 135
Dvostruki avanturista 151

DŽ

Džez pevač (The Jazz Singer) 24n

Đ

Đačko ljetovalište Martinščica 72
Đavolak 148
Đavolji mlin 146

E

Eine Nacht in Venedig 168
Eine versunkene Welt 147
Eksploatacija šuma na Tari 104
Eksplozija u Zenici 116
Ekstaza 167
Er oder Ich 151

Era u Beogradu 95
Erotikon 167
Es gibt nur eine Liebe 152
Evo i nas (Radio revija) 78

F

Fantom Durmitora (Lied der schwarzen
Berge, Das) 102, 142, 151, 152, 167
Faun 107
Faust 75
Figlio del pescatore, Il (Sin ribara) 81
Filmreporter 77
Filmska nedelja 102
Filmski bal u Beogradu 101
Filmski magazin 102
Finansije Velikog vojvode (Finanzen des
Grosherzogs, Die) 148
Florentina 158
Flucht an die Adria 156
Fox Movieton žurnal, 42
Fra Diavolo 168
Frau von Format, Eine 149
Fudbalska utakmica 107

G

Gasparone 158
Gefangene der schwarzen Berge 142
Gesetz der schwarzen Berge, Das (Zakon
crnih brda) 120, 150
Glembajevi 168
Gold Rusch, The (Potera za zlatom) 44
Golgota Srbije, 42, 93, 94, 131
Good Earth, The (Dobra zemlja) 44
Gorski kotar 76, 81

Gospodari mora 146, 147
Gospođa sa suncokretom 145, 166, 167
Gospođica sa šaltera post-restant 154
Gostovanje cirkusa „Kludski“ u Novom Sadu 109
Govedarstvo 103
Govor Miana Stojadinovića u Petrogradu (Zrenjaninu) 104
Grad Ozalj 56
Grad sevdaha 116
Gradnja novog željezničkog mosta u Zagrebu 75
Gramada 95
Grande famiglie croate, Le 129
Grande illusion, La (Velika iluzija) 44
Grapes of Wrath, The (Plodovi gneva) 49
Gregoričev foto-izlet u Belu Krajinu 113
Greh alkohola, 85
Grešnica bez greha 88, 89, 90, 127, 134
Grička vještica 62
Griješnice: Macina i Ankina sudbina 73, 127, 130

H

Hajduci oslobađaju roblje od Turaka 91
Hajduk Stanko, 84
Hanka 169
Hepi end 109
Hercegovina, Bosna i Dalmacija (Herzegovina, Bosnia and Dalmatia) 21
Herren der Meere 146
Hitlerjugendovac Kveks (Hitlerjunge Quex) 153
Hobgoblin, The 148
Hochzeitsreise zu Dritt 161
Homo immanis (Nečovjek) 166

I

Igra kolo naokolo 88
In den Schwarzen Bergen, am Fürstenhoffe von Montenegro 21
Industrijska izložba u Osijeku 108
Industrijska izložba u Subotici 108
Insel, Die 153
I padroni del mare 147
Irenin roman (Irčin románek) 156
Isole Brioni (Otoc Brioni) 81
Izbor lepoticice na Paliću 88
Izlazak sa mise u Ljutomeru 20
Izlet na Jadran 103
Izlet u dolinu Krke 113
Izlet u Gorski Kotar 76
Izložba u Palanci 108
Izvori zdravlja 103

J

J'accuse (Optužujem) 44
Jadna majka 17, 83
Jagd nach Million, Die 150
Jardin d'Allah, Le 167
Javni čas sokolske omladine, vojske i sokola održan u Somboru 107
Jazz Singer, The (Džez pevač) 24n
Jedan dan u Turopoljskoj zadruzi 74, 129
Jedriličarski miting 124
Jeftina košta 60
Jugoslavenski mornarički film 66
Jugoslavija 95
Jugoslavija (*National Geographic Society*) 163
Jugoslavija, divna zemlja sunca i kontrasta 103
Jugoslavija gradi svoje lokomotive 103

Jugoslavije vas zove 75
Jugoslavija, zemlja kontrasta 101
Jugoslavija zove 103
Jugoslovanska knjigarna 114
Jugoslovenska knjižara 114
Jugoslovenski potpuri 93
Jugoslovensko sokolstvo na IX sletu
bugarskih „Junaka“ 103

K

Kabinet dr Kaligarija (Kabinet des Dr.
Caligari, Das) 38, 44
Kačaci u Topčideru 86, 87
Kajak klub 113
Karađorđe 17, 52, 54, 83
Karneval u Beloj Crkvi 70
Katolička procesija 124
Kenigsmark (Koenigsmark) 166
King of Kings, The (Kralj kraljeva) 44
Klabautermann, Der 148
Kleine Herzog, Der 148
Kočijaš milioner 39
Komedijaši života 148
Komemoracija na ostrvu Vidu 84
Komemorativni film o životu i radu
Blaženopočivšeg viteškog Kralja
Aleksandra I 101
Komödianten des Lebens 148
Konjičke preponske trke u Beogradu 70
Konjogojstvo 103
Kopač blaga od Blagaja 62, 63
Korallenprinzessin, Die (Princeza korala)
159
Korak po korak (Von Stufe zu Stufe) 61
Kosovski boj 91
Kovač raspela 61, 62, 66

Kozak i slavuj (Kosak und die Nachtigal,
Der) 167
Kozorogi 110
Kralj Aleksandar na Bledu 110
Kralj Aleksandar I. polaže kamen temeljac
studentskom domu 87
Kralj čarlstona 88, 134
Kralj i Kraljica u Zagrebu 101
Kralj kraljeva (King of Kings, The) 44
Kraljeva poseta Vojvodini 84
Kraljica na tenis igralištu 101
Kraljica Tamara 147
Kranjski aeroklub 114
Kрила (Wings) 168
Krmelj 113
Kroz buru i oganj 92, 96, 97, 129
Kroz naše Kosovo 74
Kroz našu zemlju (serija od 24 filma) 101
Kroz zemlju naših careva i kraljeva 101
Krunisanje Kralja Petra I Karađorđevića 17
Kumanovska proslava 64

L

Lady Who Lied, The 168
Lađari plavog Dunava 161
Laži mene radi 106
Legenda Oplenca 101
Lepotno takmovanje za Miss Thalie 115
Letovanje na Paliću 103
Letzte Nacht, Die 149
Liebling der Matrosen 158
Lied der schwarzen Berge, Das (Fantom
Durmitora) 151
Life and Death of 9413 - a Hollywood
Extra, The 169
Lifka žurnal 18

Lisinski 75
Lopov kao detektiv 18
Lady of the Pavements (Dama s trotoara)
35
Lađari plavog Dunava 161
Lov na milion 150
Lov Nj. V. Kralja u Kamniškim alpima 101
Love and Passion (Ljubav i strast) 104
Luci ed ombre (Svjetla i sjene) 81
Lüge meiner Wiege, Die 106

LJ

Ljubav i strast (Love and Passion) 104
Ljubav u Sarajevu 116, 117, 127, 129
Ljubica i Janja 80, 114
Ljubljana iz vazduha (Ljubljana iz zraka)
113
Ljubljana pozimi 112
Ljubljana - stojnice na trgu 112
Ljubljana - tezge na tržnici 112
Ljubljana zimi 112

M

MAAR tonfilmske reklame 79
Makedonija 123
Malarija 95, 124
Mali Vojvoda 148
Manevri austrougarske mornarice 19
Manevri hidro-avijatički u Divuljama 102
Manifestacije za jugoslavensku državu 55
Mann ohne Namen 145
Martin u nebo, Martin iz neba 73
Matija Gubec 19, 21, 54
Među budućim domaćicama 124

Melodija ljubavi (Melodie der Liebe) 151
Melodije hiljadu otoka 77, 78
Merry Widow, The 168
Miss Thalie 115
Mladinski dnevni 114
Mlekarstvo 103
Modeliranje, lijevanje i cizeliranje
Meštrovićevih Indijanaca 74, 132
Modna revija 91
Moja draga kolevka 106
Montenegro and Albanian Alps 22
Mornarsko ljubimče 158
Mosor 81
Motociklistične trke 111
Motorni voz 75, 103
Muškarci pre ženidbe (Männer vor der
Ehe) 168

N

Na brzim rekama i slapovima Jugoslavije
164
Na domaćem vrtu (U vrtu) 20
Nadrealistički film o Beogradu 104
Na kapiji orijenta 97, 129
Na obalama stare slave - Dubrovnik 79
Na obalama stare slave - Split 79
Na plavom Jadranu (Povlačenje na rajni)
151
Na plavom Jadranu (Princeza korala) 159
Na posledni prekážce 147
Na suncu i vazduhu 124
Na zapadu ništa novo (All Quiet on the
Western Front) 44, 49
Na žalima Dalmacije 77
Naša južna jezera 74
Naša ratna mornarica 64

Naše Primorje 74
Naši prinčevi na Jadranu 101
Napredno mljekarstvo u Smederevskoj
Palanci 74
Napredovanje ka Bitolju 23
Narodne nošnje 113
Nažalost samo san 75
Nečovek (Homo immanis) 166
Nemogući gospodin Pit 159
Nespretni Buki 99, 142
Nesreća u rudniku 116
Neue Sarajevoer Aufnahmen 21
Nevesinjska puška 102
Nevinost bez zaštite 95
New York 113
Nibelunzi (Nibelungenlied, das) 44
Nocturno 75
Nogometna tekma za Kraljev pokal 111
Nogometna utakmuca između engleskog
kluba Lancaster i Zagrebačkog
građanskog kluba 56
Nogometna utakmica za Kraljev pehar 111
Non è resurrezione senza morte 119
Nosferatu, eine Symphonie des Grauens
(Vampir Nosferatu) 38
Nova Srbija 95
Novakovića žurnal 87
Novi sarajevski snimci 21
Novi Sad 103
Novosti 55

NJ

Njegovo Veličanstvo Kralj sa porodicom
na Bledu 101
Njih dvoje 65, 70
NJ. V. Crveni Princ 147

O

O prestolu i ljubavi 148
O, Vrba! 114
Od australske ovce do jugoslavenskog
štifa 75, 103
Od Beograda do Zemuna 56
Od Zagreba do Raba 75, 79
Odbrambeni položaji se postavljaju na
najviše planinske vrhove Crne Gore 22
Odhod od maše v Ljutomeru 20
Odelo čini čoveka 91
Otkritje spomenika Napoleonu in
Napoleonovi Iliriji 112
Oj letni, sivi sokole 73, 103
Oklopnjača Sevastopolj 157
Omladinski dani 114
On ili ja 151
Oni su pobedili 93, 134
Opsada Skadra 22
Optužujem (J'accuse) 44
Osijek 66
Oslobođenje Beograda 84
Oslobođenje Jugoslavije 55
Ostrvo 153
Osvećenje kosturnice u Prnjavoru
(Mačvanskom) 86
Osvećenje spomenika Dr. Rajsa u
Beogradu 88
Osveta mora 146
Otkrivanje spomenika braniocima
Beograda na Novom groblju 84
Otkrivanje spomenika Ferencu Rakociju
18
Otkrivanje spomenika Napoleonu i
Napoleonovoj Iliriji 112
Otkrivanje spomenika našim Jevrejima 88

Otkrivanje spomenika Pobedniku na Kalemegdanu 104
Otoci Brioni (Isole Brioni) 81
Otok izgubljenih lađa 161
Otvaranje avionskog saobraćaja Beograd-Zagreb 88
Otvaranje beogradaskog sajma 93
Otvaranje groblja Žale u Ljubljani 114
Otvaranje mosta Kralja Aleksandra 93
Otvaranje železničke stanice Otoče-Brezje 114
Otvoritev Žal v Ljubljani 114
Otvoritev železniške postaje Otoče-Brezje 114
Ovčarstvo 103
Ovde traži, pa češ naći milion 107

P

Padroni del mare, I 147
Pagoda (Die Pagode) 148
Panađur (1907) 23
Panađur (1924) 122
Panienska z Poste Restante 154
Panorama Ljubljane 20
Panorama Kranja 110
Panzerkreuzer Sewastopol 157
Penjanje uz Lovćen 81
Per aspera ad astra 95, 129
Per uomini soli (samo za muškarce) 39
Pesma Balkana 95
Pesma crnih brda 151
Pesma dunavskih lađara 161
Pioniri odbrane našeg neba 94
Pjesma hrvatskog sela 80
Planica (*JPF*) 101
Planica (*Janko Balantić*) 114
Plitvička jezera (*Oktavijhan Miletić*) 75
Plitvička jezera (*ŠNZ*) 74
Plitvička jezera (*Paspa*) 80
Plodovi gneva (The Grapes of Wrath) 49
Plodovi mora 164
Pobedonosni put kroz Crnu Goru 22
Pobjednik 80
Pobratimi/Bosanci 154
Pod jugoslovenskim nebom 101
Pohorje 111
Pokazne vežbe na Torlaku 1940 84
Pomoć u pravi čas 73
Pomsta more 146
Poplave 86
Poplave kod Apatina 108
Poplava na Barju 113
Poplave na Jezerskom 114
Poplave u Novom Sadu 109
Poslednja noć 149
Poslednja prepreka 147
Poslovi konzula Dorgena 75
Postoji samo jedna ljubav 152
Pošast 73
Potera za zlatom (Gold Rush, The) 44
Potonuli svet 147
Povratak na ognjište 62
Povlačenje na Rajni 150
Požar na Balkanu 93, 131
Prekop judenburških žrtev 110
Prelje 23
Prenos kostiju vidovdanskih heroja Gavrila Principa i drugova iz Terezina 115
Prenos Njegoševih kostiju iz Cetinskog manastira na Lovćen 121
Pri kamniti mizi 114

- Priča jednog dana – nedovršena simfonija jednog grada 94, 131
- Prihod partizanov v Ljubljano 112
- Prijenos kostiju narodnih mučenika Petra Zrinskog i Krste Frankopana u domovinu 56
- Prijenos kostiju Zrinskog i Frankopana (*Croatia*) 56
- Prijenos kostiju Zrinskog i Frankopana (*Jugoslavija K.D.*) 62
- Princ od Arkadije (Prinz von Arkadien, Der) 151
- Princeza korala (Korallenprinzessin, Die) 102, 159, 162, 167
- Priroda u naravnim bojama 80
- Prirodne lepote Blede i okoline 164
- Probne snimke Prve jugoslavenske tvornice filmova 106
- Procesija somborske rimokatoličke župe o Tjelovu 1932 107
- Prolećna moda 113
- Proljetna idila 81
- Proslava badnjaka srpskih četa u Zagrebu 56
- Proslava Cerske bitke 109
- Proslava dana ujedinjenja 84
- Proslava 1000-godišnjice Hrvatskog kraljevstva 68
- Proslava Kumanovske bitke 84
- Proslava Mojkovačke bitke 121
- Proslava pešadijskog puka Kraljeve garde 102
- Proslava 550-te godišnjice Kosovske bitke (*Novaković*) 90
- Proslava 550-te godišnjice Kosovskog boja (*Velicki*) 109
- Proslava pobjede na Grahovcu 120
- Proslava proboja Solunskog fronta u Beogradu 95
- Proslava ratnika južne Srbije u Skoplju 102
- Proslava rođendana Regenta Alexandra 56
- Proslava u Subotici povodom novog naziva države na dan 13 oktobra 1929 108
- Protestna skupština 62
- Prvi jugoslavenski tonski film 78
- Prvi velesajam u Ljubljani 112
- Pustolovina u Dalmaciji 152
- Put beogradskih opština od Beograda do Bitolja, 84
- Put na Triglav 110
- Požar na Balkanu 93, 131
- Put sa „Kraljicom Marijom“ u Palestinu i Egipat 77
- Put džinova 94, 130
- Put Predsednika Vlade Milana Stojadinovića u Crnu Goru 101
- Putevi sudbine 81
- Putopisni film sa parobrodom „Kraljica Marija“ 78
- Putovanje Kralja Aleksandra kroz Crnu Goru 84
- Putovanje Njegovog veličanstva Regenta iz Beograda u Zagreb i Ljubljani 58

R

- Radio revija (Evo i nas) 78
- Radium – izvor života 75, 115
- Rateče – narodne nošnje 110
- Ratna lađa „Dalmacija“ 102
- Razbojnikova osveta 146

Razgled po Ljubljani 20
 Razni splitski događaji 81
 Republika šiparica (Republik der
 Backfische, Die) 150, 162, 168
 Revi trupa na Banjici 102
 Revija narodnih noš na Pokrajinski
 razstavi v Ljubljani 111
 Revija narodnih nošnji na Pokrajinskoj
 izložbi u Ljubljani 111
 Rivijera 164
 Rižina polja u Makedoniji 74
 Rodac žurnal 109
 Roman jednog bonvivana
 (Roman eines Lebemannes, Der) 149
 Rote Rosen - blaue Adria 156
 Rožica (Ružica) 70
 Rudareva sreća 92, 127, 133
 Rude i topioništvo 103
 Rudnik mrkog uglja Šentjanž na
 Dolenjskem 113
 Rudnik Trbovlje 113
 Rudnik zlata u Bakovićima 116
 Ruski ples u Zagrebu 19

S

S kajakom po Savi 113
 S.A. il Principe Rosso 147
 Sa filmskom kamerom kroz Jugoslaviju
 103
 Sa Istočnom vojskom 23
 Sa verom u Boga 97, 127, 134
 Sahrana Reis-ul-uleme u Sarajevu 116
 Sahrana judenburških žrtava 110
 Sahrana kostiju P. Zrinskog i K.
 Frankopana u Prvostolnoj crkvi u
 Zagrebu 56

Sahrana Kralja Petra I Karađorđevića 163
 Sahrana Stjepana Radića 163
 Sajam u Ljutomeru 20
 Samo za muškarce (Per uomini soli) 39
 San male Inge 81
 Sarajevo 116
 Sarajevo, olimpijski grad 1984 118
 Sastanak Male antante 101
 Sava-žurnal 111, 128
 Schloss im Süden, Das 153
 Schrecken des Meeres, Der 149
 Sejem v Ljutomeru 20
 Seljački svatovi 65
 Senzacija dana 91
 Siegerich durch Montenegro 22
 Simfonija vode 93, 101, 133
 Sin ribara (Il figlio del pescatore) 81
 Sinjski alkari 101
 Skautske vežbe u Somboru 107
 Skijaši na Bukovu 124
 Skok u sreću 156
 Slava Prvog vazduhoplovnog puka 109
 Slavnostni dnevni slovenskega delavskega
 pevskega društva Slavec 20
 Slet 124
 Smučarska takmičenja u Planici 110
 Smučarska takmičenja za državno
 prvenstvo 110
 Smučarska tekma za prvenstvo
 Jugoslavije v Planici por Ratečah 110
 Smučarske tekme za državno prvenstvo
 110
 Smučarsko takmičenje za prvenstvo
 Jugoslavije u Planici kod Rateča 110
 Smuške tekme v Planici 110
 Smotra Seljačke sloge 77

- Snežana i sedam patuljaka (Snow White and the Seven Dwarfs) 44, 48
- Snow White and the Seven Dwarfs (Snežana i sedam patuljaka) 44,48
- Socijalistička proslava 1. maja u Sarjevu 21
- Sokolske vežbe u Košutnjaku, 86
- Sokolski sabor 62
- Sokolski slet (*u Novom Sadu*) 109
- Sokolski slet u Bečkereku 108
- Sokolski život 103
- Sokolsko taborovanje na Bledu 73, 103
- Solin i njegove starine 64
- Spas male Zorice 73
- Spasilac 18
- Splavom i kajakom niz Drinu 109
- Split i okolica 64
- Splitski karneval 81
- Spomenik 124
- Sprovod Ignjata Borštnika 60, 62
- Sprung ins Glück 156
- Srpske čete u Zagrebu 55
- Srpski ratni filmovi 57, 62
- Staro Sarajevo 115
- Stella-journal 77
- Stipl čez (Steeple Chaise) 147
- Stočna pijaca 122
- Strahil vojvoda 93, 134
- Strahote mora 149
- Strast za pustolovinama 64, 65, 140
- Strugara u Beogradu 104
- Svadba Ferča Stojanova i Vere Gligorove 124
- Svadba jednog bečejskog trgovca 108
- Svadba Petra Gerasimova u Bitolju 122
- Svadbeno putovanje utroje 161
- Sve radi osmeha 91, 127, 133
- Svečana proslava slovenačkog radničkog pevačkog društva Slavec 20
- Svečana sahrana generala Vrangela 88
- Svečani prenos posmrtnih ostataka vidovdanskih heroja 163
- Svečano otvaranje Napretkovog doma u Sarajevu 21
- Svečano primanje Regenta Aleksandra u Sarajevu 84
- Svečanost prenosa olimpijske baklje na Oplencu i u Beogradu 101
- Svečanosti u Zenici 104
- Svesokolski slet u Beogradu 1931 101
- Svetloton žurnal 77
- Svječani doček u Zagrebu 56
- Svjetla i sjene (Luci ed ombre) 81
- Š**
- Šešir 75, 127
- Šimi tobogan 106
- Šta deca kriju od roditelja 167
- T**
- Tabor slovenskega delavstva 113
- Tajanstveni rubin 160
- Tarcan 81
- Tekuće zlato 154
- Thamar, das Kind der Berge 147
- Titan-film žurnal 108
- Tjednik (*Jugoslavije D.D.*) 57, 62, 63
- Točak sudbine 157
- To je gluma 81
- Tombola u Kranju 114
- Toni 168
- Tonmagazin 102

Tonžurnal 102
Tragedija naše dece (Tragedija srpske
dece), 85
Trbovlje - rudari 110
Treći svesokolski slet u Zagrebu 68
Trepča 77
Tri maske 168
Triglav pozimi 111
Triglav u zimu 111
Triglavske strmine 110, 111, 127-129
Tunolovci na Jadranu 80

U

U carstvu snova i bajki 93, 101, 134
U crnim brdima, na knjaževskom dvoru
crnogorskom 21
U planinama Crne Gore 163
Ucena 104
U fjordu Boke 93, 101, 134
U kraljevstvu zlatoroga 113, 127, 135
U lavljem kavezu 60, 61, 66
Ulazak Nemaca u Petrovaradin 109
Ulazak nemačke vojske u Sevnicu 114
Ulazak partizana u Ljubljanu 112
Ulični svirači 81
Ulrih Celjski i Vladislav Hunjadi 17, 83
Um Thron und Liebe 148
Umetnička duša 167
Unmögliche Herr Pitt, Der 159
U postojbini Zmaja od Bosne 70
U raju lijepih žena 80
U vrtu (Na domaćem vrtu) 20
Ustoličenje Reis-Ul-Uleme 21
Utakmica za veslačko prvenstvo u
Beogradu 1932 godine 101
Uz gusle (Srbija) 164

V

V kraljevstvu zlatoroga 113
Vampir Nosferatu (Nosferatu, eine
Symphonie des Grauens) 38
Vašar u Virpazaru 103
Vašarište u Somboru 106
Vatrogasne vežbe 109
Velebit 74
Velika iluzija (Grande illusion, la) 44
Velika železnička nesreća kod Ozlja 114
Veliki manevri na Majevici u Bosni 1935,
84
Veliki sportski film K.D. Novakovića 87
Venčanje Kralja Aleksandra (*Srbija film*) 86
Venčanje Kralja Aleksandra I
Karađorđevića 163
Venčanje Njegovog veličanstva Kralja
Aleksandra i Kraljice Marije 64
Venecijanska noć (Eine Nacht in Venedig)
168
Versunkene Welt, Eine 147
Vesela restauracija 81
Vesela udovica (The Merry Widow) 168
Veslački klub „Danubius“ 81
Vežbe inženjerske jedinice kod Čukarice i
prelaz preko Save 84
Vila od Neretve 62, 63
Vindgar na Bledu 62
Vjetar ružu poljuljuje 116
Vlak u pijesku 81
Vlaška škola u Avdeli 23
Vođa i njegov narod - Stjepan Radić u
životu i smrti 77
Vojna parada na Banjici 77
Von Stufe zu Stufe (Korak po korak) 61
Voskresenja ne biva bez smrti 119

Vozimo protiv vetra 158
Vrbica 86
Vrnjačka banja 109

W

Was die Kinder der Eltern verschweigen
167
Washington D.C. 113
Weisse Sklaven 157
White Shadows in the South Sea (Bijele
sjene) 35
Wilson u Parizu 57, 62
Wings 168
Wir fahren gegen den Wind 158

Z

Za čast otadžbine 93, 131
Za kamenim stolom 114
Za koru hleba 85
Začarana princeza (Začarani rubin) 160
Zagreb u svjetlu velegrada 75
Zakletva regruta u Skoplju 124
Zakon crnih brda (Gesetz der
schwarzenBerge, Das) 120, 149, 150
Zakopano blago 164
Zamak na jugu 153
Zapfenstreich am Rhein 150
Zaprisegnuće Akademijske garde u
Zagrebu 56
Zapušteno dijete 73
Zaraza pobeđuje 124

Zaštita stanovništva od napada iz
vazduha 84
Zašto betonski put 75
Zbog srećke 99
Zbor Jugoslovenske nacionalne stranke u
Sarajevu 101
Zbor slovenačkog radništva 113
Zbor Stjepana Radića, 41, 62
Zehn-Tageschlacht bei Monastier, Die 23
Zemljotres na jugu 124
Zet gospodina Poarijea 168
Zigeunerbaron 153
Zimske vežbe kraljevića 101
Zora magazin 79
Zver iz San Silosa 149
Zvono 70, 131
Zweimal Abenteuer 151

Ž

Žarden de mod 79
Železarna Jesenice 113
Žena koja je lagala (The Lady Who Lied)
168
Žena od formata 149
Ženidba Kraljevića Marka 92
Život i smrt holivudskog statista br. 9413
169
Život naših kraljevića na Bledu 101
Život pod morem 165
Život u Fruškoj Gori 109
Život u Obedskoj bari 165

SUMMARY

The book *Cinematography and Film in the Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia 1918-1941* is dedicated to a particular period in the past of the Yugoslav cinematography which, until present, had not yet been presented as a whole in the domestic historiographic film literature. The first common state of the Yugoslav peoples, constituted on December 1st 1918 as the *Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes* (SCS), later on – October 1929 – renamed into the *Kingdom of Yugoslavia*, and disbanded in April 1941 under the invasion of Hitler's Germany and its allies, did not have an organized national cinematography. Despite this situation, during the 22 years of this state's existence the film had become the most popular form of entertainment among the wide population. Quite a few domestic film pioneers had challenged these unfavorable circumstances with enthusiasm and produced domestic newsreels and documentaries, while there had been also several attempts to produce feature films.

At the beginning of this book, the author gives a *historical, political and geographic definition* of the former *Kingdom's* territories, which is so-called FIRST YUGOSLAVIA (1918-1941) whose territory was partially coinciding with the territory of the latter *Socialist Federative Republic of Yugoslavia*, so-called SECOND YUGOSLAVIA (1945-1990). The *Kingdom* did not comprise the territory of Istria, some Dalmatian islands, a part of Slovenia and its coast, occupied at the time by Italy and incorporated in Yugoslavia only after the WWII. For better understanding of the state's attitude towards cinematography and the national culture, the author proposed an outline of tense political circumstances in the country which culminated with the murder of three Croatian deputies in the Parliament (1928), proclamation of the personal dictatorship by King Alexander I Karageorgevich (1929) and his assassination in Marseille (1934).

Observed through landmarks in the world cinematography, the period studied in this book (1918-1941) is, on the time scale, linked with the turning point of transition from silent to sound cinema (1927/1928), which happened in *Yugoslavia* at the beginning of the thirties. In *Yugoslavia*, it chronologically coincides with the end of the era of non-regulated relations in the field of cinematography, partially altered by the *Law on Regulation of Film Distribution* proclaimed

in December 1931. This law, created based on similar European laws of that time, had successfully regulated relations in the area of import and screening of films, also trying to impose on cinemas and distributors an obligation – stipulated in two articles – to screen a quota of national films. But, under the strong pressure by foreign distributors and local theater owners these articles which were supposed to stimulate the domestic production were abolished, so the legal support to the national cinema lasted for only one year. During the same year (1932) over 60.000 meters of negative were shot in the country, more than during the ten preceding years, but the figures started declining progressively and went down to only 11.000 meters of domestic film negative shot in 1939. This law had also resulted in establishing of the *National Film Center* as the administrative body that was in charge of all cinematographic activities, but it was in power for less than ten years (1932-April 1941).

The network of cinema theaters was rather undeveloped in the *Kingdom - the ratio between the number of seats and the total population was placing the Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia* at the penultimate place in Europe. After the WWI, the country counted around 200 cinema theaters, but this number increased to more than 400 at the beginning of 1941. Nevertheless, only 15% of these cinemas worked on a daily basis. Though rather small, the Yugoslav film market was attractive for foreign distributors. At the beginning of the twenties, more than 150 foreign feature films were screened in the country each year, while by the end of the thirties this number went up to 271. After 1925, the initially dominant German movies left the first place to the American cinema.

Technically excellent, thematically interesting, attractive for the audience, systematically advertised, foreign feature films – that were available to cinemas at lower screening license fees – represented a strong competition for domestic films which, under such circumstances, couldn't possibly conquer the Yugoslav film market. Their income from the domestic market could barely cover ten percent of production expenses, and there was no export or distribution of Yugoslav films abroad. The state was not interested in the national film production and was not willing to support domestic feature films, while the domestic capital was not at all interested in the cinematography. The only possibility for all well intentioned and ambitious Yugoslav film producers was to invest their own money in their own ventures, facing bust and bankruptcy as the most likely outcome in most of the cases. In the period between 1918 and 1941, 45 domestic full-length, mid-length and short feature films were shot or at least launched as projects; 13 have remained unfinished, while only 4 out of 15 full-length films have been completely preserved, the number being slightly higher when it's about mid-length or short films. In the same period, the situation with newsreels, documentaries

and commissioned commercial films seemed to be better: about 1000 films were shot, with an important number of them preserved and now representing an inestimable source of information for those who study the national history and the cultural past. It can be said that the domestic film authors, some of them trained abroad, but the majority trained through hands-on experience with their senior and more skillful colleagues, mastered the knowledge of film crafts but couldn't achieve the desired level of realization of their artistic ambitions.

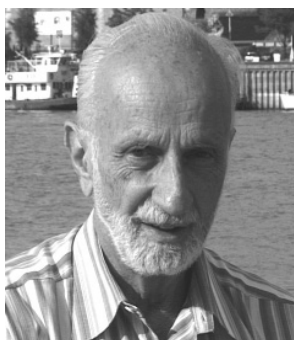
Attracted by the diversity and natural beauties of different parts of the country that could serve as convenient locations – Mediterranean landscape, high mountains, fast flowing rivers, oriental atmosphere, countryside and cities – in addition to low-cost services on the spot – many European producers were shooting exteriors for their films in the *Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia*. Between 1918 and 1940, *Yugoslavia* hosted, with the support of the local authorities, 50 foreign feature film crews. Foreigners have also shot a great number of documentaries. In the same period, a certain number of Yugoslavs had worked and got famous in foreign cinematography. Actors Ita Rina and Svetislav-Ivan Petrović enjoyed an outstanding success, the same as the film director, editor and theoretician Slavko Vorkapić.

In the *Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia* an important number of film magazines – more than a hundred – were being published, most of them oriented to entertainment and advertizing. Daily press and periodicals were publishing more substantial articles about films and cinematography, film reviews, as well as essays by the then renowned literary personalities and journalists who were debating about issues related to film art, or were simply reproaching the state the non-existence of its own national film production.

In the end of the book, a question arises: What kind of film heritage has the cinematography of the *Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia* left to the succeeding generations of Yugoslav film makers and artists? Taking into consideration the fact that an organized or continuous national film production did not exist, it was logical that, consequentially, there was no film art which could have represented a kind of artistic tradition. Equally, looking at the situation from the technical point of view, it was clear that the *contemporary Yugoslav cinematography* born after 1945 could not have inherited a structured and functioning technical base. The sole positive point, undoubtedly of ultimate importance, remains the fact that in the period between 1918 and 1941, in *Yugoslavia*, an important number of film professionals have strengthened their positions and enriched their knowledge making themselves ready to contribute to the development of the contemporary Yugoslav cinematography with their skills, experience and talent.

In conclusion, this book aims to suggest that each success and every significant achievement of the contemporary Yugoslav cinematography and, - after 1990 - of cinema of the ex-Yugoslav countries, reflect the values inherited from the previous times of the cinematography of the *Kingdom of SCS/Kingdom of Yugoslavia* which, though neglected, not sufficiently studied and partially forgotten, certainly does represent an important chapter in the history of Yugoslav film past.

BELEŠKA O AUTORU

Dejan Kosanović je rođen u Beogradu 1930. godine, diplomirao je režiju na Akademiji za pozorišnu umetnost 1952. godine i apsolvirao je istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Posle rada u svojstvu asistenta režije na domaćim i koprodukcionim igranim filmovima realizovao je kao reditelj i scenarista 30 dokumentarnih filmova i preko 100 televizijskih dokumentarnih emisija za JRT (TV Beograd, TV Novi Sad), ORTF, ZDF i američku ABC televiziju.

Uporedo sa radom na filmu, od 1950. godine se bavio pisanjem o filmu i istraživanjem filmske prošlosti. Objavio je, do 2010. godine, ukupno 352 bibliografske jedinice – filmske kritike, tekstove o filmskoj umetnosti i istoriji kinematografije u Srbiji i Jugoslaviji, pretežno u domaćoj štampi i stručnim filmskim časopisima, ali takođe i u inostranstvu. Objavio je kao autor (i dva puta kao koautor) 16 knjiga o istoriji kinematografije i filma u jugoslovenskim zemljama i u regionu, od kojih po jednu na italijanskom i francuskom jeziku (izdate u Italiji i Francuskoj). Godine 1983. je doktorirao na Fakultetu dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu sa tezom *Počeci kinematografije na teritoriji Jugoslavije 1896-1918*.

Od 1962. godine predavao je na tadašnjoj Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju (danas Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta umetnosti u Beogradu) predmet *Organizacija filmske proizvodnje*, kao i predmet *Istorija filma* na III stepenu studija. Isprva u honorarnom radnom odnosu, da bi kasnije stupio u stalni radni odnos i na Fakultetu radio – sa kraćim prekidom – sve do odlaska u penziju 1995. godine u zvanju redovnog profesora. Obavljao je u jednom terminu funkciju Dekana FDU, kao i prorektora Univerziteta umetnosti u Beogradu.

SADRŽAJ

UVOD	5
I ISTORIJSKA, POLITIČKA I GEOGRAFSKA DEFINICIJA PROSTORA KRALJEVINE SHS/KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	11
II ŠTA JE U OBLASTI FILMA KRALJEVINA SHS NASLEDILA OD ZEMALJA KOJE SU STVORILE ZAJEDNIČKU DRŽAVU	16
III HRONOLOŠKA PODELA RAZVOJA KINEMATOGRAFSKIH DELATNOSTI U JUGOSLAVIJI OD 1918. DO 1941. GODINE	24
IV ZAKON O UREĐENJU PROMETA FILMOVA IZ 1931. GODINE I OSNIVANJE DRŽAVNE FILMSKE CENTRALE	26
V BIOSKOPI, PROMET FILMOVA I GLEDAOCI U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI	31
VI DOMAĆA FILMSKA PROIZVODNJA I PIONIRI FILMA U KRALJEVINI SHS/JUGOSLAVIJI	52
HRVATSKA	55
SRBIJA	83
VOJVODINA	106
SLOVENIJA	110
BOSNA I HERCEGOVINA	115
CRNA GORA	118
MAKEDONIJA	121
OPŠTI ZAKLJUČAK O DOMAĆOJ FILMSKOJ PROIZVODNJI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	125
VII ŠKOLOVANJE ZA FILM I FILMSKE ŠKOLE U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	137
VIII STRANCI SNIMAJU FILMOVE U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI	144
IGRANI FILMOVI	144
DOKUMENTARNI FILMOVI I FILMSKI ŽURNALI	163

IX	JUGOSLOVENI U STRANIM KINEMATOGRAFIJAMA 1918-1941	166
X	PISANA REČ O FILMU U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI.....	170
XI	ZAKLJUČAK.....	178

PRILOZI

	ZAKON O UREĐENJU PROMETA FILMOVA.....	183
	UREDBA O SASTAVU I RADU DRŽAVNE FILMSKE CENTRALE I O PROMETU FILMOVA OD 11 JULA 1933 GODINE.....	186
	JUGOSLOVENSKI <i>UVOZNI FILMSKI ZAVODI (DISTRIBUTERI)</i> TOKOM TRIDESETIH GODINA	192
	DOMAĆI FILMSKI PROIZVOĐAČI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI.....	194
	IGRANI FILMOVI SNIMLJENI U KRALJEVINI SHS/KRALJEVINI JUGOSLAVIJI.....	198
	OSNOVNA BIBLIOGRAFIJA	203
	POPIS (<i>Indeks</i>) LIČNIH IMENA	205
	POPIS (<i>Indeks</i>) NASLOVA FILMOVA.....	219
	SUMMARY	233
	BELEŠKA O AUTORU	237